

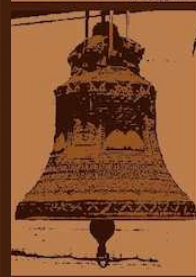
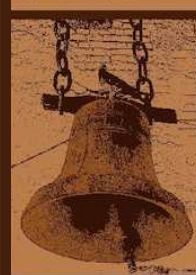
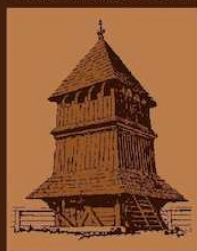
Рутинський Михайло Йосипович – канд. геогр. наук, завідувач кафедри туризму і готельної справи Львівського інституту економіки і туризму. Автор і співавтор понад 160 наукових праць, у т. ч. 7 монографій та 17 навчальних посібників і підручників: “Географія туризму України” (Львів, 2002; Київ, 2004), “Potencjal turystyczny Ukrainy Zachodniej” (Варшава, 2005), “Туристичне краєзнавство” (Київ, 2006), “Сільський туризм” (Київ, 2006), “Замковий туризм в Україні” (Київ, 2007), “Туристичний комплекс

Карпатського регіону України” (Чернівці, 2008), “Музеезнавство” (Київ, 2008), “Зелений туризм” (Київ, 2008), “Туризм у міжнародному і національному вимірах. Історія і сучасність” (Львів, 2008), “Збереження і сталий розвиток Карпат” (Київ, 2009), “Geography of tourism of Central and Eastern Europe countries” (Вроцлав, 2012), “Релігійний туризм в Україні” (Львів, 2013), “Економіка туризму: теорія та практика” (Київ, 2014), “Strategia rozwoju turystyki uzdrowiskowej w polsko-ukraińskiej części Euroregionu Karpackiego” (Ряшів, 2014), “Krajobraz sakralny : Monografia zbiorowa” (Краків, 2014), “Географія релігійного туризму в Україні” (Львів, 2016), “Сільський зелений туризм” (Ніжин, 2016), “Geography of tourism of Central and Eastern Europe countries” (Базель, Springer International Publishing AG, 2017); “Сільський зелений туризм – від роз’єднаних садіб до територіальних кластерів” (Київ, 2018), “Організація готельно-ресторанної справи” (Тернопіль, 2019). Область наукових інтересів: теорія і методологія туризму та курортології, економіка туризму України, проблематика розвитку туристичного комплексу західного регіону України, курортний менеджмент, туристичне крає- і краєзнавство.

Ковальчук Андрій Степанович – канд. геогр. наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка (2002–2018 рр.), кафедри туризму Львівського національного аграрного університету (з 2019 р.). У 2000 р. захистив дисертацію на тему «Географія релігії в Україні». Автор і співавтор понад 80 наукових праць, у т. ч. 6 навчальних посібників та 3 монографій : “Конфесійно-географічна характеристика релігійно-паломницьких об’єктів в Україні” (Львів, 2002), “Географія релігії в Україні” (Львів, 2003), “Сучасна туристика” (Львів, 2006); навчальних посібників: “Організація і технологія обслуговування туристів туристичною фірмою” (Львів, 2005), “Економіка і менеджмент підприємств готельно-туристичного комплексу” (Львів, 2007), “Економіка, підприємництво і стратегічний менеджмент у туризмі” (Львів, 2009), “Релігійний туризм в Україні” (Львів, 2013), “Географія релігійного туризму в Україні” (Львів, 2016) та ін.

Область наукових інтересів: історія, географія, релігієзнавство, туризмознавство, теорія і методологія релігійного туризму та паломництва, проблематика розвитку паломництва в Україні та світі, туроперейтинг, організація обслуговування туристів.

**ПАЛОМНИЦТВО І РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ:
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА САКРАЛЬНІ ВИТОКИ**

**Михайло Рутинський
Андрій Ковальчук**

ПАЛОМНИЦТВО І РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА САКРАЛЬНІ ВИТОКИ МОНОГРАФІЯ

Михайло Рутинський, Андрій Ковальчук

ПАЛОМНИЦТВО І РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ:
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА САКРАЛЬНІ ВИТОКИ

Монографія

Львів
СПОЛОМ
2020

УДК 339.9:338.46

Рут 90

Рутинський, Михайло Йосипович.

Паломництво і релігійний туризм: теоретичні основи та сакральні витоки : монографія / М. Рутинський, А. Ковальчук. – Львів : СПОЛОМ, 2020. – 324 с. : іл. – Бібліогр. в кінці розділу.

Викладено теоретичні основи паломництва та релігійного туризму. Важливу увагу приділено теоретико-методологічним засадам паломництва та релігійного туризму, а також геопросторовим аспектам дослідження релігійних подорожей. Охарактеризовано українські язичницькі об'єкти та центри як сакральне першоджерело етнорелігійних мандрівок і тематичних екскурсій.

Для науковців та патріотів рідного краю, працівників релігійної й туристичної сфер та органів місцевого врядування, студентів закладів вищої освіти, які готуються працювати у сфері туризму та паломництва, викладачів вузів, вчителів, членів громадських організацій, а також усіх, хто цікавиться питаннями збереження сакральної спадщини українського народу та розвитку туризму у рідному краї.

Рецензенти: д-р геогр. наук, проф. **Р. Лозинський**
Львівський національний університет
імені Івана Франка;

д-р геогр. наук, проф. **І. Волошин**
Львівський державний університет
фізичної культури імені Івана Боберського.

Рекомендовано до друку
Вченою Радою Львівського інституту економіки і туризму
(Протокол №2 від 16 жовтня 2019 року)

© Рутинський М. Й., Ковальчук А.С., 2020

ISBN 978-966-919-591-3

© Вид-во «СПОЛОМ», 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПАЛОМНИЦТВА І РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ	7
1.1. Паломництво і релігійний туризм як напрям дослідження	7
1.2. Сутність і структура паломництва та релігійного туризму	15
1.3. Об'єкти паломництва і релігійного туризму	26
1.4. З історії розвитку паломництва	34
1.5. Організатори релігійного туризму і паломництва	52
1.6. Теоретико-методологічні засади географії паломництва й релігійного туризму	66
1.6.1. Місце географії паломництва у структурі географії релігії	66
1.6.2. Підходи і рівні дослідження у географії релігії та паломництва	74
1.6.3. Методика дослідження географії паломництва і релігійного туризму	81
1.7. Принципи вивчення паломництва і релігійного туризму	92
<i>Література</i>	103
РОЗДІЛ 2. САКРАЛЬНІ ВИТОКИ ПАЛОМНИЦТВА І РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	106
2.1. Паломницькі центри: від язичництва до світових релігій	106
2.2. Язичництво в етнокультурному просторі України	115
2.3. Сакральні об'єкти та центри Карпатського регіону України	128
2.4. Сакральні центри та об'єкти Поділля й Полісся	181
2.5. Сакральні центри й об'єкти Подніпров'я та Східної України	238
2.6. Замість висновків та післямови	307
<i>Література</i>	317

ВСТУП

Віра, релігія необхідні людині у житті. Це те, що стримує людину від поганого, настановляє на добре, допомагає у роботі чи спілкуванні. У зв'язку із цим хочемо згадати притчу про чоловіка, який потрапив в Ирій, чи Рай, чи Джаннат, чи Нірвану, чи... (іншими словами – до свого Бога), і в одному приміщенні Раю зустрів стомлених, виснажених, роздратованих та галасливих людей, котрі ложками намагалися дотягнутися до казанів зі смачною їжею. Ложки були на довжелезних держаках, тому дотягнутися навіть до крайніх казанів не було проблеми. Прикрість полягала в іншому: зачерпнувши їжі, складно її було доправити собі у рот ложкою на такому довгому держаку. Тому то й голодні люди штовхалися та лаялися один з одним за життєвий простір траєкторії своєї ложки. «Ти бачиш Пекло, – звернувся Бог до чоловіка. – А тепер ходи, подивишся на іншу світлицю».

В іншому приміщенні знаходилися задоволені, спокійні, ситі та щасливі люди. Ложки на довжелезних держаках теж лежали поруч із казанами, наповненими такою ж смачною їжею. Бог сказав: «Тепер ти бачиш Рай». «Як же так, Боже, – здивувався чоловік. – Ці люди, напевне, не потребують їжі?». «Ці люди такі ж, як у попередньому приміщенні, – промовив Бог. – Просто люди у цьому приміщенні навчилися годувати не себе, а один одного». Дійсно: люди самі роблять один одному і рай, і пекло...

Одним із виявів віри є паломництво. Історично похідним від паломництва є релігійний туризм, що в Україні нині має статус одного з трьох найперспективніших видів масового туризму.

Теоретичним основам релігійного туризму присвячена перша частина монографії. У ній ми спробували осягнути й викласти спектр суджень людства на сучасному етапі розвитку цивілізації щодо співіснування та спів-відношення релігії,

культури і науки від давнини до реалій життя в XXI ст. Усталено термінологічно-поняттєвий апарат наукового вивчення паломництва й релігійного туризму. Ґрунтовно висвітлено сутність і структуру паломництва та релігійного туризму, спектр об'єктів паломництва і релігійного туризму.

Окремий розділ монографії присвятили висвітленню прикладної проблематики, а саме – організаторам та сучасним засадам організації релігійного туризму і паломництва в XXI столітті.

У другій частині книги систематизовано фактичний матеріал про сучасний стан та перспективи музеєфікації (скансени, археопарки тощо) й туристичного удоступнення мережі сакральних об'єктів минулих епох на території нашої країни. У XXI столітті цивілізовані країни здійснюють комплекс археологічної консервації з частковою реставрацією та музеєфікацією видатних пам'яток древніх цивілізацій. Після цього такі об'єкти включаються в екскурсійні маршрути масового туризму і починають приносити неабиякі прибутки. Як показує міжнародна туристична статистика, кожного року мільйони туристів непереборно ваблять пам'ятки загадкових древніх цивілізацій, праісторичні руїни і центри культів. Ці сакральні об'єкти включені у Світову культурну спадщину ЮНЕСКО та в національні пам'яткоохоронні каталоги. Це об'єкти національної гордості багатьох держав і джерело неабияких валютних надходжень від масового міжнародного туризму.

У монографії розглядаємо найвідоміші сакральні святині багатотисячолітнього дохристиянського культурного спадку наших прадідів та відроджені з забуття релігійно-туристичні центри українських язичників. Саме оці предковічні сакральні «Місця Сили» є тими витокami, першоджерелами, з яких постало мандрівництво із релігійною метою та сучасний туризм.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

англ. – англійський

ап. – апостол

АТУ – адміністративно-територіальний устрій

ГР – географія релігії

грец. – грецький

ДНЗ – духовний навчальний заклад

ДПВ – друковані періодичні видання

ЕВ – електронні видання

кол. – колишній

КБ, КС – культова будівля, культова споруда

лат. – латинський

нім. – німецький

НПП – національний природний парк

ПРВ – періодичне релігійне видання

ППЦ – Патріарший Паломницький Центр

ПЦУ – Православна Церква України

РКЦ – Римо- (Римсько-) Католицька Церква

РО – релігійна організація

РПЦ – Руская (Російська) Православна Церква

РС – релігійна сфера

РУН Віра – Рідна Українська Національна Віра

санскр. – санскрит (стародавня літературна мова Індії)

св. – святий

суч. – сучасний

ТОРС – територіальна організація релігійної сфери

ТФ – туристична фірма

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УПЦ КП – Українська Православна Церква Київського Патріархату

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПАЛОМНИЦТВА І РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Паломництво і релігійний туризм як напрям дослідження

Жителям планети Земля притаманне таке явище як віра у надприродне єство, повна сутність якого не піддається розумінню людським розумом, але на яке можна впливати певними діями чи молитвами. Ця віра у якесь надприродне єство, що править долею світу і кожного індивідуума називається **релігією** (з лат.: religare – «поєднувати», religio – «зв'язок»). Релігійному світогляду людства притаманна така особливість як цілковита неоднорідність і, навіть, антагонізм у системі вірувань та духовних цінностей. Тому релігія є не одна, – це комплекс, що складається з конкретних релігій, релігійних напрямів, течій, напрямків, конфесій тощо, що посідають певне місце в цій структурі.

Дослідниками називаються різні цифри щодо кількості релігій та їх модифікацій: від сотень до сотень тисяч [10, 21, 24, 26]. Найбільших і найвідоміших релігій у світі є кілька десятків, а реально зібрати вичерпну інформацію про їх загальну кількість ще не вдалося нікому. Надто вже велика неоднорідність релігійних вчень та поглядів, що нівелює будь-яку універсальну методичку їх підрахунків. Тому серед фахівців відомо багато різних варіантів класифікації релігій та вірувань за: особливостями віровчення, чисельністю, часом появи, географічними та іншими ознаками.

Для прикладу подаємо варіант поділу релігій за рівнем їх розвитку, де різними дослідниками виділяються 5-6 типів релігій:

1. Ранні (інші назви: первісні, племінні, примітивні, локальні, регіональні) – виникли переважно у первіснообщин-

ний період розвитку людства, але у різних модифікаціях існують дотепер, і як переважаючі релігії деяких автохтонних народів, і як вкраплення серед ареалів інших релігій. Це загальновідомі релігії, вірування і культу: анімізм, тотемізм, фетишизм, магія, шаманство, культ природи, культ предків та ін.

2. Політеїстичні (з грец. – «багатобожжя») – побудовані на вірі в багатьох богів і богинь. Сюди відносяться більшість національних (або етнічних) релігій: індуїзм, джайнізм, конфуціанство (з певними застереженнями), даосизм, синтоїзм, зороастризм та інші, що притаманні переважно окремим націям/етносам (індусам, китайцям, японцям, персам/іранцям та ін.).

3. Монотеїстичні (з грец. – «єдинобожжя») – побудовані на віровченні про існування єдиного (головного) Бога. Сюди відносяться всі три світові релігії (переважаючі у багатьох великих регіонах світу): буддизм (з певними застереженнями), християнство, іслам та дві національні релігії: іудаїзм і сикхизм. Деякі монотеїстичні релігії, зокрема іудаїзм, християнство та іслам, а також похідні від них релігії називають авраамічними, що походять з єдиного корення – від старозавітного Авраама.

4. Синкретичні (з грец. – «з'єднання», «об'єднання»), або синтетичні – утворилися внаслідок злиття окремих елементів віровчень двох чи більше різних релігій (будь-яких). Наприклад, мормони (іудаїзм з християнством), дзенбуддизм (буддизм з даосизмом) та дуже багато інших (комбінації віровчень можуть бути різноманітними).

5. Неорелігії (нові, новітні, релігії нового віку, або ньюейдж релігії (з англ. new age – «нова ера»)) – нетрадиційні релігії, що утворилися порівняно недавно (переважно – із середини ХХ ст.) і також часто є синкретичними. Наприклад, кришнаїти, церква Муна, неоязичники та багато інших [26].

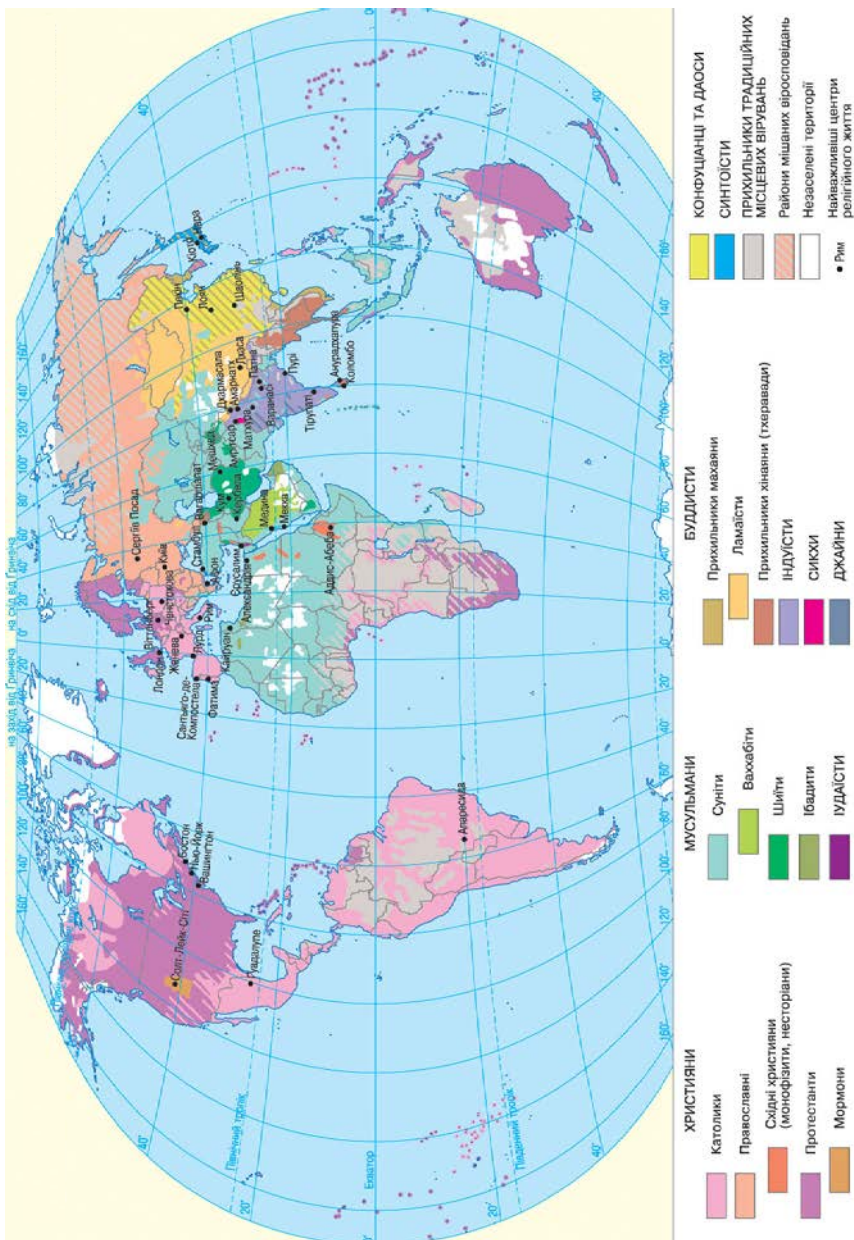

Рис. 1.1. Поширення релігій у сучасному світі.

6. Псевдорелігії або квазірелігії (з лат. quasi – «нібито», «подібно») – мають окремі релігійні елементи, але назагал не вкладаються у рамки традиційного розуміння релігії («ніби й релігія, а ніби й не релігія»). Наприклад: масонство, сатанізм, теософія, саєнтологія та багато інших. Частина дослідників відносить квазірелігії до руху «new age», таким чином зменшуючи до п'яти кількість типів релігій.

Залежно від особливостей віровчення, релігії поділяються на окремі **релігійні напрями**. Наприклад, у християнстві виділяються 4 напрями: православ'я, католицизм, протестантизм і нехалкідонські (стародавні східні) православні церкви. Напрями, в свою чергу, поділяються на дрібніші течії, напрямики, відгалуження тощо. Якщо віруючі одного віровчення є об'єднані в одну релігійну організацію із спільною культовою практикою і єдиним керівництвом, то таке об'єднання віруючих називається **конфесією** (із лат. confessio – «визнання», «віровизнання», «сповідь»). Наприклад, Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) та Римо-Католицька Церква (РКЦ) є двома конфесіями, що належать до католицизму. За рівнем організованості та за іншими ознаками конфесії поділяються на церкви (найскладніші релігійні організації), секти (виникають як результат відособлення частини віруючих і/чи священнослужителів через догматичні, обрядові чи інші відмінності) та деномінації (проміжна стадія розвитку між сектою і церквою).

Поняття **релігійна організація** (РО) досить широке. До релігійних організацій відносять і одне окреме об'єднання віруючих – громаду і кілька громад, об'єднаних у якусь організаційну структуру, і кілька таких організаційних структур, об'єднаних у ієрархічно вищу і організаційну складнішу надструктуру і т.д. Тобто: до РО відносяться конфесії (всіх типів: церква, деномінація, секта), а також складові частини конфесій, аж до елементарної неподільної частини – низової РО

(громади віруючих). Проте часто терміном «релігійна організація» називають лише складові частини кожної з конфесій, зокрема низові: управлінські структури конфесій, громади віруючих, духовні навчальні заклади, монастирі, місії, братства тощо.

Віруючі певних релігій чи конфесій, їхні релігійні організації, їх релігійна діяльність, а також їхнє віровчення у своїй взаємопов'язаній сукупності складають **релігійну сферу**. Релігійна сфера (РС) вивчається багатьма напрямками досліджень та науками, основною з яких є релігієзнавство. Частину релігійної діяльності віруючих у межах релігійної сфери, пов'язану із поклонінням певним релігійним об'єктам, а також подорожі до релігійних об'єктів як до джерела рекреації та пізнання вивчає такий напрям дослідження як паломництво та релігійний туризм.

Предметом дослідження паломництва і релігійного туризму виступають особливості організації та здійснення туристичних подорожей до релігійних об'єктів з метою відпочинку (пізнання, рекреації тощо), а також особливості організації та здійснення подорожей віруючих певної релігії чи конфесії до своїх релігійних об'єктів – святинь (подорожей паломників).

Об'єкт дослідження паломництва і релігійного туризму є триєдиний. По-перше, – це вищезгадані релігійні об'єкти як центри, що притягують до себе паломників і релігійних туристів чи екскурсантів. По-друге, – це потоки паломників-віруючих і туристів, їх джерела, інтенсивність та направленість. По-третє, – це організатори та організація паломницьких і туристичних подорожей. Організатори «доставляють» потоки туристів і паломників до релігійних об'єктів. Всі ці три аспекти вивчає туризмологія: 1) релігійні об'єкти як туристично-рекреаційні ресурси, 2) туристичні потоки, зокрема із релігійною метою, 3) організацію подорожей, що є власне основним аспектом науки про туризм. Тому **туризмологія** як наука

про туризм є тим підґрунтям, на основі якого будується релігійний туризм і паломництво як напрям дослідження.

Другою наукою, без вивчення якої неможливо досліджувати паломництво чи релігійний туризм є **релігієзнавство** [26]. Це цілий комплекс знань, що включає в себе вивчення віруючих як потенційних паломників; вивчення віровчення окремих релігій, напрямів, течій та конфесій, зокрема тих догматичних основ, що призводять до паломництва; вивчення особливостей функціонування релігійних об'єктів при їх відвідуванні паломниками і релігійними туристами тощо. Без освоєння релігієзнавчої бази глибоке та всестороннє дослідження паломництва і релігійного туризму є немислимим.

Третім «китом», на якому «тримається» релігійний туризм і паломництво є **географія** [8]. Насамперед, географія суспільна, адже релігія – це явище соціальне; але й фізична географія теж, оскільки у багатьох релігіях природа ототожнюється із богом/богами, а об'єктами паломництва є природні об'єкти. А з самого переду стоятиме звичайно географія релігії, яка настільки глибоко інтегрована у просторове дослідження релігійної сфери, що частина релігієзнавців вважає географію релігії «своїм» дослідницьким напрямом.

З іншої сторони, у географії релігії виділяється окремий підрозділ – географія паломництва або географія прочанства (орієнтовно у 1996 році автор цих рядків пропонував назву «географія прочанства та об'єктів поклоніння», – відповідна публікація вийшла у 1998 р. [8]). Невипадково в Україні вивченням релігійного туризму і паломництва зайнялися в основному на географічних факультетах вузів у Києві, Львові, Чернівцях та інших містах. Із відомих дослідників релігійного туризму і паломництва (Сапелкіна З. П., Романчук С. П., Любіцева О. О., Городиський Ю. Я., Божук Т. І., автори даної книги та багато інших) більшість є географами.

За кордоном ситуація аналогічна. Наприклад, у Польщі

вивченням релігійного туризму (*turystyka religijna*) та паломництва (як напряму дослідження – *pielgrzymowanie*, як окремої подорожі – *pielgrzymka*) займалися і займаються в Інституті географії (тепер – *Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej*) Ягелонського університету у Кракові Антоній Яцковський (*Antoni Jackowski*), Ельжбета Більська-Водецька (*Elżbieta Bilska-Wodecka*), Ізабела Солйан (*Izabela Soljan*) та інші дослідники. Тут регулярно з 1995 р. виходить збірник «*Peregrinus Cracoviensis*», присвячений проблемам паломництва, релігійного туризму, географії релігії, географії паломництва; видаються інші наукові праці з цієї проблематики. Особливо плідними на наукові публікації з паломництва і географії релігії у краківських географів були роки кінця ХХ – початку ХХІ ст., коли в Україні лише видавалися перші монографії з цих питань [3, 4].

Отже, на цих вищеназваних трьох основних науках (географія, туризмологія, релігієзнавство) вибудовується релігійний туризм і паломництво як напрям дослідження. Як доказ наведемо зразок типового плану, за яким можливе здійснення комплексного вивчення релігійного туризму і паломництва будь-якої країни (чи регіону) світу:

- 1) коротка релігійно-конфесійна характеристика і статистично-географічний аналіз релігій та основних конфесій країни/регіону;

- 2) загальні тенденції розвитку релігійного туризму і паломництва (в'їзного, виїзного і в межах країни/регіону) та коротка характеристика його організаторів (як релігійних структур, так й світських організацій);

- 3) класифікація (за релігійно-конфесійною приналежністю і/або іншими ознаками) центрів та об'єктів паломництва і релігійного туризму у країні/регіоні, їх місцезнаходження та значення для певної конфесії чи регіону цієї країни/регіону;

- 4) опис найбільш важливих центрів паломництва й релі-

гійного туризму даної країни/регіону з точки зору їх значення у релігійній та туристичній діяльності (зокрема, у задоволенні потреб мандрівника);

5) основні програми паломницьких подорожей та релігійних турів по країні/регіоні, їх організатори (зокрема із України);

6) вимоги щодо поведінки релігійних туристів та паломників у даній країні/регіоні загалом й під час перебування їх у релігійно-туристичних і паломницьких центрах (об'єктах) зокрема;

7) проблеми та перспективи розвитку релігійного туризму і паломництва в даній країні (чи регіоні).

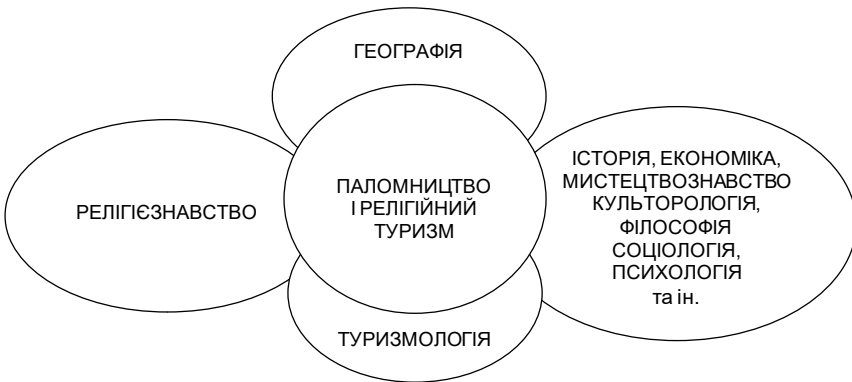

Рис. 1.2. Паломництво і релігійний туризм на перетині наук

Із цього зразка типового плану можна зробити висновки про необхідність знань якраз найбільше із туризмології, релігієзнавства та географії, а також із статистики, картографії, країнознавства, краєзнавства та ін. Велике значення мають релігійно-туристичні й паломницькі путівники та довідники, які можуть містити інформацію як по певному регіоні (чи країні), так і по певній конфесії (релігії, релігійному напрямку тощо). Із

релігійним туризмом і паломництвом мають зв'язок ще й такі науки як культурологія та мистецтвознавство, філософія та психологія, соціологія та економіка й ін. (рис. 1.2). Серед інших особливо вагомими є історія релігійної сфери та історична географія релігії, оскільки більшість релігій, напрямів чи конфесій є надзвичайно консервативними системами із великою заангажованістю у своє минуле.

1.2. Сутність і структура паломництва та релігійного туризму

І паломництво, і релігійний туризм як явища означають подорож, причому подорож із наступними принциповими для туризмології ствердженнями:

1. Подорож як рекреаційна діяльність, що може сприяти духовному (та й фізичному) оздоровленню, пізнавальній активності і насиченістю туристичними враженнями подорожуючого.

2. Подорож до релігійних об'єктів, що належать певній конфесії, або є надбанням всього суспільства (держави). Про диференціацію релігійних об'єктів скажемо нижче (у підрозділі 1.4).

3. Подорож досить тривала (більше 24 годин), без оплачуваної діяльності із зобов'язанням залишити країну або місце перебування у зазначений термін і повернутися до місця свого постійного проживання.

Якщо подорож триває менше 24 години, то і в релігійному туризмі, і в паломництві виділяються їхні **екскурсійні форми**. Зокрема, урочиста церковна хода з хрестом на чолі (хресна хода) з нагоди свят чи визначних подій може тривати від кількох десятків хвилин (поблизу храму) до кількох днів (в інші поселення чи регіони). Стільки ж часу може тривати хресна дорога із молитвами та відправами біля кожної із 14 ста-

цій, що символізують страждання Ісуса Христа на Голгофі.

Досить поширеним явищем в Україні були й залишаються подорожі на **храмове свято** (празник, празднік, престольне свято, храм) – святкування, приурочене до певної дати із церковного календаря вшанування Бога, Богородиці, святого/святої чи певної події із Святого письма, – в честь того й названо й освячено місцевий храм у цьому поселенні.

У святкуванні «праздника» переплітаються християнські догми із українськими народними звичаями гостинності, що сягають ще у дохристиянську язичницьку епоху. Протягом століть зберігався порядок святкування: українці у відповідні дні приходили у храм, тут молилися, сповідалися й причащалися, водночас відвідавши невеликий базар (ярмарок), що збирався тут же біля храму. На ярмарку купували ікони, образки, хрестики та інші речі релігійного вжитку (що тут же й посвячували), а подекуди також й речі побутового, господарського призначення. Після цього розходилися трапезувати додому чи до родичів і знайомих, а давніше здійснювався спільний обід із взаємним частуванням, слуханням кобзарів та лірників, співанням церковних та світських пісень.

У сучасній Україні подібна форма «празникування» збереглася подекуди в селах та невеликих містах, у великих містах – не у повнім обсязі. Зараз на святкування храмового свята прибувають віруючі із сусідніх поселень, а навіть й із сусідніх чи далеких регіонів, піднімаючи його рівень із місцевого (локального) до регіонального, а то й загальноцерковного. На престольне свято з'їжджаються священики із сусідніх парафій, а іноді й ієрархи з єпархії.

У причинах подорожі на храмове свято переплітаються релігійні потреби із «культурним туризмом» – відвідування родичів та свояків, місць, що викликають сентименти та ностальгію, знайомства тощо. Церква часто на празник встановлює дні відпусту, що підсилює паломницький рух.

Подорож до паломницької святині з метою отримати відпуст за гріхи може тривати від кількох годин до кількох днів і тижнів, залежно від відстані, яку долає паломник від місця свого проживання. Тому необхідно відрізнити кількогадинні мандрівки релігійних туристів і паломників від мандрівок довготривалих із потребою у ночівлі (табл. 1.1).

Нетривалі, але масові подорожі на храмові свята у чіткі, конкретно визначені дати, зумовлює необхідність у плануванні застосування додаткових транспортних засобів.

Крім цих спільних рис, між поняттями «релігійний туризм» і «паломництво» є суттєва відмінність.

Таблиця 1.1

Спільність екскурсійної форми діяльності в релігійному туризмі та паломництві

Тривалість подорожі	Релігійний туризм	Паломницький рух (паломництво)
більше доби	релігійні тури	паломницькі подорожі
менше доби	екскурсії до релігійних об'єктів	хресна хода, хресна дорога, відпуст без ночівлі

Паломництво відрізняється від релігійного туризму за метою подорожі. Якщо турист (чи екскурсант) відвідує релігійний об'єкт як атрактивно-рекреаційне явище, що несе значну культурно-пізнавальну інформацію, то паломник не просто відвідує релігійно-паломницький об'єкт із пізнавально-видовищною метою. Паломник ставить перед собою більш ширшу мету: він *поклоняється* святості релігійного об'єкту (паломницькій святині), привселюдно прославляючи Бога (такого, якого він розуміє у своїй душі).

Подорож паломника – це не просто туристична подорож: його в меншій мірі, ніж туриста приваблюють туристичні зручності. Подорож паломника (паломництво) є одним із ви-

явів його віри у догми своєї релігії, свідченням його належності до певної релігії чи конфесії. Мета ж релігійного туриста – «звичайна» туристична подорож, нехай навіть із відвідуванням релігійного об'єкту.

Отже, у реальному житті і паломник, і пересічний турист для досягнення своєї мети здійснюють подорож, причому подорож досить тривалу (більше 24 години), без оплачуваної діяльності, із зобов'язанням залишити країну, або місце перебування у зазначений термін і повернутися до місця свого постійного проживання, що є принциповим для нормативно-правового визначення туризму. Обидва: і паломник, і турист відчують потребу у забезпеченні нічліжною базою, харчуванням, транспортом та іншими туристичними послугами, що сприяє розвитку індустрії туризму. Тільки паломник набагато менше звертає увагу на комфорт та рівень обслуговування під час подорожі. Він може на деякий час відмовитися від чисто фізіологічних потреб (їжа, сон), витримуючи певні фізичні (наприклад, довготривалу пішу ходу, холод, жару) та психологічні навантаження, сприймаючи це як свою пожертву в ім'я віри. Тому ми вважаємо, що терміни «релігійний туризм» і «паломництво» не є словами-синонімами, вони *не замінюють, а доповнюють* один одного [3-5, 7, 10, 23, 27].

Аналогічно не буде правильним у довільній формі використовувати словосполучення, складені словами: «паломницький», «туризм/тур» та «релігійний». Дуже часто саме таке некоректне вживання ми спостерігаємо у побуті, рекламно-інформаційних матеріалах туристичних фірм та в інших джерелах, – навіть серед науковців. Отже, туризм – це розвага, відпочинок, оздоровлення, пізнання і т.п. Паломництво – це праця: духовна і фізична, часто навіть досить велика і важка. Тому вживання словосполучення «паломницький туризм» чи відповідно «паломницький тур» є щонайменше необдуманим. Правильніше буде «релігійний тур» чи «релігійний ту-

ризм» і: «паломницька подорож», «паломницький рух», «паломництво».

Крім того, для позначення окремих різновидів подорожей до релігійних об'єктів вживаються терміни «сакральний туризм» та «духовно-езотеричний туризм» («духовно-езотеричне паломництво»).

Термін «сакральний» є похідним від латинського слова «sacralis», що перекладається як «священний» (англ. – «sacred» або «sacral»). Також є латинське слово «sacrum», що перекладається як «присвячений богам» (англ. – «sacramental»). У широкому розумінні сакральне – це все те, що відрізняється від звичних повсякденних речей чи явищ та має відношення до містичного, потойбічного, ірраціонального, божественного. Це все те, що створює, відновлює чи підкреслює духовний зв'язок індивідуума із небесним, потойбічним (наприклад, сакральне мистецтво). У вузькому розумінні **сакральним туризмом** називають подорожі до місць, де найбільше себе проявляють потойбічні сили (т. зв. «Місця Сили»), і де найкраще відчувається духовний зв'язок мандрівника із енергетикою цього місця. Об'єктами сакрального туризму виступають насамперед природні об'єкти (гори, окремі скелі, ріки, джерела, ліси, окремі дерева та ін.), тому цей вид туризму ще називають ноосферним, або екопсихологічним. У таких місцях часто присутні й антропогенні елементи: мегаліти, магічні знаки, кургани, святилища та ін. Об'єкти сакрального туризму, як правило, були відомі давнім народам, які проживали в цій місцевості, – це святі місця віруючих локальних релігій чи сучасних неоязичників.

Енергетика місць сили може бути як позитивною, так й негативною. Тому необхідно знати куди і коли (час прояву містичних сил) подорожувати. Наприклад, одними із популярних дестинацій для сакральних туристів є Алтай та Карпати. Насамперед, – Мармароські Карпати, де місця сили досяга-

ють піку своєї інтенсивності восени. А от відома туристам гора Говерла не рекомендується для відвідування через свою негативну енергетику, оскільки там колись здійснювалося жертвоприношення.

До сакрального туризму близький **езотеричний туризм** (езотуризм, духовно-езотеричний туризм). Термін «езотеризм / езотерика» з грецької мови перекладається як «внутрішній». Езотеризм належить до окультних (містичних) вчень та включає в себе прикладну психопрактику. Езотеричних туристів так само приваблюють місця прояву аномальних явищ та місця сили, де можна не лише набратися енергії, а й розібратися самому у собі, здійснити філософський пошук сенсу життя. Для цього потрібна медитація (лат. *meditatio* – «роздуми», «зосередження») та духовний провідник (учитель, гуру). А це вже близьке до орієнталістських (індуїзм, буддизм) та неоорієнталістських релігій; хоч медитацію як вищий рівень молитви (спілкування з Богом) визнають у християнстві, ісламі та інших релігіях. Популярними дестинаціями серед езотеричних туристів є Тибет, Індія, Таїланд, навіть Кавказ і Карпати та ін. Окремі духовно-езотеричні паломники відправляються до ашрамів (духовних центрів, заснованих тим чи іншим авторитетним вчителем) Індії та живуть там роками, займаючись духовними вправами та пізнаючи істину.

Часто духовно-езотеричний туризм може бути тісно пов'язаний з лікувально-оздоровчим та спортивним туризмом. Наприклад, в Індії це пов'язано із аюрведою – цілісною системою ведичної медицини, що полягає у лікуванні, омолодженні організму та запобіганні захворюванням, які виникають (як вважається) як наслідок порушення гармонії між енергією людини і Всесвітом. У Китаї на основі психопрактик буддизму та даосизму виникла система рухових і дихальних вправ – цигун, що допомагає людині набрати великий запас життєвих сил. Тобто, метою духовно-езотеричних мандрівок

виступає (в тому числі) й оздоровлення чи повне вилікування.

Сакральний, езотеричний та особливо духовно-езотеричний туризм містить у більшій чи меншій мірі елементи поклоніння та визнання святості відповідних вищеназваних релігійних об'єктів: природних і антропогенних, матеріальних і сакральних. Тому в нас є підстави віднести ці два види туризму до паломництва. Хоч, з іншої сторони, сакральні чи езотеричні туристи не всі відповідають критеріям, традиційним для паломництва в інших релігіях (перш за все у християнстві, ісламі та іудаїзмі), – тому ці два види подорожей продовжують називати туризмом, хоч й відзначаючи його специфіку (рис. 1.3). Наприклад, при сакральному туризмі одні мандрівники щиро вірять у язичницькі догми і, поклоняючись природі, відправляються у місця сили, – це справжні паломники (хоча й із специфікою язичництва). Інші ж приїзять, щоб оздоровитися, набратися вражень, а то й просто подивитися: якими ж вони є ці місця сили, – це будуть, звісно, сакральні туристи.

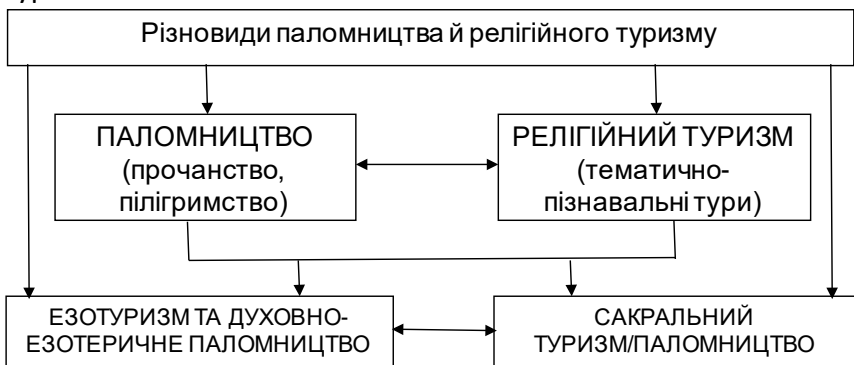

Рис. 1.3. Структура паломництва і релігійного туризму

Синонімом до терміну «паломництво» є **пілігримство**. Походження термінів «пілігримство» і «пілігрим» є наслідком трансформування ряду грецьких та латинських слів:

«perepidemos» → «peragros» → «peregrinatio» → «peregrinus» що дослівно означають відповідно: «чужоземець» → «перебувалець за межами свого дому» → «побут поза своїм домом (краєм)» → «нерезидент». Отже первісні значення трансформованого терміну «пілігрим» не мали ніякого релігійного підтексту, а були пов'язані із подорожами загалом. І той факт, що зараз термін «пілігримство» означає подорожі саме із релігійною метою, чітко вказує на те, що протягом довгого періоду нашої історії подорожі із релігійною метою були якщо не єдиними, то найчисельнішими подорожами серед усіх подорожей загалом. Тому, вивчаючи історію пілігримства, ми вивчаємо історію розвитку не лише сучасної релігійної сфери, а й історію розвитку сучасного туризму, а більш ширше – історію розвитку міграційних рухів загалом.

Проте, термін «пілігримство» у нашій державі не набув такого поширення, як термін «паломництво». І це цілком пов'язано із історичною традицією використання цих термінів: у тих країнах, де набуло значного поширення православ'я (Україна, Росія), переважно вживається термін «паломництво». Саме слово «паломник» походить від латинського слова palma – «пальма», «пальмова гілка», – паломники, здійснюючи подорож у Палестину, обов'язково привозили додому гілочку пальми як символ вічного життя у християнстві та як доказ того, що вони побували у далеких краях. У католицьких країнах вживається трансформована з латинської мови назва «пілігримство». Відмінності у вживанні термінів «паломництво» і «пілігримство» мають швидше мовно-релігійні та територіально-політичні мотиви, а не наукову потребу.

Крім вищеназваних термінів, на позначення особи, яка здійснює подорож із релігійною метою, у різні часи вживалися та й вживаються зараз терміни: «прочанин», «странник», «богомалець», «каліка перехожий», «поклонник» та ряд інших. Терміни «богомалець» та «странник» походять відпо-

відно від: «молитися Богу» та «відвідувати інші/чужі краї («стри»)». Богомільці (богомольці) випрошували в Бога прощення гріхів («замолювали гріхи»), зокрема під час паломницької подорожі до святинь. Странник походив із інших земель/країв та мандрував у чужі «стри» з різними цілями: як з метою поклоніння святиням, так і взагалі без мети, реалізовуючи вічне прагнення людини до мандрівництва («скитальства», «бродяжництва»).

Термін «каліка перехожий» не означав того, що цей паломник обов'язково повинен мати фізичні чи духовні вади. Каліка перехожий – це будь-який паломник, що вирушає у подорож з метою поклоніння («поклонник»); на відміну від безцільного скитальця чи бродника/бродяги, що бредє шляхом чи дорогою («подорожній»), вирушивши в путь («путник», «попутник») без певної мети. Термін «каліка» походить від латинського слова «caliga» або «calicae» (англ. – «caligae»), що означало особливий рід взуття на дерев'яній або шкіряній підшві без каблуків (праобраз сучасних сандалів). Подорожні прив'язували каліги до ніг ремінцями, часто досить високо обмотуючи ікри з метою зменшити ризик травмування м'язів у дорозі. Таке взуття носили римські воїни та інші мандрівники, що планували тривалі піші подорожі. Їх полюбили й паломники за легкість, міцність та зручність у теплому середземноморському кліматі. Повернувшись із подорожі у далекі країни, «святі люди» в специфічних сандалях («каліки») користувалися особливою повагою земляків. Багато таких паломників продовжувало мандрувати по рідному краю, розповідаючи про релігійну подорож у чужі землі, іноді читаючи молитви і співаючи священні пісні, псалми тощо та отримуючи за це милостиню. Таким чином термін «каліка» набував визначення бідного подорожуючого старця, що випрошує милостиню. Згодом в ім'я Ісуса Христа просили милостиню й інваліди, – так термін «каліка» набув сучасного значення.

В наш час терміни «странник», «богомалець», «каліка перехожий», «поклонник», «святий чоловік» та інші подібні вважаються анахронізмами і вживаються у значенні «паломник» рідко. Більш перспективним є використання термінів «проща», «прочанин» і «прочанство».

У давнину далекі подорожі були не частими. Вирушаючи в незвідану дорогу, мандрівники прощалися із рідними, близькими та випрошували в них і в місцевого священнослужителя благословення на вдале повернення. На випадок неповернення, просили у земляків прощення за минулі образи та й сами прощали. На знак цього прощання зводилися символічні споруди – часто каплиці на шляху, звідки починалася подорож, які й так називалися – проща. Далі мандрівники прощували, тобто ішли пішки, – піші мандрівки є традиційним атрибутом паломництва. Фізичним трудом, молитвами, постом та іншими богоугодними справами паломники випрошували прощення гріхів та різних благодатей для себе та своїх родичів-односельчан. Таким чином появились терміни: **проща**, **прочанин**, **прочанство**, в основі яких лежать дієслова: «прощатися» (із рідними), «прощати» (гріхи), «прощувати» (пішки) та іменники: «прощення» (гріхів і чудесне зцілення), «проща» (як прощальна і вираджальна/проводжальна в дорогу каплиця).

У деяких із своїх ранніх праць [4, с. 9; 3, с. 220 та ін.] автор цих рядків пропонував термін «прочанин» вживати на позначення особи, яка здійснює подорож із метою релігійного поклоніння у межах своєї країни/держави, а термін «паломник» – на позначення особи, яка, здійснюючи подорож із метою релігійного поклоніння, покидає межі своєї країни/держави, тобто здійснює міжнародну подорож. Як зазначалося вище, паломники, здійснюючи подорож у Палестину, обов'язково привозили додому гілочку пальми; прочани ж пальму додому не привозили, оскільки подорожували не в

Палестину, а в межах Русі-України. Тобто прочани, «їдучи на прощу» до місцевих святинь, не здійснювали міжнародної подорожі. Аналізуючи праці з релігійного туризму та паломництва, які були видані пізніше, ми можемо побачити, що пропонуваній варіант диференціації термінів прижився. Так, наприклад, З. П. Сапелкіна у своєму навчальному посібнику «Релігійний туризм» не лише повністю повторює дану пропозицію [19, с. 19-20], а й використовує її у своїй праці. Наприклад, у темі 3 названого посібника його авторка розглядає паломництво як міжнародні релігійні поїздки, і прочанство як подорожі по українських святинях [19, с. 46-69].

Перелічені вище терміни стосуються християнського паломництва. В інших релігіях чи їх окремих напрямках існують свої назви. Наприклад в ісламі паломництво до головної святини – мечеті Масджіт аль-Харам, побудованої навколо Кааби в Мецці називається **хаджом** (хадж аль-іфрад – обов'язкове паломництво), якщо відбувається у строго визначений час переважно раз на рік. Дата хаджу міняється за місячним календарем і зараз припадає орієнтовно на вересень. Паломництво до Мекки в будь-яку іншу пору року називається малий хадж або **умра**. Поєднання умри з хадж аль-іфрад називається **кіран** (хадж аль-кіран). Мусульмани, що успішно здійснили паломництво в Мекку носять почесний титул **хаджі** (чоловіки) та **хаджжа** (жінки). В індуїзмі паломництво називається **ятра** (санскр. – «подорож», «процесія»); тим же терміном називають політичні демонстрації та фестивалі, – словом, заходи, у яких бере участь велика кількість людей. Ятра є бажано, але не обов'язковою діяльністю **ятрі** (прочанина в індуїзмі).

Як би воно не називалося, – паломництво як явище притаманне більшості великих і відомих релігій світу: християнству, буддизму, ісламу, іудаїзму, індуїзму, джайнізму, синтоїзму, даосизму та ін. У деяких релігіях паломництво є обов'язковим для вияву своєї віри. В інших релігіях паломни-

цтво необов'язкове, але розглядається як частина шляху до надприроднього та є бажаним. Більшість релігій є відкритими і для релігійних туристів, хоча доступ в окремі святині може бути обмеженим для невіруючих. Конфесії, напрямки, течії, що не практикують паломництва, теж можуть бути цікавими для релігійних туристів. Наприклад, видатні місця діяльності деяких протестантських конфесій (місця хрещень перших віруючих чи проведення установчих зборів, адміністративні будівлі управлінських структур, найвідоміші навчальні заклади чи друкарні тощо) можуть збирати до себе не лише віруючих цих конфесій, а й туристів.

1.3. Об'єкти паломництва і релігійного туризму

Свої певні понятійні відмінності мають терміни, що позначають об'єкти, до яких здійснюються паломницькі та туристичні подорожі. Розрізняється щонайменше кілька термінів: «релігійний об'єкт», «(релігійний) культовий об'єкт», «(релігійний) позакультовий об'єкт», «святиня», «паломницька святиня», «паломницький об'єкт», «релігійно-туристичний об'єкт» та деякі інші. Розкриємо поняття цих термінів.

Релігійними об'єктами (або *об'єктами релігійної сфери*) будуть всі об'єкти, що використовуються у релігійній діяльності. Релігійна діяльність поділяється на головну (культову) і позакультову. **Головна або культова релігійна діяльність** – це задоволення релігійних потреб віруючих: потреби у молитві, виконанні певного обряду, прославленні Бога чи надприродних сил тощо. Такі потреби при зібранні віруючих найчастіше задовольняються у культових будівлях чи спорудах (храмах і святилищах), із використанням різноманітних сакральних речей, символів, реліквій (наприклад, хрестів, ікон, книг) тощо. Тому відповідно культові споруди та інші об'єкти, що використовуються у головній релігійній діяльності слід називати

вати культовими об'єктами або релігійними культовими об'єктами [4, 5, 10, 23, 26].

Для задоволення духовних і практичних потреб функціонування об'єднань віруючих і проведення їх головної (культової) діяльності необхідна також **позакультова релігійна діяльність**: продукування релігійних ідей, їх обґрунтування, інтерпретація та поширення, освіта, добродійність, управління релігійною діяльністю та ін. Тому ряд релігійних об'єктів є позакультовими об'єктами (релігійними позакультовими об'єктами), – тут переважно містяться управлінські структури, духовні навчальні заклади, місії, братства, видавництва, майстерні, магазини та ін. При всій своїй важливості та необхідності позакультові релігійні об'єкти, як правило, не будуть святинями для віруючих, хоч можуть викликати у них як паломників певний інтерес, такий же як і в релігійних туристів. Святинями (релігійними святинями) для віруючих будуть об'єкти культової діяльності (культові об'єкти):

1) антропогенного походження (збудовані людьми) храми (собори, церкви, каплиці, костьоли (костели), базиліки, санктуарії, кірхи, дома молитви, зали царства, мечеті, мінарети, пагоди, ступи, синагоги, кенаси та ін.) і монастирі (кляштори, вігара, ашрами та ін.);

2) антропогенно-природного походження культові об'єкти (святилища, жертівники та ін.) та природні об'єкти (джерела, ріки, озера, дерева, гаї, гори, пагорби та багато ін.), пов'язані із релігійною діяльністю;

3) чудотворні ікони, мощі святих, окремі могили та поховання видатних релігійних діячів, сакральні предмети, реліквії та багато інших релігійних культових об'єктів. Деякі святині із цієї третьої групи (мощі, чудотворні ікони, священні книги і т.п.) можуть знаходитися при інших релігійних об'єктах (культових, а іноді, – й позакультових), таким чином або підносячи ці релігійні об'єкти до рівня святинь, або підсилюючи їх славу

та духовне значення (якщо ці релігійні об'єкти й без того є святинами). Внаслідок своєї «мобільності», святині із цієї третьої групи можуть переноситися по «стаціонарних» культових об'єктах, викликаючи таким чином сюди періодичні паломництва.

Для святинь притаманні й **нематеріальні (сакральні) явища** чи **ефекти**, що створюють для віруючих певні релігійно-містичні відчуття, які досягаються молитвами, сповіддям, пієтизмом, екзорцизмом, дотриманням обрядів, вірою в чудо тощо. Певна позитивна енергетика діє на кожного віруючого, коли він знаходиться у межах святині. Що й власне приваблює кожного паломника до святинь.

Важливий сам процес здійснення паломництва як інтегральна складова релігійного світогляду віруючого, незалежно від того, до святині якого рівня він подорожує: чи то до собору Святого Петра у Римі, чи до непримітної каплички у селі. Якщо людина відправляється до святого місця із цікавості, відпочинку, розваг та інших подібних причин, а прослава Бога, покаяння, очищення душі і тіла, набуття людяності і совісті не є першопрчиною подорожі, то така подорож є просто туристичною. І аж ніяк не паломницькою, – навіть не дивлячись на певні атрибути пілігримства: пішу ходу чи участь в обрядових дійствах. Тому на практиці досить важко відрізнити паломника від звичайного туриста, оскільки все залежить, від того, що коїться у душі самої людини.

Тобто, для туриста релігійний об'єкт (і культовий, і позакультурний) є *рекреаційним ресурсом*, – джерелом пізнання та насичення туристичними враженнями, отримання морального задоволення тощо. Паломник розглядає культовий релігійний об'єкт як *святиню* (паломницьку святиню), яка перш за все задовольняє його духовні потреби, хоча й також може вражати своєю культурно-мистецькою цінністю та пізнавальною інформацією. Зрозуміло, не всі святині є відкриті чи прис-

тосовані для паломництва і, тим більше, для релігійного туризму. Водночас, об'єкти, що використовуються у позакультовій діяльності (наприклад: управлінські центри, іконописні майстерні, свічкові заводи чи ін.) можуть цікавити туристів чи паломників і бути для них доступними. Тому необхідно використовувати терміни: «паломницька святиня», «паломницький об'єкт», «релігійно-туристичний об'єкт», які би позначали релігійні об'єкти, що є цікавими для паломників і туристів. Ці терміни всі разом чи попарно не будуть тотожними, а нестимуть певні понятійні відмінності [2, 18, 23, 24].

Рис. 1.4. Гетсиманський Сад Єрусалиму – паломницька святиня християн усіх конфесій.

Паломницька святиня – це матеріальний релігійний об'єкт (як правило, – культовий), а також – нематеріальні (са-

кральні) явища чи ефекти, що в своїй сукупності створюють позитивну енергетику для паломництва віруючих. Крім, власне релігійних святинь, для паломників можуть бути цікавими об'єкти, що використовуються у позакультовій діяльності (див. вище). Тим більше, що дуже часто вони є територіально поєднаними із святинями. Тому паломницькі святині + позакультові релігійні об'єкти (які є цікавими та доступними для їх відвідування паломниками) = паломницькі об'єкти. При відсутності позакультових релігійних об'єктів паломницькі святині дорівнюватимуть паломницьким об'єктам.

Паломницькі об'єкти – матеріальні релігійні об'єкти (культові та позакультові), а також – нематеріальні (сакральні) явища чи ефекти, що використовуються, можуть використовуватися чи використовувалися раніше у релігійній діяльності, переважно є святинями для віруючих та є доступними для їхнього паломництва.

Реальність туристичної діяльності показує, що релігійні туристи та екскурсанти мають доступ далеко не до всіх релігійних об'єктів (зокрема святинь), куди мають доступ паломники (класичний приклад – могила цадика Нахмана Брацлавського в Умані). Або такий доступ є обмеженим. Зворотне твердження не діє. Тому термін «релігійно-туристичний об'єкт» є ширшим ніж термін «паломницький об'єкт», оскільки до релігійно-туристичного об'єкту мають доступ і віруючі, і туристи з екскурсантами. Але використання терміну «паломницький об'єкт» на позначення тих релігійних об'єктів, куди не мають доступу туристи з екскурсантами, буде більш точнішим.

Релігійно-туристичні об'єкти – релігійні культові чи позакультові об'єкти, що викликають зацікавлення у туристів (становлять туристичний інтерес) та є доступними (повністю чи частково) для їх відвідування туристами. А також, зрозуміло, для відвідування самими віруючими (зокрема, паломни-

ками), конфесії чи релігійній течії/напряму яких належить даний об'єкт. Наголосимо, що релігійно-туристичний об'єкт може й не бути паломницьким об'єктом, хоч віруючі сюди мають беззаперечний доступ.

Отже, термін «релігійно-туристичний об'єкт» є найширшим. Сюди відносяться *всі* об'єкти, що задіяні чи можуть бути задіяні у подорожах із релігійною метою: і для туристів, і для паломників. Всі релігійно-туристичні об'єкти у своїй сукупності на певній території становлять **релігійно-туристичні ресурси**. Останні можуть поділятися на матеріальні і нематеріальні, природні та історико-культурні (або: природні, антропогенні й антропогенно-природні – тобто, природні, але змінені людиною), моно- чи полірелігійні (моно- чи поліконфесійні), доступні лише паломникам, або і паломникам, і туристам та за багатьма іншими ознаками.

Також слід визначитися із поняттями термінів «паломницький центр» та «релігійно-туристичний центр».

Паломницький центр – сукупність паломницьких святинь і/чи паломницьких об'єктів на суміжно близькій території (наприклад, в одному поселенні чи його частині, чи поселенні з околицями) однієї чи кількох релігій (напрямів, течій, конфесій тощо). На відміну від паломницького об'єкту, який належить конкретній релігійній організації (конкретній конфесії), –паломницький центр може бути бі-(дво-) чи полі-(багато-) конфесійний/релігійний. У випадку моно-(одно-) конфесійності/релігійності певного паломницького центру, – тут можуть діяти релігійні об'єкти й інших конфесій/релігій, які, проте, не виступають паломницькими об'єктами (паломницькими святинями) для «своїх» віруючих.

Паломницький центр може бути закритий для туристів частково (окремі паломницькі об'єкти центру можуть бути відкриті для туристів чи екскурсантів повністю чи частково) чи закритий повністю. Термін «паломницький центр» у вищена-

веденому значенні слід відрізняти від однозвучного терміну у значенні «конфесійна структура різного рівня, що організовує паломницькі подорожі, а часто й релігійні тури», – підрозділ 1.6. Іноді, в окремих відповідних випадках, паломницький центр можна називати «*центром паломництва*».

Релігійно-туристичний центр – сукупність релігійно-туристичних об'єктів на суміжно близькій території (наприклад, в одному поселенні чи його частині, чи поселенні з околицями) однієї чи кількох релігій (напрямів, течій, конфесій тощо). Як у випадку з дефініцією релігійно-туристичного об'єкту, – до релігійно-туристичного центру мають доступ і туристи з екскурсантами, і самі віруючі відповідної конфесії/релігії. Віруючі можуть бути паломниками (втоді релігійно-туристичний центр є паломницьким центром), а можуть паломниками й не бути (якщо тут немає жодної паломницької святині). Релігійно-туристичний центр може містити релігійні культові чи позакультові об'єкти однієї, двох, трьох чи більше релігій (напрямів, течій, конфесій тощо) [див. 15-17].

Для релігійно-туристичної центру значно більше, ніж для паломницького центру має значення розвиток тут **підприємств туристичної індустрії** (зокрема готельно-ресторанних) та розвиток **туристичної інфраструктури** (зокрема транспортної мережі). Особливо коли релігійно-туристичні об'єкти знаходяться за межами поселень. Наприклад, паломницьким чи релігійно-туристичним центром може бути віддалений монастир, розташований у безлюдді в горах, лісах, острові чи пустині. В такому випадку організаторам турів чи паломницьких подорожей необхідно подбати про фізіологічні потреби мандрівників: їжу, сон, безпеку тощо. Для паломників ці потреби зводяться до мінімальних матеріальних потреб, але із великою вимогою до потреб релігійно-духовних (священні діяння, молитви, обряди тощо). Туристи більш вибагливі до комфорту, «поклоняються» розкоші, – тому до віддалених цент-

рів із невисоким рівнем туробслуговування та невеликою кількістю туристичних послуг вони, як правило, не квапляться.

З іншої сторони, деякі святині конфесій чи релігій, є розташованими у безлюдді, серед природного середовища саме тому, що вони потребують самотніх паломників із тихою молитвою, а не галасливих туристичних груп. Тому такі святині є центрами паломницькими, а не релігійно-туристичними (тобто туристам туди вхід заборонено). Невипадково культові об'єкти первісних релігій розташовувалися колись серед природи, далеко від селитебних зон.

Рис. 1.5. Натопв сучасних паломників приймає цілощур купіль у воді джерела-Купальні Св. Анни на території Скиту святої праведної Анни Свято-Миколаївського Городецького монастиря. Ця природна купіль – один з найвідвідуваніших центрів паломництва України.

Сучасні культові об'єкти природньо-антропогенного чи антропогенно-природнього походження також прагнуть розташування серед природного середовища, утворюючи з ним органічно поєднані та мальовничі **сакральні ландшафти** (з нім. Landschaft – «краєвид», «вид місцевості») [4, 22].

Типовими прикладами сакральних ландшафтів, що виступають водночас як паломницькі святині є ріка Ганг в індуїзмі та гора Фудзіяма у синтоїзмі (природні об'єкти), Писаний Камінь у Покутсько-Буковинських Карпатах, видубицька Лиса гора у Києві, джерело-купальня Св. Анни (рис. 1.5) в с. Онишківцях (антропогенно-природні об'єкти), Святі гори при річці Сіверський Донець на Донеччині та Страдецька гора у с. Страдч на Львівщині (природньо-антропогенні об'єкти).

Суттєвою складовою частиною релігійно-туристичних ресурсів є **тафальні ландшафти**. Тафальні (з грец. – «поховання, могила») ландшафти відомі із доісторичних часів, до них відносяться місця поховань: кургани, цвинтарі, некрополі, колумбарії, мавзолеї та ін. Незважаючи на свою специфічну енергетику, місця поховань здебільшого мають неабияку мистецьку цінність та виступають популярними туристично-екскурсійними об'єктами (наприклад, Личаківське кладовище у Львові). Віруючі й релігійні туристи відвідують могили видатних релігійних діячів, засновників перших релігійних організацій певних конфесій, мучеників за віру тощо. Крім цвинтарів, усипальниці видатних діячів (іноді: не тільки і не стільки релігійних) часто знаходяться при храмах та монастирях. Окремі неординарні поховання (наприклад, на деревах) є ціллю екзотичних турів. Словом, тафальні ландшафти виступають об'єктами не лише релігійного туризму і паломництва.

1.4. 3 історії розвитку паломництва

Для того, щоб краще зрозуміти сучасний стан паломницт-

тва і релігійного туризму, зокрема їхні теоретичні особливості, необхідно прослідкувати історію релігійних подорожей.

Мандрівництво притаманне людині із часу її появи, тобто зародження подорожей відбувалося одночасно із зародженням людства. Основними із причин, що спонукали перших людей подорожувати були фізіологічні потреби у безпеці, їжі, розвідці місцевості, а також соціальні потреби у спілкуванні, задоволенні цікавості, обміні товаром, грабежі. Серед чинників мандрівництва найдавніших людей можна виділити:

1. Пошуки їжі та господарська діяльність (мисливство, рибальство, збиральництво тощо). Пошуки пасовищ і придатних для землеробства земель приводили до далеких і дуже далеких (по тодішніх мірках) подорожей. Використовувалися часто стежки, протоптані дикими тваринами. Першим транспортним засобом людини напевно було дерево, яке вітер повалив у річку, а пізніше сама людина почала будувати плоти для пересування водою.

2. Військові походи, грабежі та розбої. Тяга людей до наживи нечесним шляхом відома із найдавніших часів. Відібрати силою те, що належить іншому часто було необхідною умовою виживання. Це призводило до подорожей як з метою пограбування, так й з метою заховатися від ворога.

3. «Культурні» відвідування споріднених племен часто приурочувалися до зборів врожаїв, коли у друзів-родаків було достатньо харчів. Під час таких зустрічей обмінювалися інформацією та досвідом, женихалися та святкували. На відмінно від двох вищеназваних причин подорожі, це можна назвати вже туристичними зв'язками.

4. «Пізнавальний туризм» – вивчення місцевості, не завжди із господарською метою, а часто із цікавості. Первісні люди дуже добре «відчували природу» і орієнтувалися на незнайомій місцевості.

5. Торгівля – потреби в обміні товаром та встановленні

торговельних зв'язків змушувала людей їхати в далекі подорожі у невідомі краї. Ці нетуристичні подорожі, завдяки своїй необхідності та інформативності сприяли розвитку всього ма-ндрівництва, зокрема туристичного.

6. Культурна діяльність. Мабуть найдавнішою культурно-обрядовою діяльністю були поховання небіжчиків. Звідси і причини подорожей із релігійною метою: відвідування місць поховань із метою поклоніння предкам чи, навпаки, міграції з намаганням покинути місця поховань через страх, поширення хвороб та ін. [11, 23, 27].

Частина дослідників вважає, що релігійність притаманна людині із самого початку людського існування, інші доводять, що релігійні уявлення виникли в ході еволюції людини. Так чи інакше, але подорожі із релігійною метою залишають помітний слід у всій історії туристичних подорожей: із найдавніших часів і пізніше, – аж до сьогодення. В історії релігійного туризму та паломництва відомо чимало подорожей з метою поклоніння язичницьким святиням, причому у різних народів (стародавніх єгиптян, греків, римлян, слов'ян та ін.).

У Давній Греції подорожі з метою поклоніння здійснювалося до численних храмів, присвячених різноманітним богам, головні з яких нібито жили на горі Олімп. Відоме описане Геродотом паломництво із Північного Причорномор'я до Дельфійському храму на південному схилі гори Парнас. Інші гірські вершини, численні морські острови та міста-поліси були місцями розташування цілих сакральних комплексів, що включали в себе, крім власне храмів, ще й пристановище для паломників, – таверни – праобраз сучасних закладів харчування із місцями для розваг та нічлігу. Після жертвоприношення, відповідно до релігійних обрядів, тварин приносили в таверну і з'їдали. Кожний з гостей лежав на ложі, з подушкою або валиком під лівою рукою. Музиканти (зазвичай молоді дівчата) розважали гостей під час їжі. Деякі таверни мали не-

великі сцени для театральних вистав. Коли бенкет закінчувався, відповідно до афінського звичаю, пили ще три рази: один раз – за богів, один – за померлих героїв, один – за Зевса. Іноді роздавали гірлянди з квітів і парфуми. У деяких тавернах були кабінки, куди могли віддалитися шанувальники Афродіти [27]. Такі народні гуляння греків подібні до українських «празників».

Інші види туризму у Давній Греції також мали вагомий релігійний елемент. Так, наприклад Олімпійські та інші ігри, що збирали учасників і «спортивно-вболівальницьких туристів» із усієї Греції та сусідніх країн, присвячувалися богам і з самого початку мали яскраво виражене релігійне забарвлення. Варто мати на увазі, що термін «ігри» в античному світі мав більш широке значення, ніж у сучасному розумінні: він включав у себе і театральну виставу, і змагання поетів, співаків, музикантів, а також містерії для посвячених, тобто позначав поняття, аналогічне сучасним фестивалям культури і мистецтва. Лікувальний туризм мав також значний релігійно-духовний вплив. Курорти із лікувальною водою присвячувалися богу Асклепію, де й будувалися відповідні святилища; гаї із цілющим повітрям та багатою рослинністю чи фауною оголошувалися священними тощо.

Давні єгиптяни відправлялися в паломництво до численних святинь, що будувалися вздовж Нілу. Коли знатний єгиптянин відправлявся у паломництво, він часто споряджав цілу флотилію. Пасажири піднімалися на човен архаїчного типу з високо піднятим носом і кормою, яке тягнуло за собою на буксирі звичайне судно. Всі проникалися думкою про священну мету подорожі і сідали у крісла в кабінці під навісом. Перед кабіною стояв столик із різними ласощами. Носова частина відводилася для бойні й кухні. Там розділяли туші биків та варили пиво [11]. Отже, і в Давній Греції, і в Давньому Єгипті здійснення паломництва розглядалося не лише як релігій-

на складова, а як свято. Відомо, що фараон Хеопс, а пізніше його брат Хефрен, бажаючи звільнити кошти і людей для побудови пірамід, звелили позакривати всі святилища і заборонили здійснювати жертвоприношення. Це так обурило єгиптян, що пізніше вони майже не згадували імена цих царів [11, с. 65].

Давній Вавілон отримав свою назву від словосполучення «Баб-Ілу», що означає «Брама Бога». Найбільш відомими у місті були ворота богині Іштар, від яких починалася священна дорога релігійних процесій до храмів та зікуратів центру міста. Із 90-метровим зікуратом Етеменанка, більш відомим як Вавілонська вежа, пов'язані біблійні розповіді [11]. Іншими відомими центрами паломництва були місця знаходження святинь давніх іудеїв. Євреям, за Мойсеевим законом, обов'язково було з'явитися на великі свята (Пасху, П'ятидесятницю і Кущі) до святилища для здійснення жертвоприношень. Коли Ковчег Заповіту перенесли до м. Силом, ізраїльтяни почали подорожувати туди, а пізніше, в часи царя Давида, – до Хеврона. Будівництво храму царем Соломоном у Єрусалимі зробило це місто священним центром іудеїв. Напередодні великих свят дорогами до Єрусалима тяглися каравани паломників із усіх куточків Землі обітованої. За часів Римської імперії робилися спроби порахувати цих паломників, і за різними джерелами нараховували від 120 тис. до 2,5 млн. осіб [10, с. 118].

Підготовка до приходу паломників у Єрусалим починалася задовго до свят. Посланці синадріону їздили по країні, перевіряли стан доріг, що вели до Єрусалима, стан колодязів та водосховищ і забезпечували при потребі їх ремонт. Притулок у місті паломникам надавався безкоштовно, господарям залишалися тільки шкури жертвовних тварин. У дні паломництва були відкриті державні кордони, пом'якшені суворі правила суботнього відпочинку, забезпечено обмін грошей і

продаж жертвних тварин. Після руйнування храму, паломництво стало необов'язковим, але традиційно здійснювалося переважно заможними людьми. Традиція паломництва до Єрусалима з метою висловлення туги і розпачу за зруйнованим храмом поширилася у Середньовіччі, а з XIV ст. традиція хоча б раз на рік відвідувати Єрусалим стала звичною [10, с. 118-119].

Індія є батьківщиною кількох релігій: індуїзму, джайнізму, буддизму, сикхизму. Релігійність не тільки визначала весь хід життя стародавнього індуса, а й у значній мірі спонукала до розвитку подорожей. До священних рік здійснювали паломництво народи Південної та Південно-Східної Азії. Мандрівництво поживалося після виникнення (VI-V ст. до н.е.) світової релігії – буддизму. У III ст. до н.е. індійський цар Ашока (із династії Маур'я) широко використовував буддистських монахів як місіонерів та розвідників, щоб підпорядкувати своєму впливу сусідні і більш віддалені країни Південної і Південно-Східної Азії. Буддистські місіонери здійснювали свої прозелітські подорожі й у країни Середземномор'я: Сирію, Лівію, Єгипет, Грецію. Протягом наступних століть буддистські монахи освоювали високогір'я Тибету і Гімалаїв [11, с. 26]. Вздовж рік Іраваді, Салуїн, Меконг та інших вони проникли в Індокитай, де буддизм став панівною релігією.

Маючи свої національні релігії (даосизм і філософсько-етичне конфуціанство), китайці прийняли буддизм, привнесений індійськими місіонерами і вирушали до святих місць Індостанського півострова. Їх паломництво здійснювалося «шляхами індійських місіонерів»: через гірські перевали Гімалаїв. До святинь Північної Індії китайці мандрували дорогами Великого шовкового шляху. Великий шовковий шлях починався від Східного Середземномор'я, через Сирію проходив до Ірану, далі вів до Бухари і Самарканда, потім через Північний Памір – до Кашгару і Яркенду, тут роздвоювався,

обходячи з півночі і півдня пустелю Такла-Макан, і сходився біля озера Лобнор, а відтак йшов у степи населені кочовими народами, і далі – в Китай. Користуючись цим маршрутом китайські купці проникали не тільки до Середньої Азії та Північної Індії, але і в країни Передньої Азії та Європи. Між Індією і Китаєм існував й регулярний морський зв'язок. Кораблі відправлялися від дельти Гангу, перетинали Бенгальську затоку, обгинали півострів Маллаку і виходили в Південно-Китайське і Східно-Китайське моря. Є окремі відомості про плавання китайських монахів на схід – у «країну Фусан»: нею міг бути один із островів чи архіпелагів Тихого океану.

В Європі найбільшого розквіту паломництво набуло у християнстві. Очевидно, що відвідування місць, пов'язаних із Ісусом Христом і першими християнами мало місце й раніше, - проте, згідно переказів, *першою вельможною особою, що здійснила паломництво в Палестину була Св. Єлена* – 70-річна мати римського імператора Костянтина. Костянтин Великий, будучи напочатку сам язичником, прийняв у 313 р. Міланський едикт, згідно якого гонінню на християн приховив кінець, а саме християнство узаконювалося як державна релігія. Оскільки Римська імперія охоплювала величезні простори Європи, Азії та Африки із чисельним населенням, визнання християнства державною релігією мало виняткове значення як для зміцнення імперії, так й для розвитку самого християнства. Проте Стародавній Рим не був першою державою, що узаконив християнство, – на десятиліття раніше це зробили вірмени [23].

Отже Св. Єлена (св. Олена) здійснила у 325 р. (за іншими даним у 326 р.) подорож у Єрусалим і віднайшла хрест, на якому був розп'ятий Ісус Христос. За церковними переказами св. Єлені було видіння і вона наказала зруйнувати побудовану на пагорбі терасу Адріана зі статуєю Зевса та храмом Венери. Саме тут було знайдено три хрести, а щоб визначити, на яко-

му саме був розіп'ятий Ісус Христос, хрести під час молитви по черзі підносили до каліки. Від третього хреста щасливець зцілювався і так була віднайдена святиня. Св. Олена наказала збудувати на цьому місці церкву (предтечу пізніше багато разів зруйнованого та перебудованого Храму Гробу Господнього). Це трапилося 27 вересня (за старим стилем – 14 вересня); цей день вшановується як свято Воздвиження Чесного (тобто, справжнього, істинного) Хреста. Не випадково саме в цей день у 1975 р. було прийнято статут Всесвітньої туристичної організації. Бо сама ВТО була заснована 2 січня 1975 р. шляхом перетворення неурядового Міжнародного союзу офіційних туристичних організацій (МСОТО) у міжурядову організацію під патронатом ООН. Починаючи з 1980 р. дата віднайдення Чесного Хреста (дата прийняття статуту ВТО) відзначається як **Всесвітній день туризму** [9]. Хоч є відомості, що 27 вересня святкувалося поганами-язичниками (лат. *paganus* – «житель сільської місцевості», – християнство спочатку поширювалося переважно у містах) й до офіційного визнання християнства, саме подорож св. Єлени поклала початок паломництву в християнстві і стала підставою для відзначення Всесвітнього дня туризму. Тобто ми тут бачимо визнання винятково значної ролі паломництва у розвитку всього туризму.

Паломництво в Україні теж має багате минуле, залишаючись протягом століть основним видом тодішніх подорожей. Приміщення для відпочинку подорожуючих – праобраз сучасних готелів, знаходилися переважно при монастирях. Велике паломництво (за межі України) здійснювалося в основному за маршрутом: Україна-Константинопіль-Єрусалим-Афон-Україна.

Мале паломництво (прочанство) здійснювали до численних *місцевих та регіональних святинь*: у Почаїв на Волинь, у Жировиці в Білорусь, у Зарваницю на Поділля, на Чернечу гору у Закарпаття та до багатьох інших. Проте найбільш

відомими були святині у Києві. Протягом віків тут сформувалися стабільні маршрути: паломники і релігійні туристи спочатку йшли до Києво-Печерської Лаври як найбільшої святині України, звідси – до Софійського собору і розташованого неподалік Михайлівського Золотоверхого монастиря (монастиря Св. Варвари), далі до Десятинної та Андріївської церков, а звідси спускалися до святинь на Подолі. Найбільш відомими паломниками в історії України були ігумен Даниїл (XI-XII ст.) та Василь Григорівич Григорівич-Барський (I пол. XVIII ст.).

Ще одним маловідомим фактом в історії впливу релігійних подорожей на туристичну індустрію є утворення та функціонування у Середньовіччі *церковного «готельного ланцюга»* задовго до створення і поширення сучасних «готельних ланцюжків». Масові подорожі численних паломників, а також купців, лицарів, духівництва, вельмож дають новий напрямок у формах надання притулку. Спочатку цей притулок був безкоштовним (заради любові до ближнього), що надавався монастирями, церковниками, князівськими дворами тощо. Вже незабаром бралася певна плата, залежно від фінансового та суспільного стану паломника: бідняки жертвували «вдовину лепту», феодали могли відписати ціле село разом із селянами. Відповідним оплаті був й «клас розміщення».

Основним юридичним актом для розвитку церковного «готельного ланцюга» був едикт (указ) Карла Великого (768-814 рр.), імператора Великої Римської імперії, що накладав на монастирі і церкви обов'язок утримання **госпіціїв**. Це були гостинні притулки, що повинні були надавати мандрівникам нічліг, харчування, лікувальну допомогу і ванну. Особливий розвиток госпіції одержали у Швейцарії, яка завдяки цьому має найстаріші готельні традиції і до сьогоднішнього дня користується у світі авторитетом у цій сфері. Згодом Церква стала відігравати вирішальну роль у житті суспільства і була єдиним авторитетом, який визнавали в будь-якій країні. Монас-

тирі й інші релігійні пристановища приймали мандрівників і були раді гостям. Багатих і знатних саджали поруч з головним прелатом (настоятелем), у той час як бідняків розмішували і годували в окремих приміщеннях. Часто монастирський охоронець, чиїм першочерговим завданням було стояти біля воріт (воротар, привратник), також розпоряджався і приміщеннями для гостей [19].

Так запроваджувалося по всій Європі, де Римо-Католицька Церква мала вплив. Згодом, під час Хрестових походів, коли європейцями були завойовані значні території в Азії, притулки для прочан поширюються й тут. Чернечі ордени госпітальєрів (лат. *hospitalis* – «гостинний»), тамплієрів («рицарів храму») та інші опікувалися паломниками, будували, відкривали та утримували для них заклади, де надавалися послуги розміщення, харчування, лікування та інші, необхідні для мандрів умови. У Єрусалимі при монастирі Діви Марії задовго до арабських завоювань діяв госпіталь, де приймали та лікували прибулих на Святу Землю, – від цього госпіталю й бере свій початок орден госпітальєрів. На величезній території від Великобританії до Палестини госпіції діяли при монастирях та церквах, що були збудовані переважно в єдиному (найчастіше, готичному) стилі. Тут всі підкорялися єдиному розпорядку, віками встановленим законам й традиціям гостинності, послуху та побожності, єдиному вищому церковному керівництву. У зв'язку з цим можна стверджувати, що саме Церква створила перші «готельні ланцюги», а сучасні готельні корпорації відновили добре забуте старе, пристосувавшись до сучасних умов [27].

Невелика кількість і поганий стан доріг, небезпеки, які чекали на подорожнього на кожному кроці, невігластво і необізнаність в тому, що виходило за межі рідного замку, села, провінції – все, здавалося, повинно було утримати середньовічну людину від спроб покинути рідний край і відправитися в

шлях. *Мотиви паломництва* були дуже різноманітні. Одним з найважливіших було прагнення заслужити спасіння душі. Часто під виглядом паломництва ховалися купецькі і просто ділові поїздки, мандрівки допитливих мандрівників. Паломниками ставали і люди, які ухилялися від сплати боргів або суду, оскільки статус паломника (який отримав офіційне благословення церкви) робив їх неосудними для мирської влади. Якщо в період античності мандрівниками були, головним чином, чиновники і заможні люди, які мали офіційні можливості або особисті кошти для подорожей, то в паломницьких подорожах брали участь люди всіх станів і різного достатку.

У раннє Середньовіччя об'єкти паломництва виникали найчастіше стихійно. Лише пізніше стали з'являтися елементи реклами і постійні організатори (як правило, з боку церкви). Метою паломництв було відвідування святих місць – цілющих джерел, місць проживання або поховання святих, прославлених храмів або монастирів. Оскільки сили зла в уявленні простих людей втілювалися в деяких конкретних істот, то і силам добра вони прагнули надавати фізичний вигляд, перш за все людський. Вже з II ст., а може й раніше, почалося *поклоніння останкам святих*. Спочатку культ мощей засуджувався християнською церквою як язичницький, але під тиском ентузіазму простих людей їй довелося змінити своє ставлення і визнати, що в останках святого таїться сила, здатна творити чудеса.

З IV-V ст. західні паломники прямували до Єгипту, Сирії та Палестини, щоб наблизитися до місць проживання та діяльності духовних наставників. Великий відсоток серед таких пілігримів складали особи знатного походження і високого соціального і майнового статусу. Але були серед них люди бідні і незаможні, яким було важко вирушати в далекі подорожі, і вони вважали за краще поклонятися місцевим або національним святим.

У списках головних об'єктів поклоніння, що називалися «великими паломництвами», завжди були присутні Рим і Єрусалим. Переважна більшість путівників згадує могилу апостола Якова в Іспанії, яка отримала назву Сант-Яго де Компостелла. З середини IX ст. святиня стала свого роду «християнської Меккою» і серйозним суперником Риму. Багато списків вказують Ефеську гробницю апостола Іоанна, реліквії апостола Марка в Венеції, мощі Св. Миколая в Барі та інше. Крім цих найбільш шанованих місць на Сході і Заході можна назвати десятки дуже авторитетних і сотні шанованих святилищ, що носили скоріше місцевий характер, і тільки з якихось особливих причин або в особливі періоди залучали паломників здалеку [23].

Об'єктами паломництва не завжди були святі місця, іноді виникали близькі до паломництва «політичні культури» – поклоніння правителям і церковним прелатам, померлим насильницькою смертю, наприклад, англійським королям Едуарду II і Генріху VI, Симону де Монфор, архієпископу Томасу Бекету, культ якого був дуже популярний в Англії XII – XV ст. Такі подорожі пояснювалися ідеалізацією минулого і прагненням знайти героїв для поклоніння.

Мандруючи чужими країнами, людина потрапляла в незвичне для неї оточення, тому відразу вставали питання про відстані, місця для ночівлі та відпочинку (будинки прочан), засоби пересування та інше. Дуже рано в Європі стали складати *путівники для паломників* або, як їх називали, «подорожники» (ітінерарії). Великою популярністю користувався «подорожник» кінця IV ст., відомий під назвою «Ходіння Сільвії». У простодушній та емоційній формі настоятелька або черниця якогось іспанського монастиря описала свою подорож до Палестини. Менш емоційно, але більш по-діловому склав в 333 р «подорожник» анонімний автор, що відправився з Бордо до Єрусалиму.

Чорного моря. Потім уздовж західного узбережжя Чорного моря шлях пролягав до Константинополя, потім через Кіпр до Акри. Цей «шлях із варяг у греки» мав ще один варіант, який передбачав водний шлях по Дону, Волзі і Каспійському морю в обхід Константинополя.

«Західний шлях» пролягав від берегів Скандинавії навколо Франції, Іспанії, через Гібралтар по Середземному морю. Цей шлях займав більше року і був пов'язаний з великими небезпеками для мандрівників. Загроза з боку піратів змушувала паломників об'єднуватися у великі групи і пускатися в шлях в складі великого флоту і під посиленою охороною. Навіть подорож в Сант-Яго де Компостелла не здійснювалося поодиночі, не кажучи вже про плавання в Палестину. Наочно це можна простежити за ліцензіями, які отримували, наприклад, англійські власники кораблів в XV ст. Середня кількість паломників, яких дозволялося взяти на борт, становила 80 осіб. Роберту Стермі в 1445 р. була видана ліцензія на перевезення 200 англійських паломників з Брістоля в Сант-Яго. Малі судна не наважувалися віддалятися від берега і трималися поблизу Франції та Іспанії, зупиняючись в кожному порту і біля кожного острова. У звітах про плавання постійно зустрічаються відомості про втрати кораблів в результаті піратських захоплень, корабельних аварій і пограбуваннях розбитих об берег кораблів. Уже згадуваний Роберт Стермі, що відправився на кораблі «Св. Анна» в Середземне море, віз в Єрусалим 160 паломників. На зворотному шляху його корабель зазнав аварії біля берегів Греції, і 37 з тих, хто пливли на кораблі, потонули [23].

«Південна» дорога була суходільною, і відправним пунктом її був Рим. До Рима північні пілігрими добиралися різними шляхами. У згадуваному «шляховику» Антоніна П'яченце вказані 372 дороги на території колишньої Римської імперії. Більшість північних пілігримів потрапляло в Італію через

альпійські проходи. Деякі з них, минаючи Рим, по дорозі, що йшла долиною р. По, через Турин, Павії, Мілан, Бергамо, Верону, Нижню Паннонію і Балканський півострів прямували до Константинополя, а звідти – в Малу Азію і Сирію.

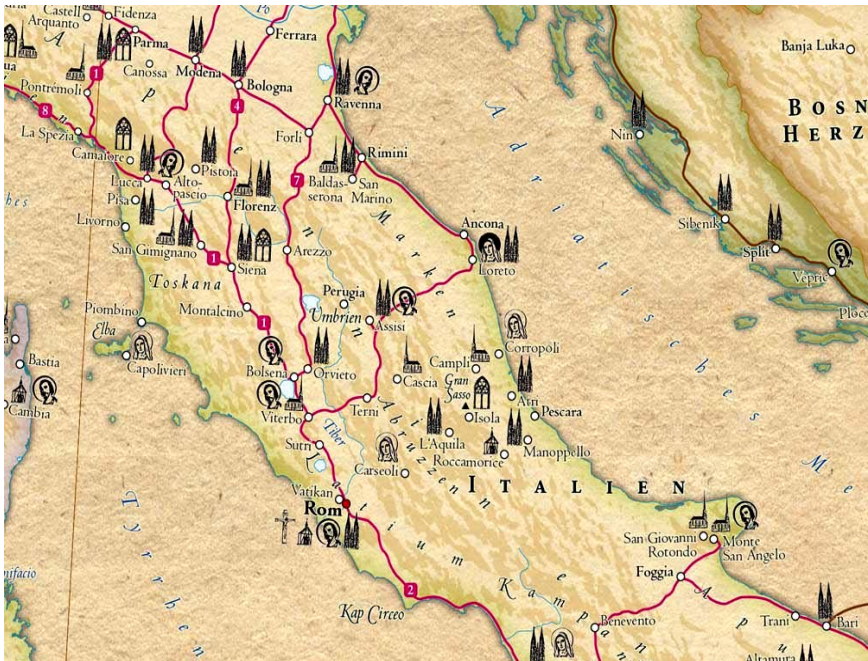

Рис. 1.8. Фрагмент сучасної карти паломницьких шляхів Центральної Італії.

Хоча вказувалося, що «східна» і «південна» дороги були коротшими і менш небезпечними, ніж «західний» шлях, це не означає, що вони були зовсім безпечними. Яким би шляхом не рухалися паломники під час своїх подорожей по Європі і на Близькому Сході вони постійно зустрічалися з багатьма труднощами і небезпеками. Середньовічні сухопутні дороги знаходилися в дуже поганому стані. Головні дороги дісталися

Європі в спадок від Римської імперії, але в ту епоху вони підтримувалися погано.

Традиції римського дорожнього будівництва були втрачені, так що середньовічна Європа мало що могла додати до римської мережі доріг. Особливо нелегко давався перехід через Альпи. Альпійські перевали лежали на висоті 2,5 км. Багато мандрівників або замерзли в горах, або, здолавши перевали, вмирили від виснаження. Можна згадати взаємне нерозуміння і ворожнечу, які поділяли мандрівників і місцевих жителів. Наприклад, англійці, французи або німці, які прямували в Сант-Яго в Іспанію, сприймали басків, через землі яких пролягав шлях до святині, як варварів, позбавлених будь-якої цивілізації, з відразливою зовнішністю і гавкаючою мовою.

На греків «латиняни» дивилися як на шкідливих схизматиків. Особливу тривогу викликали відмінності в області релігії. Крім того, потрібно враховувати і мовні бар'єри. Правда, вже в XV ст. в Європі стали складати розмовники, що включали фрази на баскській, бретонській, хорватській, албанській, угорській, турецькій, грецькій, арабській та єврейській мовах, і все ж взаємне непорозуміння було дуже велике.

Центром організації морських подорожей у Святу Землю для європейських паломників були Венеція і Марсель, де платилися податки й формувалися експедиції. Були спеціальні акти, що регулювали організацію таких подорожей. Судновласники особливим контрактом зобов'язувалися здійснювати перевезення паломників туди і назад, супроводжувати їх до місць паломництва, організовувати харчування, нічліг та охорону, платити всі податки. Використовувати такі судна та експедиції для торгівельних цілей заборонялося [23]. Все це посилювало безпеку подорожей і звільняло від необхідності кожному паломнику нести із собою великі суми грошей. Такі компанії можна вважати *праобразом сучасних туристичних фірм*.

Рис. 1.9. Українці-прочани зі сень сіл і містечок зійшлися у Києві до головної святині Православної церкви народу України – Києво-Печерської Лаври. Картина художника В. В. Верещагіна (1905).

Подорожі середньовічних паломників були добре організовані. Якщо виражатися сучасними термінами, паломницька подорож продавалася судновласниками одним пакетом із обов'язковим включенням транспортних і готельних послуг. Крім перевезення, ночівлі та харчування, паломники мали можливість отримати й додаткові послуги, наприклад послуги цирульника, який був перукарем та лікарем в одній особі чи послуги чоботаря. Не говорячи вже про охорону та інформаційний супровід. Тобто загальнопоширена думка про англійця Томаса Кука як піонера організованого туризму є щонайменше спірною. За пів тисячі років до відомого протестантського священика організовані подорожі із релігійною метою започаткувала Церква.

1.5. Організатори релігійного туризму і паломництва

Екскурс в історію, наведений вище, підводить до висновку про те, вплив паломництва на розвиток мандрівництва загалом та туризму зокрема (не кажучи вже про власне релігійний туризм) важко переоцінити. Нижче проаналізуємо організаторів релігійного туризму і паломницького руху та їх відмінності у сегментах як релігійних турів, так й паломницьких подорожей.

У практиці вітчизняного мандрівництва серед організаторів релігійного туризму і паломництва, можна виділити **три групи організацій**: 1) церковно-конфесійні (релігійні) структури різних рівнів, що займаються паломницькою діяльністю; 2) світські громадські організації, що, як правило, пов'язані із релігійними організаціями; 3) світські комерційно-бізнесові організації (підприємства), що іноді теж можуть бути пов'язані із релігійними структурами, але у своїй більшості діють самостійно.

Рис. 1.10. Зразок сучасної інтерактивної карти-довідника паломницьких шляхів від узбережжя Атлантичного океану до святинь Близького Сходу

Кожна із цих груп має свої особливості, як щодо функціонування, так і щодо організації релігійно-туристичних чи паломницьких подорожей [7].

Перша група організаторів цих подорожей, як правило, діє у складі певних релігійних організацій, найчастіше – управлінських. Так, більшість із діючих в Україні великих християнських конфесій (рівня церкви), а також конфесії інших релігій мають у своїй структурі певні органи (служби, центри, управління тощо), що відповідають за здійснення паломницьких подорожей своїх віруючих.

У залежності від потреб віруючих, власних можливостей та масштабу діяльності дані органи можуть бути представлені як однією людиною, так і цілою розгалуженою організацією із інтенсивними зовнішніми зв'язками. Наприклад, у

великих православних і католицьких церквах відповідно до їх внутрішньої організаційної структури – чотирирівневого церковного адміністративно-територіального устрою, органи, що відповідають за паломницьку діяльність, також чотирирівневі (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2

Рівні управління церковною паломницькою діяльністю в Україні

Рівні управління	Рівні АТУ (адміністративно-територіального устрою) церков	Відповідальні за паломницьку діяльність
всеукраїнський (всецерковний)	патріарх, верховний архієпископ, митрополит тощо	центральні паломницькі центри та служби
регіональний (єпархіальний)	єпархія, єпископство, дієцезія тощо	єпархіальні паломницькі центри та служби
районний (пресвітеріальний)	деканат, благочиння тощо	декан, благочинний тощо
місцевий (парохіальний)	парафія, приход тощо	настоятелі парафій та приходів

Крім церковних територіальних управлінь, паломницькою діяльністю займаються й окремі релігійні організації в межах кожної конфесії, зокрема – монастирі, хоча далеко не всі. Чернечі інституції (особливо у католицизмі) також мають кількарівневі адміністративні структури. Монастирі здебільшого працюють на прийомі паломників (іноді – й релігійних туристів), нерідко надаючи їм харчування та приміщення для ночівлі. Засоби розміщення можуть створюватися як при монастирях, так й при управлінських структурах і, навіть, при окремих парафіях. Наприклад, у м. Івано-Франківську, при па-

рафії УГКЦ св. ап. Петра і Павла відкрився хостел «Пілігрим»; у м. Львові при студитському монастирі знаходиться гостинний (гостьовий) дім; у Брюховичах під Львовом діє Реколекційно-відпочинковий центр Львівської архієпархії УГКЦ тощо. Конфесійні заклади розміщення можуть надавати послуги не лише священнослужителям, а й паломникам і звичайним мирянам-мандрівникам.

На практиці буває, що паломницька діяльність окремих монастирів та парафій іноді співставна із діяльністю цілих паломницьких служб при єпархіальних управліннях. Наприклад, у м. Львові поруч із паломницько-реколекційним центром «Рафаїл» – «Джерела духовності», який діє при Львівській Архієпархії УГКЦ, досить відомим є паломницький центр «Матері Божої Неустанної Помочі». Головний офіс останнього раніше знаходився при храмі Покрови Пресвятої Богородиці на вул. Личаківській у Львові, а зараз паломницький центр «Матері Божої Неустанної Помочі» розвинувся у цілу мережу паломницьких організацій із філіалами у Львові, Івано-Франківську, Тернополі та Києві [15-17].

Більше того, іноді паломницька діяльність окремих цілих регіональних (єпархіальних) управлінь «не дотягує» до паломницької діяльності окремих священників і приходів із сусідніх єпархій. Це залежить від наявності попиту (тобто потреб і можливостей самих віруючих), наявності релігійно-туристичних ресурсів, енергійності організаторів, допомоги мирянських організацій та окремих мирян-віруючих та інших чинників, що власне й формують інтенсивність паломницької та релігійно-туристичної діяльності.

Центральні паломницькі служби та центри здійснюють загальне керівництво паломницьким рухом у руслі конфесійної політики та догматики. Наприклад, утворений у 2009 р. Патріарший Паломницький Центр (ППЦ) при Патріаршій курії (центральному управлінні) УГКЦ у Києві має головним за-

вданням розвиток паломницької сфери шляхом впорядкування релігійної інфраструктури, а також задоволення прочанських і туристичних потреб засобом організованих, безпечних, з якісним інформаційним і духовним супроводом паломницьких подорожей.

Така діяльність має: 1) місіонерську складову, зокрема поширення знання про УГКЦ, її історію, вчення, сакральну спадщину; 2) економічну складову, зокрема шляхом залучення отриманих від релігійного туризму та паломництва фінансів для потреб та розвитку Церкви; 3) суспільно-духовну і культурно-пізнавальну складову [17].

Як зазначається в офіційних джерелах УГКЦ, довгостроковими завданнями ППЦ є: створення умов для якнайширшої реалізації потреб вітчизняних та іноземних паломників і туристів, налагодження співпраці з громадами українців діаспори у сфері паломництва, започаткування співпраці між українськими та іноземними учасниками паломницької сфери, забезпечення взаємодії з міжнародними організаціями у галузі релігійного туризму і паломництва, збільшення кількості вітчизняних та іноземних паломників і туристів, стимулювання розвитку сучасної соціальної та інженерної інфраструктури паломницьких місць.

Очікуваними результатами діяльності Центру повинні стати: розвинутий сакральний потенціал УГКЦ, обізнаність паломників і туристів про УГКЦ та її сакральну спадщину, паломницька сфера УГКЦ, інтегрована у світовий ринок, зміцнена економіка УГКЦ. Засобами для досягнення мети виступають: інформаційна діяльність і реклама (поліграфічні продукти, сувенірні продукти, веб-сайт, Інтернет-магазин); торгівельна діяльність (торгівельна мережа, Інтернет-магазин, експозиційно-торгівельний зал, власна торгівельна організація); паломництво і релігійний туризм (прощі, паломництва, тури, власна туристична діяльність).

Для поширення інформації про паломницькі об'єкти та діяльність Центру видано мапу «Святині України», путівник «Паломницькі місця УГКЦ», буклети тощо. Організація паломництва «на в'їзд», тобто до святинь в Україні є пріоритетною для ППЦ; ним найближчим часом будуть розроблені і паспортизовані всі паломницькі маршрути. Причому, Центр розробляє як виключно паломницькі маршрути, що стосуватимуться паломницьких місць, так і релігійно-туристичні маршрути, які включатимуть відвідання і паломницьких святинь, і цікавих для туриста краєзнавчих пам'яток [13].

Завдання регіональної паломницької служби є вужчими, але не менш конкретними. Наприклад, паломницький центр «Україна», що діє при Волинській єпархії УПЦ КП (тепер – ПЦУ) з 2005 р. (у 2011-13 рр. відомий як паломницький центр «Осанна») пропонує широкий вибір маршрутів як в Україні, так за її межами, надає сукупність туристичних послуг та всебічну інформаційну підтримку. До функціональних обов'язків цього паломницького центру належить: відновлення та пропагування паломницьких традицій; організація прощ до християнських святинь; популяризація волинських й українських святинь та ознайомлення із зарубіжними; співпраця із державними та приватними туристичними організаціями тощо [14].

Отже, при релігійних організаціях конфесій організують структури, що відповідають за паломництво: паломницькі центри (не плутати із територіальними паломницькими центрами, – див. 1.4), паломницькі служби, паломницькі осередки, паломницькі управління тощо. Релігійна організація сама по собі не може організувати «матеріального обслуговування» паломницької подорожі. Більше того, – не може організувати самої подорожі та продавати її прочанам, оскільки для цього необхідно отримати ліцензію (дозвіл) на туроператорську діяльність. Тому-то у складі внутрішніх структур конфесій їх очільниками створюються по-суті світські ор-

ганізації (підприємства), які власне й організують паломницькі подорожі і релігійні тури (а також тури й іншої тематичної спрямованості), отримавши ліцензію туроператора. Зрозуміло, що ці світські організації (підприємства), перебуваючи у структурі конфесії, знаходяться під її опікою та керуються найчастіше священнослужителями. Більшість працівників цієї паломницько-організаційної структури конфесії можуть бути світськими особами, – часто добре відомими у межах даної релігійної організації.

Релігійно-конфесійні структури при організації паломницької діяльності прагнуть до співпраці із світськими громадськими організаціями. Представники *другої групи організаторів* релігійного туризму і паломництва – світські громадські організації часто пов'язані із конкретними конфесіями, хоч іноді особливо не афішують свою заангажованість. Тут переважають молодіжні організації, братства та інші мирянські спільноти. Наприклад: УМХ («Українська молодь – Христові»), Товариство українських студентів-католиків «Обнова», Спілка католицької молоді України, Спілка православної молоді України Нестора Літописця, Православні скаути України, Союз православних братств (Всеукраїнське православне братство Св. Архистратига Божого Михаїла), Братство Св. апостола Андрія Первозванного, центри по роботі з сім'єю і молоддю та багато інших. Ці спільноти можуть взаємодіяти із релігійними організаціями, зокрема «постачаючи» їм паломників. Проте, часто вони виступають автономними організаторами паломництва до святинь цієї чи іншої конфесії чи релігії із залученням священнослужителів відповідної конфесії чи релігії. Будучи часто неприбутковими громадськими організаціями, вони шукають партнерів серед паломницьких структур відповідних конфесій та турпідприємств, що мають ліцензію на туристичну діяльність.

Третя група організаторів – комерційні підприємства –

найбільше представлені туристичними фірмами. Слід сказати, що турфірми досить часто використовують релігійно-туристичні ресурси при формуванні подорожей різної тематики, зокрема при нерелігійних турах. Так, крім релігійно-туристичних і паломницьких подорожей, окремі елементи релігійної сфери (культові об'єкти, віровчення, священнослужителі та ін.) використовуються у культових, пізнавально-екскурсійних, ритуально-меморіальних, ностальгійно-сентиментальних, лікувально-оздоровчих, шлюбно-весільних та деяких інших видах турів (табл. 1.3).

Короткотривалі мандрівки – екскурсії, і як елементи турів, і як окремі самостійні подорожі, теж дуже часто використовують саме релігійні об'єкти як ресурси для програм екскурсійних маршрутів. У разі коли тур тематично складається переважно із екскурсій до релігійних об'єктів та до інших елементів релігійної сфери (зокрема, духовно-сакральних), то такі екскурсійно-пізнавальні тури безумовно переростатимуть у релігійні тури.

Професійна діяльність є причиною таких нетуристичних подорожей як місіонерство і т.зв. «науковий туризм». Місіонерство (із лат. *missio* – «відсилання», «посилання», «доручення») – це поширення представниками певної конфесії свого віровчення серед конфесійно чужого населення або серед невірних. Місіонерство, що здійснюється забороненими методами: силою, примусом, «зобмудненням» та іншими подібними, досить часто називають прозелітизмом.

Подорожі з метою місіонерства і/чи прозелітизму, хоч і здійснюються релігійними діячами із релігійними завданнями, – не можуть бути ні паломницькими, ні туристичними, оскільки тут немає ні мети поклоніння (немає самих паломницьких об'єктів), ні туристичної мети, а є суто професійна діяльність священнослужителів. Навіть тип візи, що видається місіонерам при перетині кордону є не туристична, а релігійна.

Так званого «наукового туризму» насправді не існує, оскільки подорожі із науковою метою є не туризмом, а видом професійної діяльності. Дослідницька діяльність науковців є видом робіт, за який здійснюється оплата, а це суперечить одному із фундаментальних визначень туризму – витрата грошей під час подорожі, а не їх заробіток. Подорожі науковців до релігійно-туристичних об'єктів можуть бути пізнавальними, або навчальними, але це вже відповідно буде культурно-пізнавальний, чи навчальний туризм. Тому ні в релігійному туризмі, ні в будь-якому іншому виду туризму за метою подорожі не може бути «наукових» поїздок в принципі, а отже ствердження про «науковий туризм» є помилковим.

Також поширеними є поїздки керівництва конфесій із різноманітними релігійними завданнями: візитація єпархій і парафій, відвідування очільників інших конфесій, поклоніння окремим паломницьким об'єктам та багато ін. Досить часто в інформаційних джерелах (особливо у засобах масової інформації) такі подорожі називаються «паломництвом». Але ж це не тільки і не стільки паломницькі поїздки, як знову-ж-таки: професійна діяльність. Такою є робота священнослужителів. Якщо ж релігійний очільник здійснює подорож до святині з метою поклоніння як приватна особа, то це дійсно таки так: паломництво. Але якщо ж цей ієрарх виступає як керівник релігійної організації, – втоді це вже не паломництво і не релігійний туризм, а офіційна робоча поїздка, нехай навіть багатощільова.

Туристичних фірм, спеціалізованих на суто релігійно-туристичних подорожах, є небагато. Ще менше є світських підприємств, що займаються організацією власне паломницьких подорожей. Організація паломницьких подорожей нерелігійними організаціями, або без участі релігійних організацій не вітається, а навіть й критикується не лише церковними, а й світськими колами.

Таблиця 1.3

Непаломницькі і нерелігійно-туристичні подорожі, що включають використання окремих елементів релігійної сфери

Назва туру чи подорожі	Сутність туру чи подорожі	Використовувані елементи релігійної сфери
Туристичні подорожі – тури		
Культові тури	поклоніння пам'яті своїх кумирів: політичних діячів, співаків, поетів, спортсменів тощо.	Обожнювання своїх кумирів; могили, мавзолеї, пам'ятники тощо.
Ритуальні тури	поїздки, зокрема для ветеранів, на могили (зокрема, воїнів), місця боїв та бойової слави, прийняття участі у церемоніях, обрядах.	Релігійні обряди; участь священнослужителів; могили, меморіали тощо.
Меморіальні тури		
Ностальгійні тури	відвідування місць свого народження і життя.	Культові будівлі; релігійні обряди; участь священнослужителів; могили та ін.
Синтементальні тури	відвідування рідних та їх могил.	
Пізнавальні тури	відвідування об'єктів із значною культурно-пізнавальною цінністю (наприклад, див. рис. 1.11).	Храми, монастирі, сакральні і тафальні ландшафти; культові речі; релігійні обряди; священнослужителі та багато ін.
Екскурсійні тури		
<i>Екскурсії</i>		
Шлюбні тури	пошуки супутника життя.	Релігійні обряди; участь священнослужителів; культові будівлі тощо.
Весільні тури	здійснення церемонії одруження і проведення медового місяця.	
Лікувальні тури	відвідування курортів, оздоровчих закладів з метою покращення фізичного і духовного самопочуття.	Духовні практики, медитації, вправи; релігійні обряди; участь священнослужителів та ін.
Оздоровчі тури		
Етнографічні тури	відвідування окремих народів / етносів з метою пізнання їх життя і побуту.	Культові будівлі і речі; релігійні обряди; вірування тощо.
Екзотичні тури	все, що незвичайне й екзотичне, зокрема, пов'язане із релігійною сферою.	Наприклад, проживання у монастирях (не для духовності, а заради цікавості)

		та багато ін.
Нетуристичні подорожі		
Так званий «науковий туризм»	помилково виділяється багатьма авторами у різних видах туризму, зокрема і в релігійному туризмі.	Вивчення різноманітних об'єктів релігійної сфери із професійною метою.
Пастирські відвідування	відвідування своїх віруючих (пастви), зокрема релігійними очільниками: папою, патріархами, єпископами тощо.	Професійна діяльність священнослужителів.
Місіонерство і прозелітизм	навернення нових віруючих за допомогою надання інформації, проповідей, переконувальних, примусу та інших засобів.	

Вважається, що туристична фірма, організуючи необхідний пакет послуг (проживання, харчування, проїзд, віза, трансфер та ін.), не може організувати «духовної складової», що є найпершою справою для паломництва.

З іншого боку, деякі релігійні організації через певні причини: відсутність можливості отримати дозволу (ліцензії) на туристичну діяльність, відсутність коштів, відсутність відповідного приміщення, фрагментарну мандрівницьку діяльність, невизнання паломницької діяльності як такої та інші причини не створюють власних організаційних паломницьких структур. При потребі здійснити паломництво частина з них змушена йти на співпрацю із туристичними фірмами або відповідними громадськими організаціями. Розглянемо особливості співпраці між релігійними і підприємницькими структурами (табл. 1.4).

Так само, як терміни «релігійний туризм» і «паломництво» доповнюють один одного, так і практична організація паломницької подорожі, в меншій мірі – релігійного туру, *вимагає співпраці релігійної організації і туристичної фірми.*

Таблиця 1.4

Розподіл функцій між релігійною організацією (РО) і туристичною фірмою (ТФ) при організації паломницької подорожі чи релігійного туру

Складові етапи організації і проведення подорожі	Паломницька подорож	Релігійний тур
Визначення загальної стратегії подорожі	РО	ТФ
Планування маршруту і послуг	РО (н.з*), ТФ	ТФ
Домовленості із постачальниками послуг	ТФ	ТФ
Домовленості про відвідування релігійно-туристичних чи паломницьких об'єктів	РО, ТФ (н.з.)	ТФ, РО (н.з.)
Розрахунок вартості і складання програми подорожі	ТФ	ТФ
Інформація і реклама	РО, ТФ	ТФ, РО (н.з.)
Рекомендація на подорож від священнослужителя	РО	не потрібна
Приєм документів і грошей	РО (н.з.), ТФ	ТФ
Вироблення візи, страхування та ін. (при потребі)	ТФ	ТФ
Інструктаж перед подорожжю	РО, ТФ (н.з.)	ТФ
Супровід священнослужителя	РО	РО (н.з.)
Супровід керівника групи	РО, ТФ (н.з.)	ТФ
Аналіз проведеної подорожі і взаєморозрахунки	РО (н.з.), ТФ	ТФ
Відповідальність в разі претензій	РО (н.з.), ТФ	ТФ

*н.з. – може бути незавжди

Умовно можна сказати, що при організації такої співпраці туристична фірма відповідає у більшій мірі за матеріальне, а релігійна організація – за духовне. Якщо, релігійна організація немає власної паломницької служби, основна частка ро-

боти з організації паломницької подорожі припадає на працівників туристичної фірми.

Релігійні організації залишають за собою повний контроль за організацією паломницької подорожі і за складом її учасників. Зокрема такі базові елементи паломництва як визначення загальної стратегії подорожі (мета, цілі, часові та фінансові межі тощо), вибір паломницьких об'єктів, контроль за рівнем духовності, дотримання церковних правил і обрядів повністю залежать від релігійної організації.

Контроль за рівнем духовності і дотримання церковних правил і релігійних обрядів досягається присутністю священнослужителів (одного чи кількох), що обов'язково повинні супроводжувати паломників.

Наприклад, греко-католицькі священники допомагають глибше пережити паломництво через духовні бесіди і науку, Божественну літургію та спільні молитви, що вони часто сами проводять, святу тайну сповіді тощо. Для контролю за рівнем духовності кожного учасника паломницької подорожі, при прийомі документів вимагається (особливо при організації закордонної поїздки) *рекомендація* на подорож від *священника*, котрий служить на парафії паломника. Це є обов'язковим, оскільки в паломницькій подорожі беруть лише осіб, котрі справді хочуть духовно збагатитися, а не поїхати в туристичну поїздку. Рівень моральності паломника якраз і визначає священник. Це настільки важливо, що у Львівській архієпархії УГКЦ навіть визначили єдину форму рекомендації священника із фотографією майбутнього паломника. Також для паломників перед подорожжю організатори розробляють поради, що допомагають адаптуватися до умов подорожі і до самого місця перебування (дестинації). Зокрема важливо наголосити на вимоги щодо поведінки паломників у святих місцях.

Рис. 1.11. Група туристів з Європи, які придбали екскурсійний релігійно-пізнавальний тур, оглядає святині сакрального комплексу Ват Пра-Кхео у Тайланді.

При організації релігійного туру туристична фірма може діяти самостійно, без допомоги представників релігійних організацій (див. табл. 1.4). Але в цьому випадку «релігійність» такого туру може ставитися під сумнів, перш за все самими майбутніми туристами. Тому деякі туристичні фірми також стараються заручитися підтримкою священнослужителів, їх супроводом під час самої подорожі, допомогою при домовленості у відвідуванні відповідних храмів, монастирів тощо. Тим більше, що така домовленість може обернутися відчутними знижками на розміщення чи харчування при релігійно-туристичних об'єктах, порівняно із готелями і ресторанами.

Релігійні організації, відчуваючи духовність і потрібність проведення певних релігійних турів турфірмами, можуть їх рекомендувати своїм віруючим, збільшуючи таким чином клі-

ентуру турфірм. Також туристичні фірми можуть рекламувати паломницькі подорожі «своїх» релігійних організацій, отримуючи від співпраці з ними взаємну вигоду.

Якщо паломницькі структури конфесії самостійно, без допомоги світських організацій, організовують паломництво, – її працівники мають забезпечити подорож всім необхідним: від візи до транспорту і проживання. Тобто тут наявна робота працівників «звичайної» туристичної фірми, що має ліцензію на туроператорську діяльність і може під егідою релігійної організації та священнослужителів організовувати як паломницькі, так і туристичні подорожі [7, 24].

Відомі приклади (зокрема у Львові) туристичних фірм, що починали свою діяльність як паломницькі служби у складі релігійних організацій, а пізніше відокремилися і стали цілком незалежними світськими підприємствами.

1.6. Теоретико-методологічні засади географії паломництва й релігійного туризму

1.6.1. Місце географії паломництва у структурі географії релігії.

Однією із наук, на основі яких розвивається релігійний туризм і паломництво є географія (див. рис. 1.2). Зокрема – географія туризму та географія релігії. Тому географія власне релігійного туризму і паломництва знаходиться у межах дослідження географії туризму та географії релігії відповідно. Основою для розвитку географії релігійного туризму і паломництва виступає теоретико-методологічна база географії туризму та географії релігії.

Як зазначалося у підрозділі 1.2, віруючі певних релігій чи конфесій, їхні релігійні організації, їх релігійна діяльність, а також їхнє віровчення у своїй взаємопов'язаній сукупності

складають релігійну сферу (РС). Релігійна сфера і є загальним **об'єктом** дослідження географії релігії (ГР). **Предметом** дослідження ГР є територіальна організація релігійної сфери (ТОРС) у просторово-часовому поєднанні.

Під **територіальною організацією релігійної сфери** (ТОРС) ми розуміємо управлінсько обумовлене просторове взаємовідношення сукупності окремих складових РС на території різних рівнів. Сукупність таких складових та їх просторове взаємовідношення визначаються чинниками розвитку ТОРС. В свою чергу функціональні особливості окремих складових релігійної сфери та рівні їх територіальної організації визначають внутрішню структуру ГР як науки. Як об'єкту дослідження ГР, релігійній сфері притаманні функціональні структури: компонентна, управлінська, територіальна.

Територіальна (функціонально-територіальна) структура РС – це сукупність взаєморозміщених та відповідно зчленованих форм (елементів) територіального зосередження складових РС на певній території. Наприклад, в на переломі тисячоліть автором цих рядків виділялися такі елементи територіальної структури релігійної сфери в Україні: релігійно-географічний пункт, релігійно-географічний центр, релігійно-географічний вузол, релігійно-географічне ядро («перейменоване» редактором видавництва в неправильний термін «осередок», – мовляв: це згідно сучасних мовних вимог) та 9 релігійно-географічних районів [див. 3, розділ 5].

Управлінська (функціонально-управлінська) структура РС – це сукупність керівних органів окремих конфесій, що здійснюють ієрархічно впорядковане управління функціональними складовими своїх конфесій на певній території. Щодо функціонально-управлінської структури конфесій в літературі вживаються назви: організаційно-управлінська, організаційно-управлінсько-функціональна, ієрархічно-управлінська. Вважаємо: найточнішим буде термін **ієрархічно-управлінська**

структура – через виняткову роль вищих конфесійних керівників (ієрархів).

Компонентна (функціонально-компонентна) структура РС – це сукупність окремих функціональних складових РС, взаєморозміщених на певній території. Компонентна структура РС поділяється на: 1) **релігійно-конфесійну структуру РС** – це сукупність релігій, конфесій, релігійних напрямів і течій тощо, що взаєморозміщені і функціонують на певній території; 2) **власне компонентну структуру РС** – це сукупність тих функціональних складових РС (віруючі, їхні РО, паломницькі об'єкти, культові будівлі та ін.), що взаєморозміщуються на певній території, входять в склад окремих релігій, конфесій, релігійних напрямів і течій тощо, визначаючи функціонування останніх.

Для віруючих як однієї із компонентних складових РС, притаманна й **соціальна (функціонально-соціальна) структура**, що характеризує віруючих різних конфесій чи релігій, релігійних течій тощо за соціальними показниками (національність, освіта, рівень добробуту, соціальний статус та ін.). При дослідженнях подорожей паломників та релігійних туристів, їх соціальна структура особливо важлива, оскільки характеризує мотивацію, що кличе цих мандрівників у дорогу.

Названі функціональні структури взаємопереплітаються і взаємодоповнюються, з точки зору географії всебічно характеризуючи релігійні подорожі. Географія паломництва і релігійного туризму має свої компоненти, головними з яких є географія релігійно-туристичних ресурсів та потоків до них.

Розглянемо місце географії паломництва у структурі географії релігії. Внутрішня структура ГР обумовлюється її об'єктом та предметом дослідження і залежить від функціональних особливостей складових релігійної сфери, а також від рівнів територіальної організації релігійної сфери (ТОРС).

Автори цих рядків виділяють 6 рівнів ТОРС:

- 1) глобальний – ТОРС всієї земної суші, населеної людьми – ойкумени;
- 2) мегарівень – ТОРС великих регіонів ойкумени;
- 3) макрорівень – ТОРС окремої держави (країни);
- 4) мезорівень – ТОРС великих регіонів держави (країни);
- 5) мікрорівень – ТОРС невеликих регіонів та місцевостей, поселень; 6) локальний (елементарний) – ТОРС зводиться до окремої громади в одному поселенні.

Відповідно до рівнів ТОРС, у структурі ГР як науки виділяється група «просторових» підрозділів (рис. 1.12).

1. **Географія релігії світу** – досліджує ТОРС всієї ойкумени.

2. **Географія релігії регіонів світу** – досліджує ТОРС окремих материків і частин світу, груп держав.

3. **Географія релігії окремих держав (країн)** – досліджує ТОРС в межах кожної держави чи країни і в межах їх частин, тобто на макро-, мезо- і мікро- (включаючи локальний) рівнях.

4. **Географія релігії України** – дослідження ТОРС України на макро-, мезо- і мікро- (включаючи локальний) рівнях є першочерговим завданням української ГР.

Група *компонентних підрозділів* ГР виділяється нами відповідно до особливостей компонентної структури РС і поділяється на дві підгрупи: 1) релігійно-конфесійну, 2) власне компонентну. *Релігійно-конфесійна* підгрупа включає підрозділи ГР, що досліджують територіальну організацію окремих **релігій, релігійних напрямів, релігійних течій** тощо та **конфесій** як на всій території їх поширення, так і на частині цієї території (наприклад: географія католицизму, географія католицизму в Україні тощо).

Власне компонентна підгрупа включає підрозділи ГР, що досліджують територіальну організацію окремих видів РО віруючих, окремих видів їх релігійної діяльності (голов-

ної/культової, місіонерської, господарської, управлінської та ін.), територіальну організацію самих віруючих, священнослужителів, культових споруд, паломництво та інших компонентів кожної із діючих конфесій. Таке дослідження може охоплювати функціонально-компонентну структуру й однієї конфесії, і їх груп (зокрема цілих релігійних напрямів, релігій), і їхніх частин на різних територіальних рівнях. Тому виділені автором цих рядків нижче власне компонентні підрозділи ГР характеризують територіальну організацію і всієї РС на певних територіальних рівнях, і територіальну організацію окремих конфесій, релігій, релігійних напрямів, релігійних течій тощо чи їх груп (див. рис. 1.12).

1. Географія віруючих та їхніх релігійних організацій вивчає територіальну організацію віруючих та РО, в які об'єднані віруючі, їх функції та місце у територіальній організації всього суспільства. В цьому підрозділі виділяється географія кожної складової конфесій: *географія громад віруючих і самих віруючих, географія монастирів та чернецтва, географія релігійної освіти і науки, географія АТУ конфесій* тощо. Цей підрозділ займає ключове, центральне положення у всій ГР, оскільки ним охоплюється дослідження майже всіх компонентів релігійної сфери. Всі інші власне компонентні підрозділи доповнюють даний, глибоко охоплюючи лише окрему частину ТОРС кожний.

2. Географія сакрального мистецтва і релігійного виробництва вивчає територіальну організацію виробництва засобів для функціонування РО, релігійної сфери в цілому: від виробництва свічок і видавництва книжок до будівництва культових споруд. Таке релігійне виробництво здійснюється і релігійними, і нерелігійними організаціями. Частина із цих речей сакрального призначення є справжніми витворами мистецтва.

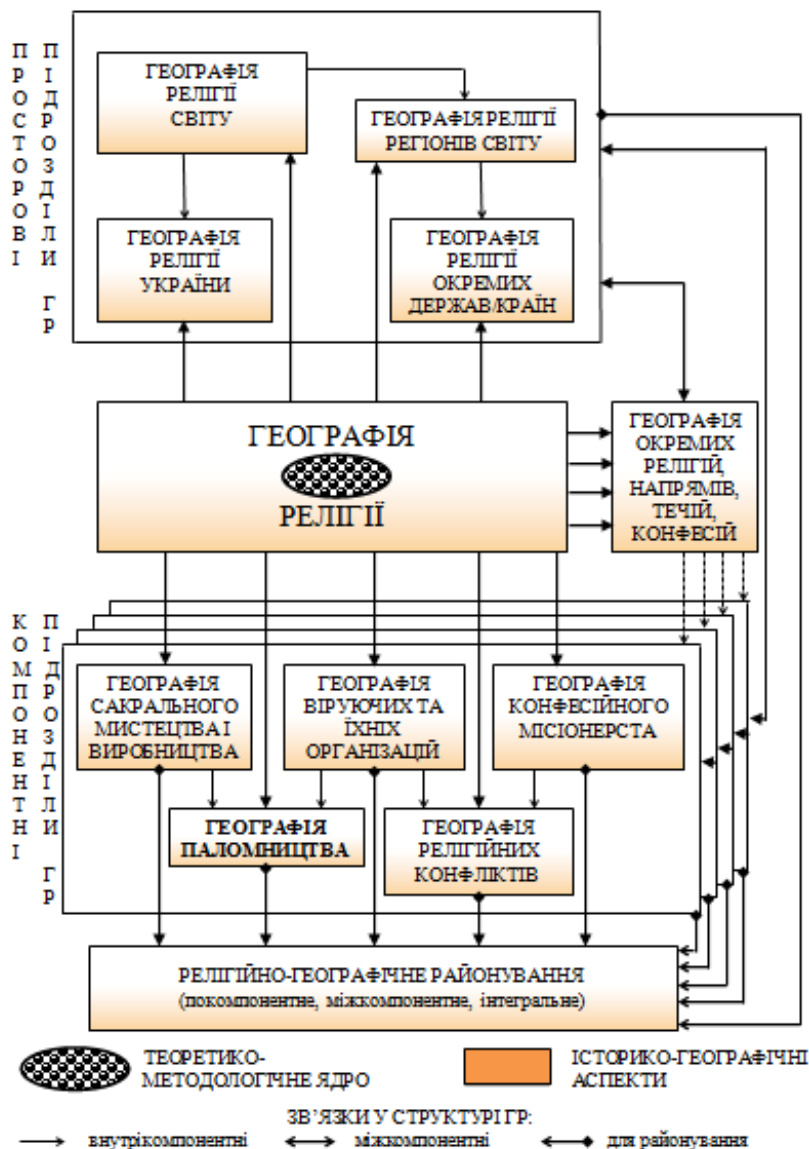

Рис. 1.12. Місце географії паломництва у структурі усієї географії релігії.

З іншого боку: під патронатом РО і самими РО виготовляються речі нерелігійного призначення, прибуток від продажу яких іде на розвиток РС. Господарська діяльність конфесій (виключаючи фінансову) досить широка і помітна. Тому повна назва підрозділу ГР, що вивчає ці всі аспекти, буде: *географія сакрального мистецтва, релігійного виробництва та господарсько-економічної діяльності конфесій*. Окреме місце в цьому підрозділі займає *географія культових будівель або культових споруд (КС)*, що найбільше тяжіє власне до паломництва і релігійного туризму.

3. Географія конфесійного місіонерства. Нагадаємо, що місіонерством називається поширення представниками певної конфесії (релігії) свого віровчення серед конфесійно чужого населення або серед невіруючих. Збільшення кількості віруючих призводить до утворення нових РО і розширення території діяльності одних конфесій і звуження території інших. Тому місіонерством у широкому розумінні вважається *будь-яка* діяльність конфесій, направлена на збільшення чисельності віруючих і розширення своєї території; *будь-яка* діяльність конфесій, що призводить до територіальної динаміки конфесій (а в свою чергу – релігійних напрямів, релігій). Тобто, географія конфесійного місіонерства у широкому розумінні – вивчає територіальну організацію усієї релігійної діяльності конфесій з точки зору впливу цієї діяльності на територіальну динаміку конфесій; у вузькому розумінні – вивчає ті території, де ще немає повнокровного релігійного життя певної конфесії (певних конфесій), але куди вже проникло її (їх) віровчення, тобто вивчає територіальну організацію власне місіонерства конфесій у його традиційному вузькому розумінні.

Вивчення конфесійного місіонерства у його вузькому і особливо, широкому розумінні, разом із вивченням інших нерелігійних чинників (зокрема суспільно – політичних), що впливають чи потенційно можуть мати вплив на ТОРС, дає

можливість прогнозувати релігійну ситуацію на майбутнє.

4. **Географія паломництва (географія прочанства та об'єктів поклоніння)** має місце на стику географії віруючих і географії сакрального мистецтва. Видатні центри релігійного життя і паломницькі об'єкти (див. 1.4) притягають до себе потоки віруючих – паломників (пілігримів, прочан), а також просто – релігійних туристів. Крім паломництва як тимчасових міграцій до релігійних об'єктів, відбуваються і постійні міграції, спричинені релігійними мотивами. Міграції населення впливають на динаміку чисельності віруючих, динаміку ТОРС. Тому повна назва даного підрозділу ГР, що вивчає ці всі аспекти, пропонується така: *географія паломництва/прочанства, релігійного туризму, релігійних міграцій (паломницьких потоків) та об'єктів поклоніння (географія паломницьких центрів та релігійно-туристичних ресурсів)*.

5. **Географія релігійних конфліктів** виділяється на стику географії віруючих (та їхніх РО) і географії конфесійного місіонерства. Вивчає територіальну диференціацію міжконфесійних та інших релігійних конфліктів, політико-, соціально-, природно-, історико-, етно- і демогеографічні чинники, що впливають на утворення, розвиток і подолання релігійних конфліктів. Географія релігійних конфліктів тісно пов'язана із географією сакрального мистецтва і виробництва: культові споруди, паломницькі об'єкти, інші матеріальні та сакральні цінності часто є причиною і майже завжди приводом міжконфесійних та інших релігійних конфліктів.

В межах кожного підрозділу ГР за релігійно-конфесійними ознаками проводиться таксонування території. Залежно від масштабу і завдань дослідження можна виділяти регіони, зони, райони, центри та інші ієрархічні чи зіставні таксони. Кінцевим результатом вивчення ТОРС є **релігійно-географічне районування**, що поділяється на: а) інтегральне – охоплює всю (релігійно-конфесійну і власне компонентну)

структуру в комплексі, б) покомпонентне – за окремими компонентами РС, в) міжкомпонентне – за певним поєднанням компонентів РС.

Оскільки ГР досліджує ТОРС у просторово-часовому поєднанні, тобто враховуючи фактор часу, то в структурі ГР виділяється **історична географія релігії**, яка тісно, інтегровано пов'язана із усією ГР та із кожним її підрозділом зокрема (див. рис. 1.6). Історична ГР досліджує ТОРС у минулому та історію сучасної ТОРС. Зокрема, при релігійно-географічному районуванні: сучасному – враховуються історико-географічні чинники формування певного релігійно-географічного району; історичному – враховується історична періодизація територіального розвитку РС, її окремих складових. Будь-яке теоретичне твердження щодо сучасної ТОРС проходить крізь «призму» історичної ГР, адже така організація склалася історично. Компонентні і просторові підрозділи тісно пов'язані між собою і разом із теоретико-методологічним ядром (яке формується на основі теорії суспільної географії) становлять у сукупності єдину географію релігії.

1.6.2. Підходи і рівні дослідження у географії релігії та паломництва.

Вивчення ТОРС проявляється у двох формах: з одного боку вивчається територіальна організація релігійної сфери окремих територій (зокрема, – територіальна організація паломництва), а з іншого – досліджується територіальна організація окремих релігій (релігійних напрямів, течій тощо), конфесій на території (усій чи частині) їх поширення. Тобто, з одного боку вивчається ТОРС окремих територій, а з іншого – досліджується географія окремих релігій (релігійних напрямів, течій тощо) і конфесій, а також географія паломництва, якщо паломництво притаманне даній конфесії чи релігійному

напрямку. Така комплементарність (взаємодоповнення) вимагає виділення двох підходів у вивченні географії релігії, а також у вивченні географії паломництва: територіального (геопросторового) і релігійно-конфесійного.

При *релігійно-конфесійному підході* досліджується географія (територіальна організація) окремих релігій (релігійних напрямів, течій тощо) та конфесій чи їх груп (виділення груп релігій і конфесій може проводитися за різними ознаками: догмами віри, чисельністю віруючих, роллю у суспільстві тощо). Фактично біля витоків конфесійно-релігійного підходу стояв Іммануїл Кант – німецький філософ і вчений (XVIII ст.). При цьому підході паломництво може вивчатися у межах географії окремих релігій/конфесій.

Другий підхід – *територіальний (геопросторовий)*, запропонований (перша пол. XIX ст.) німецьким географом Карлом Ріттером. До уваги беруть територію: від кількох квадратних кілометрів (поселення) до десятків млн. км кв. (вся ойкумена), на якій організоване релігійне життя, зокрема паломницька діяльність. Така велика кількісна і якісна просторова амплітуда вимагає виділення окремих *територіальних рівнів*, на яких доцільно вивчати ТОРС, зокрема територіальну організацію паломницької діяльності. Отже, при територіальному (геопросторовому) підході нами виділяються наступні територіальні рівні.

1. Глобальний рівень – вивчається ТОРС, а також географія паломництва усієї земної суші, населеної людьми – ойкумени.

2. Регіональний великий – вивчається географія РС та паломницькі подорожі по частинах світу, великих та середніх за площею регіонах. Наприклад, дослідження паломницьких центрів в Африці, Східній Європі тощо.

3. Оптимальний (державний) – вивчається географія РС та географія паломництва у кордонах і межах окремих дер-

жав чи країн. Оптимальність такого вивчення тут проявляється у всьому: від збору інформації до практичного використання результатів дослідження, оскільки територія держави (країни) у масштабах всього світу є найкращим вираженням геопросторової організації людського суспільства.

4. Регіональний малий – поділяється на два підрівні.

4.1. Простий підрівень – ТОРС та географія паломництва досліджується у межах окремих частин кожної держави (країни). Наприклад, паломницькі центри та паломницькі потоки в межах штату Уттар-Прадеш у північно-центральної Індії чи в етнічних українських Перемищині та Підляшші у сучасній Польщі. Виділення цих частин може відбуватися за конфесійними, політико-адміністративними, історико-культурними, етнічними, господарськими, природними та іншими ознаками чи їх поєднаннями.

4.2. Складний підрівень – дослідження ТОРС та географія паломництва відбувається у межах тих територій, які за етнічними, історичними, природними, релігійними ознаками (чи їх поєднаннями) становлять одне ціле, хоч на час проведення дослідження входять до різних держав (країн). Прикладом може бути дослідження ТОРС у Пенджабі (між Індією і Пакистаном), на острові Ірландія (між Ірландією і Великобританією) тощо. На тих же територіях може вивчатися й географія релігійного туризму та паломництва. Зокрема паломницькі та туристичні потоки з одних регіонів в інші.

5. Локальний рівень – конфесійно-релігійна ситуація вивчається в межах невеликих за площею екістичних просторах: в межах окремих поселень чи груп поселень. Оскільки такі локальні простори також можуть бути поділені державними кордонами, то і в локальному рівні виділяються простий і складний підрівні. Часто локальний рівень зводиться до вивчення релігійних об'єктів у релігійно-туристичних чи паломницьких центрах.

У межах оптимального (державного) рівня для території України необхідно виділити свої *національні рівні* дослідження географії релігійної сфери та географії паломництва.

1. Макрорівень – ТОРС вивчається на рівні великих частин (регіонів) України. Наприклад, географія паломництва в межах Правобережної України, Галичини, Українських Карпат, Львівської архидієцезії (див. [20]) тощо.

2. Мезорівень – ТОРС вивчається у межах адміністративних областей і АР Крим чи великих їх частин, у великих містах (наприклад, у волинській історичній частині Тернопільської області з її потужним паломницьким центром – Почаєвом).

3. Мікрорівень – конфесійно-релігійна ситуація вивчається у межах окремих адміністративних районів, малих і середніх поселень та груп малих і середніх поселень, тобто там, де є невелика кількість віруючого населення. У межах географії об'єктів поклоніння на мікрорівні по-суті вивчаються паломницькі і релігійно-туристичні центри.

Національні макро- і мезорівні відповідають регіональному малому рівню, а мікрорівень – локальному рівню (рис. 1.13). На цих же рівнях доцільно вивчати складові паломництва й релігійного туризму: об'єкти та центри, потоки паломників і туристів, технологічно-організаційні аспекти організування тощо.

Особливістю вивчення мандрівок із релігійною метою є той факт, що святині та релігійно-туристичні центри приурочені переважно до «точкових» об'єктів: окремих поселень чи їх частин, що вивчаються на локальному (мікро-) рівні. Прочани та туристи збираються до цих «точкових об'єктів» із різноманітних територій: як жителі самих даних поселень (хресна хода, хресна дорога, екскурсія тощо), що відповідає локальному/топографічному рівню, так й із інших «великих» рівнів: регіонального, державного і, навіть, глобального.

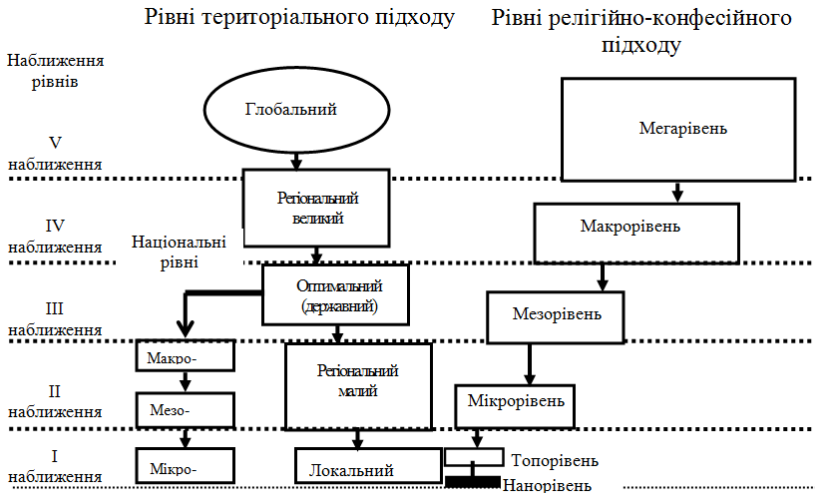

Рис. 1.13. Рівні вивчення територіальної організації релігійної сфери, – рівні вивчення географії паломництва й релігійного туризму

При релігійно-конфесійному підході також існує велика якісна і кількісна амплітуда територіального вивчення релігійної сфери: від окремих самостійних громад, що налічують кілька сотень і навіть десятків осіб до складних світових релігій із чисельністю сотень мільйонів віруючих. Тому й у цьому підході нам необхідно виділити **релігійно-конфесійні рівні** – рівні вивчення територіальної організації окремих релігій, релігійних напрямів, течій і конфесій та територіальної організації паломництва чи релігійного туризму:

1. Мегарівень (велетенський рівень) – вивчається територіальна організація окремих релігій світу, включаючи історичні й ті, що зараз становлять групу так званих релігій «Нового віку».

2. Макрорівень (великий рівень) – досліджується територіальна організація окремих напрямів, течій, відгалужень тощо базових релігій (наприклад, в християнстві: православ'я,

католицизм, протестантизм і так звані «нехалкідонські» церкви, в іудаїзмі – хасидизм і т.д.).

3. Мезорівень (середній рівень) – досліджується територіальна організація окремих конфесій, зокрема церков. Наприклад, в православ'ї – існує 15 автокефальних церков, в католицизмі – дієцезії в межах однієї держави становлять окремі церкви, підпорядковані Ватикану тощо.

4. Мікрорівень (малий рівень) – досліджуються окремі адміністративні одиниці окремих конфесій; наприклад, у православних і католицьких церквах – єпархії чи дієцезії. Особливо зручно з точки інформаційного забезпечення *вивчати паломницькі центри* в межах окремих адміністративних одиниць окремих конфесій.

5. Топорівень (місцевий, локальний рівень) – досліджуються окремі релігійні громади, що, як правило, не виходять за межі населених пунктів. Як й при територіальному підході тут вирішальне значення мають релігійні об'єкти, зокрема ті, що є паломницькими святинами чи релігійно-туристичними атракціями (лат. *attractio*, англ. *attraction* – притягування, привернення, приваблення).

6. Нанорівень (маленький, карликовий рівень) – на цьому рівні вивчення конфесійної ситуації доцільно проводити в окремих ситуаціях: в процесі міжконфесійного поділу до цього єдиної громади в певному населеному пункті; при місцевих конфесійних конфліктах; для дослідження громад, утворених за особовим, нетериторіальним принципом (наприклад, парафія для військових і їх родин) чи культових об'єктів поза межами поселень (наприклад, каплиця на морському судні) тощо.

Зрозуміло, що в обох підходах на кожному рівні буде своя доцільність проведення релігійно-географічного вивчення. При релігійно-конфесійному підході дослідження географії окремих релігій, напрямів і (чи) конфесій може відбувати-

ся і не на усім просторі їх поширення. Наприклад, територіальну організацію ісламу можна вивчати лише в Криму, хоча ісламські організації поширені у більшості областей України.

При дослідженні ТОРС за допомогою і геопросторового підходу, і конфесійно-релігійного підходів відбувається *наближення* рівнів обох цих підходів. Так, сучасні базові релігії, за незначним винятком, поширені у всій ойкумені і у великих регіонах та частинах світу – V наближення (див. рис. 1.13).

Окремі напрямки і віровизнання базових релігій приурочені до великих регіонів і окремих держав (IV наближення). Окремі конфесії і церкви, як правило, діють у державних і національних межах, хоч іноді можуть бути поширені не по всій території держави (країни) – III наближення. Адміністративні частини, єпархії окремих конфесій охоплюють регіони і окремі області, а також великі міста в межах країни (II наближення). Нарешті, в середніх і малих населених пунктах діє одна чи кілька релігійних громад (I наближення), (у великих містах – кілька десятків і навіть сотень релігійних громад).

На окремих територіальних рівнях, особливо на «нижчих», можуть діяти громади (громада) лише однієї конфесії чи груп конфесій, які досліджуються при конфесійно-релігійному підході. Така ситуація характерна у сільській місцевості для релігійних громад (в одному селі діє одна релігійна громада однієї конфесії), але рідкісна для віруючих (завжди знайдуться окремі особи, які вважатимуть себе віруючими інших конфесій чи атеїстами). Іноді, при вивченні окремих конфесій (релігій) на певній території виявляється, що лише ці конфесії (релігії) «займають» всю територію вивчення (тобто певний територіальний рівень, який досліджується при геопросторовому підході). Отже, як бачимо, в окремих випадках територіальний (геопросторовий) і релігійно-конфесійний підходи, наближаючись, – поєднуюватимуться, збігатимуться, перекриватимуться. Особливо це спостерігається на «найнижчих» рі-

внях обох підходів. Можна сказати, що чим менший досліджуваний релігійний простір, і чим нижчий ранг релігійної ідеології та релігійної організації, тим більше геопросторовий і релігійно-конфесійний підходи наблизатимуться один до одного (див. рис. 1.13) і у першому наближенні ймовірність збігу, поєднання обох підходів буде найвища: на рівні окремого поселення діє одна досліджувана релігійна громада.

Підсумуємо: *при релігійно-конфесійному підході розглядається релігійна і конфесійна ситуація з точки зору території, а при територіальному – територія з точки зору релігійно-конфесійної ситуації*. Перевага надається територіальному підходу як більш «географічному», але й релігійно-конфесійний підхід має важливе значення. Паломницький рух певної релігії чи конфесії (релігійно-конфесійний підхід) вивчається на певній території (територіальний підхід).

1.6.3. Методика дослідження географії паломництва і релігійного туризму.

При вивченні географії паломництва (та й географії релігійного туризму також) можна послуговуватися наведеними нижче методами, що застосовуються до вивчення всієї географії релігії. Це наступні методи: культових споруд, статистичний, картографічний, порівняльно-географічний, математичні, історичні, соціологічні, факторного аналізу, районування та інші [3, 26].

При дослідженні ТОРС важливе значення має **системно-структурний підхід** – РС розглядається як цілісна самоорганізована система, яка, проте, має внутрішню структуру та ієрархічність, внутрішні зв'язки між своїми компонентами та зовнішні зв'язки із іншими суспільними та природними системами. Значна частина паломницьких чи релігійно-туристичних об'єктів органічно поєднується із навколишнім ландшафтом:

природним чи антропогенним. Особливо важливе значення має зв'язок між релігійним світоглядом та природним середовищем проживання у язичників.

При дослідженні регіональних особливостей розвитку власне релігійного туризму важливим є **системний аналіз**, який повинен починатися після збору необхідної інформації і перевірки її повноти та достовірності. Основними складовими системного аналізу є:

1. Аналіз та оцінка стану релігійно-туристичних ресурсів: оцінка впливу географічних факторів на кількісні та якісні ознаки релігійно-туристичних ресурсів; аналіз та оцінка стану розміщення релігійно-туристичних ресурсів; визначення темпів і оцінка змін, що відбулися в процесі відтворення і розміщення релігійно-туристичних ресурсів.

2. Аналіз обсягів попиту та пропозиції туристичного продукту релігійного спрямування на ринку туристичних послуг:

- дослідження джерел формування пропозиції туристичного продукту, визначення обсягу, динаміки і структури пропозиції;

- аналіз обсягів попиту на туристичні та релігійно-туристичні ресурси, розвиток туристичної інфраструктури;

- аналіз і оцінка реалізації туристичного продукту і формування ціни.

3. Створення умов для ефективного використання туристичних ресурсів та формування туристичного продукту (релігійних турів) у релігійному туризмі.

Для отримання повної інформації про стан розвитку релігійного туризму в регіоні необхідно провести системне дослідження всіх складових ринку туристичних послуг регіону та визначити місце релігійного туризму в структурі туристичних послуг. Результати даних досліджень доцільно використовувати при державному плануванні соціально-економічного і культурного розвитку території та для розвитку туристичного

бізнесу в регіоні.

Картографічний метод виконує взаємопов'язані функції: наочно ілюструє особливості ТОРС та дає змогу, вивчаючи складені карти, картосхеми, моделювати логічні конструкції просторового і просторово-часового пізнання закономірностей і процесів у РС. Зокрема, найчастіше картографують місцезнаходження паломницьких святинь чи релігійно-туристичних об'єктів, напрями потоків подорожуючих до них, об'єкти туристичної інфраструктури у паломницьких центрах та ін.

Порівняльно-географічний метод самостійно, а особливо у взаємодії із *статистичним методом*, допомагає виявити закономірності ТОРС та тенденції розвитку ТОРС, лежить в основі виділення співставних чи ієрархічних релігійно- (конфесійно-) територіальних таксонів. Статистичний підхід має вирішальне значення у класифікації компонентів РС за кількісними ознаками. Кількісні показники релігійних організацій в Україні чи інших країнах є досить розвинутими та відомими. Щодо кількості самих віруючих, зокрема тих, хто відправляються у мандрівки, то тут існує «споконвічна» проблема практичної складності та неточності підрахунків. Хоч певне порівняння паломницьких чи релігійно-туристичних потоків можна зробити.

У ГР застосовуються *математичні методи*. Наприклад, оптимальну заповненість певної території культовими будівлями (культовими спорудами, храмами) можна визначити за давно ([5] та ін.) запропонованою формулою:

$$K(t) = S/Q \times P(t),$$

де K – кількість культових будівель на заселеній території площею S ;

Q – кількість віруючих / паломників, що може вмістити одна

культова будівля для задоволення їхніх духовних потреб одночасно (середні за розмірами православні храми, наприклад, будуються в розрахунку на 500-800 віруючих);

P – густина віруючих / паломників (чи, краще сказати, прихожан, адже не всі віруючі відвідують культові будівлі, і навпаки, не всі прихожани у храм є віруючими) на даній території.

Очевидно, що кількість прихожан / паломників і кількість культових будівель будуть змінними у часі. Більше того, храми можна використати для обрядів кілька разів впродовж певного часу, за який прихожанин / паломник повторно її відвідає. Тому K і P залежатимуть від часу t , тобто $K = f(t)$ і $P = f(t)$. Проте внаслідок відсутності точних даних щодо кількості віруючих / паломників, ця формула має обмежене використання: з достатньою точністю її можна використати лише щодо випадків, де ведеться точна й скрупульозна статистика віруючих чи паломників / релігійних туристів.

Значення *генетичного підходу та історико-географічних методів (ретроспективного, діахронічного і синхронного аналізу, історико-географічних зрізів та ін.)* для ГР важко переоцінити. Вони є основними для історичної ГР, необхідними для пояснення особливостей сучасної ТОРС і важливі для прогнозу тенденцій ТОРС на майбутнє. За допомогою генетичного підходу та історико-географічних методів можна прослідкувати просторово-часову динаміку РС (зокрема, здійснити періодизацію поширення цієї чи іншої конфесії, релігії); виявити наявність чи відсутність циклічного характеру історичного розвитку ТОРС; обґрунтувати роль історико-географічних чинників у формуванні сучасної ТОРС; зробити порівняльний аналіз історичних і сучасних чинників впливу на ТОРС; на основі виявлених історичних закономірностей у комплексі із аналізом сучасних чинників, що впливають, чи потенційно можуть впливати на хід розвитку РС, можна будувати прогностичні моделі ТОРС майбутнього та ін. Часто: чим

давнішою є паломницька святиня, тим більшого сучасного значення вона набуває.

Серед інших методів, що можна використовувати при дослідженні ТОРС, виділяються *соціологічні (опитування, анкетування, інтерв'ю та ін.), експедиційний* і насамперед всі загальнонаукові: *абстрагування, аналізу та синтезу, індукції та дедукції* та ін. Соціологічні методи є досить вагомими (а іноді й визначальними) при дослідженні паломницьких та туристичних потоків.

У ГР розробляються свої власні методи дослідження ТОРС. Один із них – *метод аналізу культових споруд/будівель* також давно ([3] та ін.) нами пропонувався. Культові споруди та будівлі, що виконують інші функції РО, а також цвинтарі-кладовища є «заземлені», мають стійкий зв'язок із територією, – що і лежить в основі даного методу. Конфесії на певній території появляються і зникають, а названі паломницькі об'єкти протягом багатьох років залишаються на місці.

За аналізом архітектурно-обрядових особливостей збережених культових споруд і кладовищ, за аналізом колишньої конфесійної приналежності культових та інших споруд РО можна виявляти і картографувати поширення окремих конфесій, релігійних течій, релігій, а іноді й певних етносів певного вірування у минулому. Наприклад, обрядове архітектурне оформлення деяких греко-католицьких храмів, збережених у поселеннях на сході сучасної Словаччини і північному сході сучасної Угорщини, засвідчує колишню приналежність цих храмів до українського греко-католицизму, хоч віруючі вже давно вважають себе словаками чи угорцями. Даний метод в дещо зміненій формі віддавна використовують археологи, проводячи розкопки дохристиянських храмів-святилищ і, за допомогою релігієзнавців, характеризують тогочасні вірування стародавніх спільнот та їхнє поширення.

У багатьох випадках метод аналізу культових споруд можна застосовувати і при вивченні сучасної ТОРС. Наприклад, при відсутності статистичних даних щодо кількості і конфесійної приналежності РО, зокрема в умовах великого міста, культові та інші споруди РО є тут чи не єдиним основним джерелом інформації при РС даного поселення. Часто при картографуванні, серед інших об'єктів РС надають перевагу культовим будівлям як найбільш «помітному» компоненту. Очевидно, що метод аналізу культових споруд вимагає переважно експедиційного виконання; його доцільно застосовувати у поєднанні з іншими методами.

Культові будівлі та інші конфесійно-функціональні споруди приваблюють паломників та релігійних туристів. Тому їхній аналіз, окрім вищесказаного, дозволяє опосередковано вивчати паломницькі та релігійно-туристичні потоки. Наприклад: до греко-католицьких чи православних храмів і цвинтарів на території українських етнічних земель сучасної Польщі прибувають не лише паломники, а й туристи (причому не тільки й не стільки релігійні, як етнічно-ностальгійні, синтементальні) із України.

Одним із основоположних у ГР є *метод районування*, який, виходячи із принципів усього суспільно-географічного районування, дає можливість виділяти за розробленими критеріями та показниками окремі цілісні, однорідні й специфічні структурні взаємопов'язані територіальні утворення – релігійно-географічні райони. За релігійно-конфесійними ознаками можна проводити й інші класифікації і типології території. Релігійно-географічне районування самої України ми здійснили ще у кінці 1990-х рр. [6]. Тепер черга за паломницьким та релігійно-туристичним районуванням. Районування дає змогу пізнати територіально-організаційні та функціонально-технологічні особливості паломництва і релігійного туризму.

Проведення географічних досліджень паломництва та

релігійного туризму є пріоритетним для територій зі значним релігійним потенціалом (зосереджена значна кількість релігійних об'єктів і формуються паломницькі центри). Суспільно-географічний підхід до оцінки чинників розвитку паломництва та релігійного туризму передбачає проведення типізації регіонів країни. Дослідження регіональних особливостей розвитку паломництва та релігійного туризму варто проводити в кілька етапів:

1. Формування теоретико-методологічних основ суспільно-географічного дослідження паломництва та релігійного туризму.

2. Оцінка чинників розвитку паломництва та релігійного туризму.

3. Дослідження особливостей територіальної організації паломництва та релігійного туризму.

4. Суспільно-географічне прогнозування та індикативне планування паломництва та релігійного туризму.

Географічні дослідження у паломництві та релігійному туризмі проводять з використанням *трьох груп методів*:

1) методи інформаційного забезпечення, зокрема, метод опитування та спостереження (для отримання інформації про стан об'єкта дослідження);

2) методи дослідження територіальних особливостей розвитку релігійної сфери, зокрема, методи класифікації і наукової систематизації (для узагальнення та систематизації понятійно-термінологічного апарату науки), структурного аналізу і синтезу (для узагальнення виявлених тенденцій), статистичні методи та спеціальні методи статистичного аналізу (для обробки статистичної інформації), картографічні методи (для оцінки просторових відмінностей і залежностей);

3) методи прогнозування, розробки рекомендацій та обґрунтування заходів регіонального програмування, зокрема, експертні та фактографічні методи моделювання та прогнозу-

вання.

Суспільно-географічний підхід до оцінки чинників розвитку паломництва та релігійного туризму передбачає проведення типізації регіонів країни, яка проводиться окремо по кожній групі чинників за результатами групувань, проведених за допомогою кластерного аналізу. Суть *кластерного аналізу* полягає у об'єднанні регіонів із подібним проявом чинників в кластери. Критерієм їх об'єднання є мінімум відстані (зазвичай евклідової) у багатовимірному просторі обраних індикаторів. Уточнення групувань районів проводиться за допомогою рангового та індексного методів, які полягають у визначенні місця кожного із регіонів за значеннями обраних показників.

Проведення типізації регіонів за впливом чинників розвитку паломництва та релігійного туризму проводиться у наступній послідовності:

1. Вибір та опрацювання показників:

- підбір експертним методом ряду показників в регіоні, що характеризують окремі аспекти прояву чинників розвитку паломництва та релігійного туризму;

- нормалізація відібраних показників шляхом визначення співвідношення між «найкращими» (з огляду на розвиток паломництва та релігійного туризму) та «найгіршими» їх значеннями, розрахунок індексів для проведення кластерного аналізу (різницю між значенням показника в кожному регіоні та його «найгіршим» значенням варто розділити на різницю між «найкращим» та «найгіршим» значенням даного показника по регіонах);

- розрахунок сумарних рангів (місця регіонів за значенням показників від «найкращого» до «найгіршого») та індексів (розрахованих відносно до найгіршого значення кожного з показників) групи показників в розрізі регіонів.

2. *Групування регіонів* за допомогою кластерного аналі-

зу, рангового та індексного методів:

- визначення оптимальної кількості груп (кластерів) регіонів шляхом експертної оцінки;
- проведення кластерного аналізу та групування регіонів за допомогою програмного забезпечення;
- уточнення груп регіонів ранговим та індексним методами.

3. Типізація регіонів за сумарним проявом впливу групи чинників розвитку паломництва та релігійного туризму:

- визначення кількості можливих типів регіонів та критеріїв їх виділення;
- виділення типів регіонів;
- інтерпретація та опис отриманих типів регіонів, визначення їх найістотніших особливостей.

За особливостями розвитку паломництва та релігійного туризму можна виділити наступні типи регіонів:

- 1) регіони із найсприятливішим впливом чинників на розвиток паломництва та релігійного туризму;
- 2) регіони із сприятливим впливом чинників на розвиток паломництва та релігійного туризму;
- 3) регіони із порівняно сприятливим впливом чинників на розвиток паломництва та релігійного туризму;
- 4) регіони із порівняно несприятливим впливом чинників на розвиток паломництва та релігійного туризму;
- 5) регіони із несприятливим впливом чинників на розвиток паломництва та релігійного туризму.

Даний підхід також може бути використаний для типізації регіонів за впливом окремих чинників розвитку паломництва та релігійного туризму.

Розвиток паломництва та релігійного туризму відбувається під впливом ряду суспільно-географічних чинників, що діють взаємопов'язано і корелюються між собою. Для інтегральної оцінки впливу сукупності чинників доцільно викорис-

товувати *факторний аналіз*, що дає змогу визначити найбільш суттєві чинники розвитку паломництва і релігійного туризму та провести їх групування. Проведення факторного аналізу дає можливість об'єднати визначені показники у певні групи (за спільністю впливу на об'єкт дослідження) та скоротити кількість показників, провести їх класифікацію. Таким чином, проводиться ранжування показників за силою впливу на об'єкт дослідження шляхом розрахунку факторних навантажень (коефіцієнтів кореляції). Метод ґрунтується на припущенні, що показники, які описують функціонування об'єкту дослідження, можна замінити на меншу кількість факторів.

Аналіз чинників розвитку паломництва та релігійного туризму за допомогою факторного аналізу здійснюється в наступному порядку:

1. Підбір та опрацювання вихідних показників:

- підбір експертним методом значної кількості однорідних показників в розрізі окремих регіонів, що можуть вплинути на розвиток паломництва та релігійного туризму;

- визначення тісноти зв'язку даних показників із показниками, що безпосередньо характеризують рівень розвитку паломництва та релігійного туризму, шляхом розрахунку коефіцієнтів кореляції (відбираються показники із коефіцієнтом кореляції понад 0,4-0,5);

- відсіювання показників із «псевдокореляційними» зв'язками, виникнення даних зв'язків значною мірою зумовлено спільною залежністю досліджуваних показників із іншими (несуттєвими) показниками (залежностями).

2. Визначення оптимальної кількості факторів шляхом розрахунку абсолютних, відносних і кумулятивних значень дисперсії та побудови графіка дисперсії:

- визначення кількості факторів за критерієм Кайзера (абсолютне значення дисперсії перевищує 1), за відсотком кумулятивної дисперсії (кумулятивний відсоток перевищує

75%) та за критерієм «кам'янистого осипу» Кеттеля (шляхом візуального відсіювання «факторіального осипу» на графіку дисперсії);

- вибір найбільш оптимальної кількості факторів експертним методом з урахуванням вище зазначених критеріїв (можлива перевірка «правильності» вибраної кількості факторів шляхом експерименту).

3. Інтерпретація визначених факторів:

- визначення найістотніших особливостей кожного із отриманих факторів, їх обґрунтування та найменування;

- визначення ступеню впливу отриманих факторів на рівень розвитку паломництва та релігійного туризму та ранжування факторів за їх значимістю.

4. Оцінка територіальної диференціації впливу визначених факторів:

- обрахунок факторних ваг шляхом множення вихідних показників на факторні навантаження для відносної оцінки територіальної специфіки прояву даних факторів;

- групування (класифікація та регіоналізація) регіонів за особливостями розподілу найвпливовіших факторів (за факторними вагами) по кожному фактору окремо та за двома найвпливовішими факторами;

- картографування особливостей територіальної диференціації впливу факторів розвитку паломництва та релігійного туризму.

Отримані результати використовують у подальшому при прогнозуванні розвитку паломництва та релігійного туризму та реалізації державної політики у сфері туризму шляхом:

- визначення особливостей та основних тенденцій територіальної диференціації чинників розвитку паломництва та релігійного туризму;

- урахування існуючих тенденцій та вжитих заходів при розробці прогнозних та індикативних показників;

- врахування отриманих результатів при розробці регіональних програм соціально-економічного розвитку та інших прогнозних документів.

1.7. Принципи вивчення паломництва і релігійного туризму

Досвід вивчення всієї релігійної сфери показує, що при дослідженні паломництва та релігійного туризму, зокрема їх географії, необхідно дотримуватися певних принципів:

- 1) релігійно-конфесійної незаангажованості;
- 2) релігійно-конфесійної диференціації та самобутності кожної релігії, напрями, течії, конфесії;
- 3) неможливості повного і глибинного дослідження сутності сакрального;
- 4) індивідуальності, особистісного стану душі паломника чи релігійного туриста;
- 5) правильне вживання термінології;
- 6) ролі природнього середовища;
- 7) конфесійного (а іноді – й релігійного) «космополітизму»;
- 8) історичного детермінізму;
- 9) врахування особистих якостей харизматичних лідерів;
- 10) періодичність відвідування релігійно-туристичних ресурсів.

Без дотримання даних принципів науково-дослідницька діяльність у царині паломництва й релігійного туризму дається важко, а часто може звернути на хибний шлях. Нижче розкриємо ці принципи.

Найпершим принципом, яким повинен керуватися науковець – *релігійно-конфесійна незаангажованість*. Рівно ж як й політично-партійна, національно-світоглядна чи матеріально-побутова незаангажованість дослідника РС. З особисто-

го досвіду автора цих рядків відомо, що іноді науковці, виступаючи адептами тої чи іншої конфесії (релігії), висвітлюють саме її у вигідному ракурсі, часто нехтуючи очевидними фактами. Неповна правда, напівправда, до кінця нерозкрита істина, небажання дослухатися до антагоністичної позиції (нехай навіть й справедливої), а то й пряме невігластво, непрофесіоналізм, недбальство, матеріальна зацікавленість збрехати, – ці й подібні гріхи сучасного суспільства в Україні, на жаль, просочилися й у науково-дослідницьку та навчальну діяльність. Тому кожн/а/ий науковець у своїй професійній діяльності повинен бути в першу чергу Науковцем: безпристрасним, чесним, незаангажованим, скептичним до неперевірених даних, віруючим у людей, гуманізм та силу науки.

На цих засадах наука розвивається і розвивалася сотнями років у цивілізованому світі. А релігійні переконання повинні допомагати науковим дослідженням, адже науковці як адепти тої чи іншої конфесії (релігії) добре знають її особливості, що й необхідно застосовувати при вивченні та висвітленні паломництва і релігійного туризму. Тим більше, що кожна релігія має свої, притаманні тільки їй властивості (див. наступний принцип).

Свої особливості функціонування релігійно-туристичних об'єктів і/або проведення паломництва має не лише кожна релігія, але й релігійний напрям, течія і, навіть, конфесія. Деякі з них зовсім не визнають паломництва, хоч релігійні мандрівки здійснюються й тут. Ще інші подорожі з метою поклоніння закладають в основи свого віровчення.

Кожна «прочанська» конфесія, течія чи тим більше релігія (релігійний напрям) має свою практику здійснення паломництва чи релігійних подорожей, свої писані і неписані закони, що впливають як із загального віровчення, так й із традицій, що склалися з часом. Як вже зазначалося на початку розділу, паломників не толерують у конфесійно (а тим більше

– релігійно) чужих святинях, а часто не допускають їх сюди взагалі.

Рис. 1.14. Автор (М. Рутинський) на фоні святинь Єрусалиму під час релігійно-туристичної подорожі в Ізраїль у 2003 році.

До релігійних туристів ставляться м'якше, дивлячись на них як на одне із джерел прибутку. Проте, паломники й самі не відвідуватимуть релігійно (а й часто, конфесійно) чужих святинь, щоб зберегти чистоту душі та віри. Культова практика інших конфесій їм чужа і незвична. Тому при вивченні паломництва (особливо), а часто й при вивченні туризму (і не лише релігійного) необхідно дотримуватися принципу *релігійно-*

конфесійної диференціації та самобутності кожної релігії, напряму, течії, конфесії.

Згідно з цим принципом, паломництво чи релігійний туризм зручніше, легше, повніше та точніше буде вивчати по відношенню до кожної релігії, релігійного напряму чи конфесії окремо, індивідуально. А не «підтягувати», наприклад, сутність хаджу до пілігримства, оскільки релігійна теорія і практика мандрівництва в ісламі та християнстві хоч і подібні, але все-таки різні. Так само як подібними та неоднаковими є, наприклад, традиції відвідування монастирів паломниками в українському греко-католицизмі та на московському православ'ї. Ми вже зазначали вище, що у язичництві релігійний туризм і паломництво називають сакральним, в орієнталістський релігіях (індуїзм, буддизм, даосизм та ін.) – езотеричним або духовно-езотеричним, що точніше відповідає їх сутті; в ісламі велике й мале паломництво називають кіран, так само як у католицизмі – пілігримство чи поклонництво (богомольство) у православ'ї.

Поруч із незаангажованістю та здоровим скепсисом кожного дослідника, має бути розуміння, що РС як сфера духовного, сакрального, езотеричного, містичного тощо не може бути вивчена остаточно, до-кінця. Виходячи із попереднього принципу: кожна релігійна система має свої індивідуальні особливості сакрального потойбіччя, до кінця незрозумілі їх віруючим. Віруючі для того і є віруючими, щоб вірити в те, що часто не піддається логічному аналізу й здоровому глузду. Людина як істота біологічна (а тим більше як істота соціальна) не здатна повністю та глибинно зрозуміти всієї сутності буття Всесвіту, свого місця в ньому.

Жоден науковець, філософ, дослідник, релігійний авторитет, священнослужитель чи гуру не дасть прямої, вичерпної і, головне, *безфантазійної* відповіді на хоча б одне із ряду питань типу: «для чого ми народжуємося, живемо-мучимося

та вмираємо», «хто такий Бог», «що би було, якби небуло нічого: людей, Землі, Всесвіту» та ін. подібних. Людський розум тут безсилий і не здатний дати відповіді на ці вічні питання.

У вивченні паломницького і релігійно-туристичного мандрівництва ми повинні пам'ятати *принцип неможливості повного* («до-кінця») *і глибокого дослідження сутності сакрального*. Але зусилля науковців повинні бути спрямовані *на повне, точне та глибоке дослідження того, що ми вивчити можемо*.

Люди не лише до кінця не розуміють сутності надприродного, але й в силу своїх індивідуальних особливостей по-різному його трактують. Диференціація трактувань чи їх перекручення може виникати й внаслідок бажання відокремитися від первинної конфесії/релігії, щоб заснувати свою власну.

Один із засновників неорелігій, ще будучи письменником-фантастом, приблизно так і говорив: смішно отримувати один долар за одне речення тексту, – щоб стати посправжньому матеріально багатим необхідно заснувати власну релігію. Однак, які б причини б до цього не спонукали, справжній віруючий щиро вірить у трактування святих книг та здійснює культову діяльність, зокрема й паломництво, так як його навчили, так як він звик, чи як сам вважає правильним.

Все залежить від того, що коїться у душі людини. Тому на практиці часто у групі паломників можна побачити багато туристів, які не хочуть працювати на духовній ниві, а традиційно воліють розважатися та відпочивати, сприймаючи паломницьку подорож за релігійний тур. І навпаки: серед відпочиваючих релігійних туристів може виявитися справжній паломник, який відвідує релігійно-туристичні об'єкти як паломницькі святині із благочестивим трепетом, із постановою через покуту отримати відпуст гріхів і прославити Бога тощо.

Відтак, при вивченні релігійного туризму й паломництва (а особливо при визначенні відмінностей між ними), необхід-

но враховувати *принцип індивідуальності, особистісного стану душі* під час релігійної подорожі. Паломник-християнин завжди знайде місце для поклоніння, був би відповідний стан душі. Ну і, звичайно, християнський релігійний об'єкт. Будь-які поселення, в яких розташовані релігійні (зокрема, культові) об'єкти зразу ж стають паломницькими центрами, якщо до них прямує прочанин із твердою вірою у святість цього релігійного об'єкту. Не має при цьому значення чи це Рим, чи Львів, чи Івано-Франківськ, чи зовсім нікому невідоме село із образом Матері Божої на дереві.

Але ж на мандрівникові не написано чи він у даній подорожі виступає паломником, чи таки-так – туристом. Візуально точно визначити у групі туристів паломника, чи у групі паломників – туриста, є досить важко. Навіть попри його показову поведінку як туриста, чи як паломника.

Дехто із науковців пропонує називати групу паломників туристичною, якщо там виявиться бодай один турист. І відповідно паломницька подорож називатиметься в цьому випадку туром. Інші ж фахівці (зокрема, закордонні) до паломництва відносять всі релігійні подорожі, навіть нерелігійні. Наприклад, поїхав папа із пастирським візитом відвідати віруючих-католиків у якійсь африканській країні (по-суті – звичайна робоча поїздка у справах функціонування РКЦ), – оце вам і паломництво (за трактуванням цих фахівців). Зібралися родичі на цвинтарі пом'янути померлих – оце вам і пілігримка (за трактуванням цих же фахівців)...

Якщо подорожуючий має відповідний стан душі, тоді-то й дійсно: паломництво чи пілігримство. Але цей стан навіть фахівцям із справ духовних визначити важко. То що: всі подорожі із релігійною метою чи до релігійних об'єктів будуть паломницькими? Відповідь автора цих рядків однозначна: ні! Не всі! Оскільки за станом душі важко визначити куди (до паломництва, туризму чи взагалі до професійної діяльності) від-

нести ту чи іншу подорож до релігійних об'єктів, то пропоную визначати це за *програмою* подорожі. Якщо програма подорожі включає екскурсійно-пізнавальні відвідування різноманітних релігійних об'єктів (часто різноманітних конфесій чи релігій) нарівні із відпочинком, то це буде релігійний туризм.

А якщо: мандрівники вранці встали до сходу сонця, потрудилися пішки прийти до храму своєї конфесії, тут висповідалися та простояли до обіду за богослужінням. Потім у трапезній монастиря пообідали простою чернечою їжею і відправилися фарбувати паркан на огорожі храму чи копати монастирський город. Потім – годину-дві вільного часу, який ревнові подорожуючі використовують для відвідування чудотворного джерела, щоб ще раз засвідчити свою віру зануренням у воду. Ввечері – знову присутність у храмі на молитві. І така програма розписана на щодень, – оце і є паломництво.

Звичайно, як ми вже зазначали вище, серед таких паломників можуть знайтися особи, які будуть формально виконувати програму паломництва, а насправді (у глибині душі) паломниками не будуть. То що: програму паломництва із такими «несправжніми» паломниками називати програмою туру, а саме паломництво називати туризмом (нехай навіть релігійним)? Відповідь автора цих рядків однозначна: ні!

Програма паломництва так і залишиться програмою паломницької подорожі, а програма, де розписане тематичне відвідування релігійних об'єктів із поселенням у комфортабельні готелі та тривалим часом, відведеним на розваги і відпочинок, – буде програмою туру.

Тому черговим принципом вивчення паломництва і релігійного туризму є *правильне вживання* відповідної *термінології*. Зокрема, необхідно відрізнити паломництво від туризму, а туризм від професійної діяльності. Не дивлячись на винятки, що, як відомо, притаманні кожному правилу.

Як всьому туризму загалом, релігійному туризму та

(особливо) паломництву притаманна сезонність, а точніше – **періодичність відвідування** релігійно-туристичних ресурсів. Хоч паломницькі об'єкти можуть бути відкриті для мандрівників 365 днів на рік, паломники їх найчастіше відвідують у певний період: святкові дні, дати призначеного відпусту, час прояву явищ природи та надприродних явищ, період перебування священний реліквій чи відомих осіб тощо.

У паломництві (як і в туризмі) можуть виділятися пік подорожей та низький сезон [24, 25]. Зазначимо більше: періоди паломницького затишшя «згладжуються» відвідуваннями релігійних туристів та екскурсантів, оскільки ці мандрівники, на відміну від прочан, менше зважають на канонічні дати.

Дуже часто періоди активних паломницьких подорожей накладаються на періоди туристичних відпусток, збільшуючи й без того сезонну нерівномірність транспортного обслуговування пасажирів чи заселеність закладів розміщення. Класичним прикладом є залучення додаткових транспортних засобів (поїздів, автобусів, літаків, зокрема чартерних) у квітні-травні та у кінці грудня – першій половині січня, коли періоди відпусток на травневі й новорічне свята збігаються із святкуваннями католицького й православного Різдва та Великодня.

Для паломництва (в меншій мірі – для релігійного туризму) важливе значення мають окремі релігійні лідери – харизматичні діячі: ієрархи та керівники конфесій (зокрема їх засновники), проповідники-місіонери, екзорцисти, цілителі та ін. Крім того, що діяльність лише однієї такої особистості може іноді викликати докорінну зміну конфесійної чи релігійної ситуації на певній території, ці діячі самі по собі виступають паломницькими чи релігійно-туристичними об'єктами. Тобто тут маємо справу не з матеріальними об'єктами, а з живими людьми, особисті якості яких притягують до себе віруючих.

Дуже часто цих харизматичних людей мають за чудодійців, наділених надприродними (божими) здатностями. Де

б ці харизматичні особи не знаходилися, до них подорожують люди, щоб висповідатися, оздоровитися чи вилікуватися, позбутися демонів чи нечистих думок, отримати благословення чи добру життєву пораду тощо. Таким чином в нас викреслюється ще один принцип: *врахування особистих якостей харизматичних лідерів як об'єктів паломництва та й об'єктів релігійного туризму теж.*

Цікава річ: до релігійних діячів тягнуться віруючі (зокрема, відправляючись в далеку подорож) у всіх конфесіях та релігіях світу, – навіть у тих, що традиційно вважаються «непаломницькими». Крім цих живих авторитетів, подорожі здійснюються й до поховань історичних харизматичних лідерів (зокрема засновників конфесій), їх могил, мощей, мавзолеїв тощо. Живі релігійні авторитети, внаслідок своєї «мобільності» – здатності переїжджати з одного матеріального релігійного об'єкта до іншого, можуть викликати періодичні паломництва до цих об'єктів, перетворюючи своєю діяльністю ці релігійні об'єкти у паломницькі.

При вивченні паломництва та релігійного туризму значення *принципу історичного детермінізму* важко перебільшити. Залежність сучасного стану паломницьких об'єктів і релігійно-туристичних ресурсів, практичні традиції їх відвідування, направленість паломницьких і релігійно-туристичних потоків тощо склалися історично й мають досить сильну опірність зовнішнім та внутрішнім чинникам саме завдяки консерватизму системи релігійних цінностей, що склалися у душі віруючого та передаються із покоління в покоління.

Термін «детермінізм» походить від лат. *determinare*, що означає «обмежувати», «окреслювати», «визначати [межі чи границі]» та застосовується для позначення взаємозв'язку та взаємообумовленості всіх явищ й процесів. Наприклад, відомими є детермінізм: географічний (вплив природного середовища на етноси, що в ньому проживають, зокрема на їх ре-

лігійний світогляд та культову практику); теологічний (все, що відбувається у Всесвіті та людському житті наперед визначено богами чи долею); антропологічний (людина сама своєю волею визначає хід світової історії); механістичний (якщо б людина могла б знати місцеположення, швидкість та напрям руху всіх елементів, вона могла б точно передбачити всі події у Всесвіті) та ін.

Історичний детермінізм має відношення й до розташування паломницьких святинь. Помічено, що святі місця, сакральні ландшафти традиційно дислокуються на одному й тому ж місці, незважаючи на релігійно-конфесійні та політичні зміни. Наприклад, на місці корінного язичницького капища постала християнська каплиця, що згодом перейшла під юрисдикцію католицького ієрарха. Внаслідок зміни політичної ситуації, юрисдикцію католицького єпископа замінив православний єпископ; пізніше атеїсти цю каплицю зруйнували. Ще пізніше її відбудували і розпочалися міжконфесійні чвари за її приналежність. А поклонятися до цього місця як ходили, так і ходять віруючі: православні, католики, язичники та адепти навіть інших релігій сотнями чи тисячами років.

«Переносні» об'єкти паломництва теж є міжконфесійні. Наприклад, чудотворна ікона Белзько-Ченстоховська, написана Св. Лукою в Єрусалимі, де була 300 років, а пізніше Св. Олена перевезла її до Константинополя. За князя Володимира ікона потрапила у Київську Русь: спершу ця ікона православних русинів-українців знаходилася в Києві, згодом – у Полоцьку (суч. Білорусь), ще пізніше – у Белзі, звідки її згодом вивезли до Польщі і помістили у Ченстохові, де ікона перебуває й донині, є національною свяติною поляків та всесвітньо-відомим об'єктом паломництва католиків.

Отже паломницькі об'єкти мають певний **конфесійний** (та етнічний) **«космополітизм»** – приналежність їх до однієї конфесії не є підставою відкидати її віруючими іншої конфе-

сії. Більше того, конфесії змагаються між собою за володіння паломницькими об'єктами, часто застосовуючи зброю та насилля. Хоч ієрархи окремих конфесій відвідування «їхніх» святинь віруючими інших конфесій особливо не толерують.

Класичний приклад: Почаївська Лавра. Цей монастир був заснований у період монгольської навали як православний. Пізніше перейшов у греко-католицизм, в цей період зазнав найбільшої розбудови. Далі належав РПЦ, пізніше – Польській Автокефальній Православній Церкві, відтак Лавра знову перейшла до московського православ'я. Зараз відвідування Почаївської Лаври греко-католицькими палігримами та паломниками ПЦУ обмежується промосковськими попами. Іноді релігійні туристи та екскурсанти мають більші (за прочан) можливості для відвідування релігійних об'єктів різних релігій чи конфесій, хоча їх теж далеко не всюди допускають.

В окремих випадках можна говорити й про «космополітизм» релігійний, хоч у більшості випадків представники інших релігій не лише не поклоняються чужорелігійним об'єктам, а й намагаються їх знищити. Але знищити як матеріальні об'єкти, а географічне місце розташування залишається, приваблюючи до себе представників інших конфесій, релігій, етносів. Тому тут слід брати до уваги **роль природнього середовища** у становленні святинь. Сакральні ландшафти та їхні складові (геоморфологічні, біологічні, гідрологічні та ін.) є не лише «тлом» для побудови релігійних об'єктів, а й самі приваблюють паломників чи туристів своєю мальовничістю, домінуванням над оточуючою геоторією, цілющими властивостями тощо [22, 23].

Література

1. Божук Т. І. Поняття, функції та завдання релігійного туризму / Т. Божук // Вісник Львівського університету. Серія географічна, 2010. Вип. 38. С. 37-44.
2. Географія релігійного туризму в Україні : навч. посібник / А. Ковальчук, М. Рутинський та ін. – Львів : ТзОВ «Дизайн-Студія «Папуга»», 2016. – 474 с.
3. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні : монографія / А.С. Ковальчук. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 308 с.
4. Ковальчук А. С. Конфесійно-географічна характеристика релігійно-паломницьких об'єктів в Україні : монографія / А.С. Ковальчук. – Львів: Фенікс, 2002. – 120 с.
5. Ковальчук А. Конфесійно-географічний аналіз культових будівель в Україні як об'єктів паломництва та релігійного туризму / А. Ковальчук // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. Вип. 34. – Львів, 2014. – С. 67-76.
6. Ковальчук А.С. Релігійно-географічне районування: критерії і показники / А. С. Ковальчук // Український географічний журнал. – 2000. – № 3. – С. 15-17.
7. Ковальчук А. Релігійний туризм в Україні : навч. посібник / А. Ковальчук, Д. Каднічанський, М. Рутинський, Т. Завадовський, А. Манько – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 420 с.
8. Ковальчук А. С. Структура географії релігії / А.С. Ковальчук // Український географічний журнал. – 1998. – № 1. – С. 24-26.
9. Ковальчук А. Чому ми святкуємо день туризму 27 вересня або маловідомі факти з історії паломництва / А. Ковальчук // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід / Матеріали VII міжнар. наук. конференції. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – С. 216-223.
10. Любіцева О. О. Паломництво та релігійний туризм : навч. посібник / О.О. Любіцева, С.П. Романчук. – К.: Альтерпрес, 2011. – 416 с.
11. Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий / И.П. Магидович. – М., 1966. – 714 с.

12. Офіційний сайт Римо-Католицької Церкви в Україні. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nunciaturekyiv.org/uk/>
13. Офіційний сайт Української Греко-Католицької Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ugcc.ua>
14. Офіційний сайт Української Православної Церкви. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pomisna.info>
15. Паломницький Центр “Рафаїл” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rafail.com.ua>
16. Паломницький центр Матері Божої Неустанної Помочі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.palomnyk.info>
17. Патріарший паломницький центр УГКЦ. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pilgrimage.in.ua>
18. Релігійний туризм: термінологічний словник-довідник / автор-упорядник Т. Божук. – Л.: Український бестселер, 2010. – 94 с.
19. Сапелкіна З. П. Релігія і культура: релігійний туризм : навч. посібник / З. П. Сапелкіна. – К. : Вид-во Академії праці і соціальних відносин ФПУ, 2012. – 187 с.
20. Bordun O., Kovalchuk A. Sanctuaries in Lviv archdiocese: current state and development prospects / O. Bordun, A. Kovalchuk // Journal of Geography, Politics and Society. – Year 2018, Vol. 8 (4). – P. 53-56.
21. Global Perspectives on Religious Tourism and Pilgrimage / Ed. by El-Gohary, Hatem, Edwards, David John, Eid, Riyad. – Hershey : IGI Global, 2017. - 236 p.
22. Zinko J., Mamčur Z., Rutynskyj M. Krajobrazy religijne Ukrainy Zachodniej // Krajobraz sakralny: Monografia zbiorowa pod red. ks. M. Ostrowskiego, J. Partyki. – Kraków – Lwów : Wyd. UPJP II, 2014. – S. 85–94.
23. Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe: History, Religious Tourism and Contemporary Trends / Ed. by Mario Katic, Tomislav Klarin, Mike McDonald. – Münster : LIT Verlag Münster, 2014. - 232 p.

24. Religious Tourism and Pilgrimage Management, 2nd Edition: An International Perspective / Ed. by Razaq Raj, Kevin A Griffin. – New York : CABI, 2015. - 342 p.

25. Religious Tourism in Asia: Tradition and Change Through Case Studies and Narratives / Ed. by Shin Yasuda, Razaq Raj, Kevin Griffin. – New York : CABI, 2018 - 186 p.

26. Stausberg M. Religion and Tourism: Crossroads, Destinations and Encounters / Michael Stausberg. – New York ets. : Routledge, 2012. – 292 p.

27. From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism: The Social and Cultural Economics of Piety / William H. Swatos, Luigi Tomasi. – Westport : Praeger Publishers, 2002. - 216 p.

РОЗДІЛ 2. САКРАЛЬНІ ВИТОКИ ПАЛОМНИЦТВА І РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Паломницькі центри: від язичництва до світових релігій

Паломницька подорож здійснюється до паломницьких об'єктів, які ми розуміємо як матеріальні релігійні об'єкти (культові та позакультові), а також – нематеріальні (сакральні) явища чи ефекти, що використовуються, можуть використуватися чи використовувалися раніше у релігійній діяльності, переважно є святинами для віруючих та є доступними для їхнього відвідування. Культові об'єкти відомі вже у первісних суспільствах, – тому початки паломницьких подорожей сягають у доісторичні часи сучасної цивілізації [6, 55, 59]. Можна припустити, що зниклі цивілізації теж практикували паломництво, оскільки в них були розвинуті релігійно-паломницькі об'єкти.

Ранні (корінні, первісні) релігії, що збереглися (з більшими чи меншими змінами) до наших часів, зараз об'єднують таким «книжним» терміном як **язичництво**. У релігієзнавстві під язичництвом (із церковнослов'янського «язики» – народи) або поганством (із лат. *paganus* – житель сільської місцевості, ідолопоклонник) розуміють *традиційну релігію певного народу*, що не вписується у рамки авраамічних релігій. Термін «авраамічні (аврамічні, аврамістичні) релігії» походить від назви родоначальника стародавніх євреїв – біблійного Авраама, який разом із родиною вирушив із Месопотамії (суч. Ірак), щоб назавжди оселитися на землях Ізраїлю. Крім власне іудаїзму, до **авраамічних релігій** відносять дві світові релігії: християнство та іслам, а також похідні від них (іудео-християни, друзи, караїми, езиди та ін.), що в своїй основі є монотеїстичними.

Монотеїзм – релігія, що передбачає віру в одного бога, – на відміну від політеїстичних релігій (віра в багатьох богів), яких власне й називають язичницькими. Хоча не всі язичницькі течії є політеїстичними. Наприклад, Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра) є монотеїстичною неорелігією на чолі із Дажбогом [32]. За різними методиками дослідження, язичники становлять 5-10 % всього населення сучасного світу, – приблизно півмільярда віруючих, – переважно це автохтонні народи Азії, Африки, Америки, Австралії та Океанії.

Паломницькі центри як сукупність паломницьких об'єктів на компактній суміжній території за географією їх функціонування (зоною дії та зоною впливу) можна поділити на місцеві, регіональні та світові. У ранні часи розвитку людства (десятки тисяч років тому) культові та паломницькі об'єкти чи центри мали локальне (місцеве) значення. Лише деякі із них поступово «виросли» до регіональних.

Розглядаючи історико-географічні аспекти паломницького руху, можна зробити висновок, що у Стародавні часи вирішальний вплив мали саме *регіональні* паломницькі центри внаслідок своєї значимості не лише для окремого племені чи групи племен (як це притаманно для місцевих, географічно локалізованих паломницьких центрів чи об'єктів), а для цілого етносу та груп етносів. Паломницькі центри світового значення появились пізніше, виростаючи із регіональних завдяки збільшенню чисельності віруючих відповідних релігій та у зв'язку із їх (віруючих) географічною диференціацією.

Регіональні паломницькі центри відомі із середини IV тисячоліття до н.е. [6, 59]. Саме тоді, а можливо й раніше, люди гуртуються у компактні, щільно заселені міста. Тут виникають храмові комплекси, які відвідують не лише жителі даного міста, а й пілігрими з його околиць чи, навіть, із сусідніх міст. Непропорційно великий вплив (порівняно із своєю невеликою територією) мали сакральньо-храмові комплекси столиць

перших держав.

Дуже часто правитель держави був також верховним жерцем, або/і тісно «співпрацював» із кастою священнослужителів. Із храмового середовища виходили грамотні управлінці – урядовці даної держави. Тут формувалася державно-релігійна ідеологія, спрямована на упокорення народу, викликання у нього відчуття щастя жити у даній державі, могутність якої символізувалася власне монументальністю храмових комплексів. Часто храмові комплекси гармонічно поєднувалися із природними об'єктами: пагорбами, скелями, гаями, ріками тощо у мальовничі та візуально вражаючі сакральні ландшафти.

Відомі регіональні паломницькі центри були у густо заселених сільськогосподарських долинах великих річок теплового поясу: Тігру, Євфрату, Інду, Гангу, Хуанхе, Янцзи, Нілу, Йордану та ін. Наприклад, близько 3500 років до н.е. храмові комплекси було збудовано у центрах давніх міст Месопотамії, найвідомішими із яких були: Вавилон, Ур, Урук, Ашшур, Ніневія... Близько 2350 р. до н.е. відомі перші релігійно-церемоніальні центри у Трої, місцезнаходження якої більшість дослідників дислокують на західному узбережжі Анатолії. На кінець IV-II тисячоліття до н.е. припадає розквіт будівництва сакрально-релігійних елементів: храмів, гробниць, пірамід у Єгипті (Мемфіс, Абу-Сімбела, Гіза, Фіви, Абідос та багато інших поселень).

Поза межами Азії (разом із африканським Єгиптом) регіональні паломницькі центри цивілізацій є значно молодшими, оскільки є молодшими й самі цивілізації (як причина та як наслідок виникнення паломницького руху). Наприклад європейська (західноєвропейська) цивілізація зародилася значно пізніше: із прийняттям християнства пів тисячі років після його виникнення, – як писав німець Й. Гете (H. Goethe) у II пол. XIX ст.: «Європа народилася у паломництві, а християнство є її

рідною мовою». Для порівняно малочисельних стародавніх народів Європи, Африки, Америки, півночі Азії, Австралії й Океанії тисячоліттями раніше притаманні *місцеві (локальні)* паломницькі центри, що відображали племінну релігійну діяльність. Їх святилища, прикрашені наскельними рисунками існували ще 25 тис. років тому. Лише набагато пізніше у цих частинах світу появилися регіональні паломницькі центри.

Перші цивілізації Нового Світу (Північна і Південна Америки) виникли лише близько 1500 р. до н.е. Ольмекська, сапотекська та інші цивілізації, пізніше (I тисячоліття після Христа) – теотіуканська та цивілізація майя мали паломницькі центри у вигляді храмових комплексів, навколо яких розросталися передмістя. Найвідомішими поселеннями того періоду є Гопвел, Пуебло-Боніто, Галл-Лейк (Північна Америка); Теотіуакан, Чічен-Іца, Копан (Мексика); Кауачі, Уарі, Наска, Тіауанако (Анди); Маражо, Паковал (гирло Амазонки). Згодом (у середньовіччі) на їх місці виникли нові державні утворення, найвідоміші із яких мали ацтеки та інки.

Храми, піраміди, мегаліти, поховання та інші збережені культові об'єкти автохтонних народів Америки донині є їхніми паломницькими об'єктами та хвилюють уяву сучасних туристів. Нагадаємо, що мегалітами (від грецьких слів *μεγας* – великий, *λίθος* – камінь) називають археологічні пам'ятки, споруджені з одного або багатьох блоків дикого чи обробленого каміння.

Тисячоліття на переломі до н.е. і після Христа знаменуються чіткою кристалізацією регіональних релігій із їх подальшою диференціацією на етнічні (національні) та світові. Чи не найпершими релігіями, що поширилися по Середземномор'ю були етнічно-національні релігії «торгівельно-мандрівних» народів. Перш за все представників мінойської та мікенської культур (приблизно 2000 – 1200 років до н.е.), а пізніше – фінікійців та (слідами фінікійців) – давніх греків. Фі-

нікійці, вийшовши із прибережної смуги Палестини, колонізували острови та узбережжя Західного Середземномор'я: Баlearські, Сардинію, Мальту, захід Сицилії, південне узбережжя Іберії (Піренейського півострова) та північне узбережжя Африки, заснувавши могутню торгівельну державу – Карфаген. Регіональними релігійними центрами стали пунічні (фінікійські) поселення: Бібл, Тір, Сідон, Арад (узбережжя Палестини); Кітйон (о. Кіпр); Лептіс (суч. Лівія); Карфаген, Утіка, Гадрумет (суч. Туніс); Гіппон (суч. Алжир); Караліс (Сардинія); Лілібей (Сицилія); Лінкс (суч. Марокко); Гадес, Абдера, Ебес (суч. Іспанія) та ін.

Перші колонізаторські експедиції греків відомі із середини VIII ст. до н.е. Греки, проживаючи на півдні Балканського півострова та заході півострова Мала Азія заснували свої поселення у Східному Середземномор'ї, навколо Чорного моря («обсіли Чорне море як жаби ставок»), на Сицилії та Апеннінському півострові. Окрім священних гаїв, гір та храмів, центрами паломництва еллінів були провісники долі – оракули, до яких зверталися царі й бідняки. Головні та найвідоміші священні оракули знаходилися у середній Греції (Дельфи), в Епірі (Додона) та у Карії у Малій Азії (Дідима).

Із походами Александра Македонського грецька мова, культура та релігія поширилися аж до меж Індії. Таким чином прадавні пунічна (фінікійська) та елліністична (давньогрецька) релігії із місцевих швидко переросли у регіональні релігії. При великому бажанні їх можна назвати навіть світовими релігіями, що охоплювали значну частину тодішнього відомого світу. Відповідно паломницькі центри давньогрецької релігії, а пізніше – й паломницькі центри тотожньої давньоримської релігії, – із регіональних ставали *макрорегіональними* чи *світовими* паломницькими центрами.

Інша етнічно-національна релігія – іудаїзм – поширилася по світу із примусовим чи добровільним розселенням їх носіїв

– євреїв. Ще у 586-538 рр. до н.е. євреїв було примусово виселено до Вавілону. Іудейський храм в Єрусалимі став найважливішим паломницьким об'єктом всіх іудеїв аж до його зруйнування римлянами у 70 р. н.е та масовою втечею євреїв. Відтоді процес єврейської міграції сприяв перетворенню іудаїзму із регіональної на світову релігію.

До середини I тис. після Христа іудаїзм поширюється не лише в Азії (Палестина, Месопотамія, Мала Азія) та Африці (Єгипет, Карфаген, Ефіопія), а й активно проникає в Європу (Греція, Рим, Іспанія). Згодом іудеї переселяються й у Новий світ. (При нинішніх класифікаціях релігій ми відносимо іудаїзм до національних, а не до світових релігій внаслідок малої чисельності їх віруючих (10-16 млн. за різними даними), які проте розкидано проживають по всьому світу). Іудаїзм як перша авраамічна релігія досить довгий час була ще й єдиною авраамічною релігією в океані язичницьких паломницьких центрів. Внаслідок прагнення авраамістів відвідати свої колишні святині у Єрусалимі, це місто з часом перетворювалося у світовий паломницький центр.

Проте, значно більші масштаби процесу перетворення регіональних паломницьких центрів у світові демонстрували глибокоазійські релігії: індуїзм, даосизм, конфуціанство, синтоїзм, зороастризм, буддизм. Сам процес був багатообіцяючий, проте лише остання із перелічених релігій стала світовою. Сучасний індуїзм хоча й випереджає буддизм у кількості віруючих (орієнтовно 1 млрд. проти 0,5 млрд. відповідно), але значно поступається йому за територіальним охопленням, «замкнувшись» переважно на півострові Індостан. Протягом всього процесу свого розвитку буддисти проводили активну місіонерську діяльність.

Зародившись як секта індуїзму біля південного підніжжя Гімалаїв, буддизм отримав підтримку від царя Ашоки (III ст. до н.е.) та поширився у його імперії Маур'їв на більшу частину

сучасних Індії, Пакистану, Бангладеш, Афганістану. Найвідоміші буддистські ступи (храми та паломницькі об'єкти) знаходилися переважно у північно-східній Індії. Поширення нової релігії індусів на захід не мало успіху через войовничість перських культурно-релігійних ідеологій. Натомість східні (китайські, тибетські, індокитайські) світогляди сприймали не лише буддистські, а й індуїстські вчення. Індуїзм зародившись раніше, дещо відставав від буддизму за своїм поширенням. Наприклад, у Бірмі, Камбоджі та на о. Ява зображення Будди появляються орієнтовно у 500 р., а спорудження індуїстських храмів починається щойно на 700 р. Натомість джайнізм, що зародився у VI ст. до н.е. в іншій північноіндійській державі, хоч і поширився по всій Індії (особливо у її західній частині), майже не проникав за її межі, внаслідок особливостей свого віровчення.

Відомими паломницькими центрами буддизму у ході його історичного проникнення на схід стали: Бодггая, Санчі, Саматг, Аджанта, Карлі (Індія); Лумбіні, Кусінагара, Лхаса (Гімалаї та Тибет); Анурадгапура та Полоннарува (Цейлон); Рангун, Пегу, Проме, Паган (Бірма); Ангкор і Сукхотай (тодішня Кампучія); Боробудур (о. Ява); Дуньхуан і Ваньфосю (Сіньцзянь); Пекін, Утайшань, Хуаншань, Уманшань, Путошань, Янданшань (Китай); Кьонджі (Корея); Нара, Кіото (Японія). Причому, якщо безпосередній сусід Індії – королівство Паган (суч. М'янма) стало буддійський, то східніші Кхмерська імперія (суч. Камбоджа і частина Таїланду) та королівство Чампа (суч. південний В'єтнам) відзначалися сильними індуїстськими впливами. Частина із вище перелічених релігійних центрів були святинами не лише для буддистських, а й для індуїстських паломників (наприклад, Ангкор чи Ангкор-Ват). Більшість із вищеназваних центрів діють донині як паломницькі та релігійно-туристичні.

Цікава особливість: всі славетні пророки, засновники чи

реформатори більшості із вищеназваних азіатських релігій проживали у VI ст. до н.е. Імперії, що перебували на стадії становлення, мали потребу у релігіях, спрямованих на об'єднання різноманітних племен та етносів із їхніми політеїстичними віруваннями. Тому такі релігії охоче підтримувалися владою: династією Чжоу у Китаї (конфуціанство, даосизм); династією Маур'ї в Індії (буддизм) тощо. Це також дуже добре розуміли у Римській імперії, що зростала навколо Середземного моря. Зороастризм, що зародився, набув популярності у Персії (Ірані) та був підтримуваний перськими, а пізніше – сасанідськими правителями, швидко поширювався у Римській державі у формі мітраїзму. Крім Персії, зороастризм ставав панівною релігією у Середній Азії, північно-західній Індії (суч. Пакистан), Афганістані, Месопотамії, Закавказзі.

Мітраїстськими центрами стали такі міста Римської імперії як Рим, Остія, Капуя, Болонья, Модена (Італія); Лептіс-Магна, Ламбезіс, Волубіліс (Африка); Емеріта-Августа (Іспанія); Лондіній, Дева, Ебурак, Верковіцій (Британія); Августатреверів, Колонія-Агріппіна, Аргенторат, Кенігсгофен, Брігецій (Бельгіка та Германія); Епідавр, Сердіка, Нови, Тиргушор (Балкани та Подунав'я); Альба-Юлія (Дакія); Сідон (Фінікія) та ін. Мітраїзм у межах власне Римської імперії не був популярний у сільській місцевості (де жителі традиційно дотримувалися свого рідного язичництва), а також у Греції, Єгипті, Палестині, Галлії, Малій Азії, тобто там, де мали сильні позиції давні регіональні релігії: елліністична, фараонська, іудейська, друїдська, культ Соля Аквуса та місцеві племінні релігії. Але перелічене вище дає нам право стверджувати, що зороастризм (чи із мітраїзмом, чи й без нього) перетворювався на ще одну світову релігію.

Прийняття християнства державною релігією у Римській імперії зупинило просування зороастризму на європейські терени, а поява нової світової релігії – ісламу звела зороаст-

ризм до становища секти. Сам іслам поєднав віровчення християнства та іудаїзму з арабськими первісними віруваннями, ставши таким чином ще однією авраамістичною релігією.

Остаточно корінні (язичницькі) релігії Європи асимілювало християнство. Зародившись у Палестині, християнство поширювалося спершу серед греків та частково іудеїв. Місіонерські подорожі св. Ап. Павла (46-57 рр.), його послання до віруючих та загалом активна діяльність сформувала християнську церкву такою як ми зараз її знаємо. У релігієзнавстві навіть існує термін «паулунізм», що позначає інтерпретацію християнського вчення цим іудеєм Савлом – римським громадянином із Тарса.

Вже за століття від народження Ісуса Христа великі християнські громади ми спостерігаємо в Італії (Рим, Помпеї), Палестині (Дамаск, Пелла, Вифлеєм), Греції (Афіни, Коринф, Бера, Філіппи), а найбільше – у південно-західній частині Малої Азії (Пергам, Філадельфія, Смірна, Ефес, Тіатіра, Лаодікея, Іконій, Лістра, Дерба та ін.). Недаремно цей куточок сучасної Туреччини цікавий не лише пляжним, а й релігійним туризмом. На час започаткування Св. Оленою паломництва у Палестину християнство охопило значні простори Малої Азії, Греції, Палестини, Африки (Александрія, Карфаген, Кірена із значними околицями), а в у Західній Європі – лише Рим з околицями, Марсель, Ліон, Трір, Кельн. Християнство у Галлії (Франції) ширилося із півдня на північ та досягло Британських островів. Пізніше місіонери із Ірландії та Англії поверталися на південь і на схід проповідувати.

Значно пізніше (VIII-X ст.) християнство охопило Німеччину та східніші країни. Найпізніше в Європі були охрещені скандинави, литовці та московити [5, 22, 61].

Християни (як представники й інших аврамічних релігій) руйнували язичницькі святині, а на їх місці будували свої, справедливо *визнаючи сакральну силу стародавнього куль-*

тового місця. Хто б що не доводив, але факт залишається фактом: язичницькі святині з'явилися набагато раніше за християнські святині чи святині будь-яких інших (неязичницьких) релігій. Витоки сучасного паломництва (а відтак й релігійного туризму) беруть початок із язичницького сакрального джерела. Тому: *щоб правильно і до кінця зрозуміти особливості сучасного паломництва й релігійного туризму та тенденції його розвитку на майбутнє, необхідно вивчити язичницьке паломництво настільки, наскільки це можливо зараз зробити.* У даному розділі ми маємо можливість розглянути язичницькі святині (діючі та історичні) в Україні. В першу чергу ті, що є майже водночас:

1) релігійно-культовими центрами й об'єктами паломництва українських неоязичників (*язичницькими паломницькими центрами чи язичницькими паломницькими об'єктами*), а нерідко («за сумісництвом») паломницькими центрами чи об'єктами інших релігій чи конфесій;

2) природними, антропогенно-природними чи природно-антропогенними центрами й об'єктами сакрального (до «Місць Сили») туризму, екопсихологічного туризму та етнокультурного туризму;

3) ландшафтнo-краєзнавчим та історико-культурним ресурсом навчально-пізнавальних, археологічно- та екологічно-природоохоронних, національно-патріотичних екскурсій.

Для скорочення називатимемо їх «сакральними центрами» та «сакральними об'єктами», розуміючи при такій вузькій назві всю повноту констатованого вище.

2.2. Язичництво в етнокультурному просторі України

Представники групи авраамічних релігій, як правило, є досить агресивними у справах поширення своїх релігійних догм та у відносинах із навколишнім світом. На підтверджен-

ня останнього ствердження досить згадати про: знищення цілих міст та етносів старозавітними євреями (див., наприклад, Біблія: Ісуса Навина, 8: 24-26 та багато ін.); християнську інквізицію та інші гріхи Середньовіччя, часів Великих географічних відкриттів та пізніших епох; масові вбивства сучасними мусульманськими терористами мирних жителів та дуже багато іншого. На противагу аврамічним релігіям, дхармічні (дгармічні) релігії (індуїзм, буддизм, джайнізм, сикхизм та ін.) є менш агресивними і тому уподібнюються власне язичницьким віруванням. Останні є найменш агресивними, хоча також не до кінця.

Масакри та геноциди супроводжують людство впродовж всієї його історії, але релігійно-ідеологічне підґрунтя цих масових явищ практикують якраз авраамісти. Наприклад, у монголо-татар у XIII ст. чи в інших язичників релігійні причини насильства не спостерігалися як визначальні. Більше того, з історії відомо чимало прикладів, коли завойовники-язичники, підкоривши певний етнос, не лише не втручалися у його релігійно-світоглядні традиції, а й часто самі переймали їх.

Отже, язичники значно менше, ніж віруючі інших релігій, відстоюють (а головне – поширюють) винятковість свого світогляду як єдино правильного та унікального у цілому Всесвіті. Язичникам майже невідомі такі добре розвинуті в авраамістичних релігіях та у буддизмі процеси як місіонерство й прозелітизм. На тлі світової історії найменш агресивними виглядають власне українські язичники [32, 35, 56], що вигідно у світлі відродження української національної самобутності та розвитку мандрівництва. Туризм, як відомо, не терпить ні війн, ні насилля.

Терміни «язичник» чи «поганин» не тільки є неправильними для позначення віруючого у традиційний релігійний світогляд свого народу, а й дещо образливим для нього. «Язичник» – це штучний («книжний») термін (на зразок терміну

«Київська Русь»), що етимологічно означав людину, яка говорить мовою, чужою для єврея (засновниками християнства виступають якраз євреї) чи грека (спершу християнство поширювалося саме серед цих жителів Римської імперії). «Поганин» – не був мешканцем великого міста, в хаосі якого власне поширювалися перші християнські ідеї. Поганин дотримувався консервативних поглядів і вшановував прадавніх капітолійських (римських) чи олімпійських (грецьких) богів, як і його предки.

Предки українців розуміли язичництво не тільки і не стільки як релігію, а як свій природний спосіб життя, ототожнюючи богів із тим середовищем, в якому вони самі проживали. Українці вірили у: Даж(дь)бога і Хорса – богів сонця; Ярила і Ладу – бога і богиню родючості; Сварога і Сварожича – богів неба і вогню; Рода, який породив все суще і відділив Яв (світ видимий) від Наву (світу невидимого), а також дав закон (Прав); пізніше – у Перуна – бога небесного вогню і покровителя дружин русів та багатьох інших богів і богинь [12, 35].

Із запровадженням християнства язичницькі вірування та обряди трансформувалися у християнські із елементами язичництва [5, 12-14, 31], що ми спостерігаємо й *донині*: елементи анімізму, фетишизму, тотемізму, культу предків тощо перемішалися із привнесеними християнськими догмами. Українські язичники називають себе «рідновірами», «родовірами», іноді – «нативістами» (з лат *nativus* – природжений) тобто, віруючими корінної (автохтонної) релігії України.

Ми погоджуємося з тими авторами, які поділяють сучасне язичництво на кілька складових. Зокрема, виділяють такі **язичницькі напрями**:

1. Первісні чи автохтонні культури – поширені переважно серед народів Азії, Африки, Америки, Австралії та Океанії і відзначаються не лише глибокими історичними коріннями, що сягають первіснообщинного ладу, а й зберегли цілісність

політеїстичного релігійного світогляду свого племені чи народу. Це «справжні» язичники; також до їх релігій застосовують терміни «первісні», «племінні», «примітивні», «корінні», «локальні», «регіональні», «етнічні» та інші подібні.

2. Осібно стоять представники «побутового» язичництва, що в більшій чи меншій мірі поєднують окремі елементи давніх вірувань (ворожіння, магію, культ предків, культ природи та ін.) із певною авраамічною релігією, що панує в данім регіоні. Це найбільш численний напрям, але його представники є найменш відданими язичництву, внаслідок впливів інших, більш агресивних релігій.

3. Групи прихильників здорового способу життя у гармонії із природою, їх язичницькі вірування відзначаються значним синкретизмом з природоохоронними вченнями. Це «екологічні» язичники, яких можна зустріти чи не в кожній країні, але не всі вони є нащадками свого етносу.

4. Організації, що поєднують автохтонну релігію свого народу із його теперішніми політичними цілями. Така синкретика ще більше, ніж у попередньому напрямі відводить віруючих від фундаментальних основ історичної релігії, заставляючи спотворювати ці основи (або й навіть докорінно міняти!) для досягнення певних суспільно-політичних інтересів нашого часу. Такі «політичні» язичники (разом із «екологічними») є найбільш виразними представниками сучасної релігії – неоязичництва.

Інші політеїстичні релігії (індуїзм, джайнізм, синтоїзм, даосизм та ін.), деякі монотеїстичні (наприклад, сикхизм) та монотеїстично-політеїстичний буддизм, хоч і називаються представниками авраамічних релігій «язичницькими» чи «поганськими», – насправді такими не є. Їх здебільшого відносять до групи національних чи етнічних релігій. За винятком буддизму, який є однією із світових релігій. Сучасне українське язичництво не має достатнього впливу та поширення, щоб

стати етнічною чи національною релігією *всього* українського народу. Як, зрештою, будь-яка конфесія в Україні.

Взагалі, після занепаду давньої Римської держави, у жодній західно- чи південно-європейській країні язичництво ніколи не набуло рис етнічної релігії, хоч приклади ідей застосувати тут язичництво як державну чи хоча б національну релігію відомі. Інша справа – вся інша Європа, починаючи від германських племен, що не підкорилися Римові і закінчуючи надбалтійськими краями, де язичництво процвітало ще протягом 10-13 століть від часу появи християнства. Українсько-слов'янське язичництво за своїм віровченням якраз є найближчим до скандинавсько-германського язичництва [13, 33].

Українські язичники тепер залишилися єдиною українською релігією, що є *НЕзалежною* від неукраїнських (іноземних) релігійних центрів. Донедавна такими незалежними (хоч і невизнаними) були досить великі та самодостатні конфесії українського православ'я: УАПЦ та (особливо) УПЦ КП. Після їх об'єднання у кінці 2018 р. і створення помісної Православної Церкви в Україні (ПЦУ), остання понижена з патріаршої до митрополичої гідності і потрапила під юрисдикцію Константинопільського Патріархату; проте її й надалі не визнає значна частина світового православ'я. Вагомим доказом залежності ПЦУ від Стамбула чи Афін є факт відторгнення від українського національного православ'я віруючих у діаспорі та їх безпосереднє підпорядкування Константинопільському Патріарху.

Будучи досить не чисельним, сучасне українське язичництво повільно посилюється. Постійно зростає кількість релігійних організацій (РО) різних язичницьких конфесій. Якщо на початку 1990-х років в нашій державі діяло два десятка язичницьких громад (0,12 % всіх релігійних громад України), то у 1999 р. їх було вже понад півсотні із 21843 всіх РО України (0,26 %). У довоєнну епоху (станом на 2013 р.) язичники становили 0,32 % всіх громад України (114 із 34,5 тис.).

Внаслідок окупації Криму та частин Луганської й Донецької областей, кількість РО під фактичною юрисдикцією України дещо зменшилась і сьогодні становить майже 36 тис., із яких релігійних громад – 34 тис. З яких язичницькими були 151 РО: у тому числі – 138 громад, 7 управлінських центрів, 3 духовних навчальних заклади загальноконфесійного рівня і кільканадцять низових шкіл, 2 братства, 1 місія, 107 священнослужителів (з них немає жодного іноземця, що малохарактерно для інших українських конфесій, – не кажучи вже про неукраїнські конфесії в Україні), розвинута інша організаційна структура, зокрема діє декілька засобів мас-медіа.

Як бачимо із таблиці 2.1, за останні чверть століття кількість язичницьких громад зростала у три з половиною рази швидше, ніж громад всіх інших релігій. Тому в Україні постійно збільшується питома вага язичницьких громад. Хоч назагал ця питома вага не є великою: 0,42 %.

Таблиця 2.1

Динаміка зростання кількості язичницьких релігійних організацій / громад України (розраховано за даними державних органів із справ релігій)

Показники / Роки	1989	1994	1999	2005	2011	2017	Відносна динаміка приросту за 1994-2016 рр., %
Кількість всіх релігійних громад / організацій	6652	16175	21843	30805	35861	35919	222
Кількість язичницьких релігійних громад / організацій	0	20	57	82	114	151	755
Питома вага язичницьких РО серед усіх РО, %	0	0,12	0,26	0,27	0,32	0,42	-

Українські язичники здійснюють й територіальний поступ. Якщо геопросторовий аналіз, здійснений нами ще у 1990-х рр., показав, що спершу язичницькі громади були взагалі відсутні на території Закарпатської, Чернівецької, Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської, Хмельницької, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської, Сумської, Миколаївської, Херсонської, Луганської областей та Криму. Вже за п'ять років релігійні організації корінної релігії України були відсутні лише у восьми із 27-х регіонів.

Сучасні язичницькі громади діють у всіх областях України (табл. 2.2), а про тимчасово окуповані території не маємо даних. Язичницькі конфесії відродили свої структури у всіх сакральних регіонах України: Києві, Поділлі, Карпатах, о. Хортиця. Саме у Поділлі (Вінницька і Хмельницька області), а також у Подніпров'ї (м. Київ, Запорізька і Дніпропетровська області), Полтавщині, Львівщині, діє найбільше язичницьких релігійних громад. Крім столиці, організаційні структури діють у Вінницькій та Хмельницькій областях.

Сучасні язичники в Україні сповідують нові вірування, реконструйовані у другій половині ХХ ст. на основі догм, пантеону божеств, символів, практик та інших елементів праукраїнського релігійного світогляду. Тому релігієзнавці відносять їх до нових релігійних організацій – до т. зв. «неорелігій». Причому спостерігається подальший розвиток релігійних уявлень, що з часом може привести до появи нових язичницьких конфесій.

Нині язичництво в Україні представляють такі **конфесії**: Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра), Родове Вогнище Рідної Православної Віри, Об'єднання Рідновірів України, Собор Рідної Української Віри, Руське Православне Коло, Слов'янська Духовна Течія «Великий Вогонь», Духовний Язичницький Центр «КРУК», Церква Українських Язичників та інші. Більшість із цих конфесій представляють власне українське

язичництво (синоніми: рідновірство, нативізм); деякі підтримують тісні контакти із язичниками Росії, Польщі та інших слов'янських країн.

Таблиця 2.2

Розташування язичницьких релігійних структур
в розрізі областей України
(складено за даними державних органів із справ релігій
та язичницьких інтернет-сайтів)

Область	Кількість громад / священно-служителів	Інші релігійні структури (ДНЗ – духовні навчальні заклади; ДПВ – друковані періодичні видання; ЕВ – електронні видання)
1.Вінницька	12/10	Управлінські центри – 1; братства – 2; місії – 1; ДНЗ – 1; недільні школи – 2; ЕВ – 1
2.Волинська	3/2	Недільні школи – 1
3.Дніпропетровська	9/7	Недільні школи – 1
4.Донецька	1/1	
5.Житомирська	4/3	Недільні школи – 1
6.Закарпатська	2/1	
7.Запорізька	11/12	Недільні школи – 2; ДПВ – 2; ЕВ – 1
8.Івано-Франківська	2/1	
9.Київська	6/6	Недільні школи – 1; ДПВ – 1
10.Кіровоградська	1/1	
11.Луганська	2/1	
12.Львівська	8/6	Недільні школи – 1
13.Миколаївська	2/1	
14.Одеська	6/6	
15.Полтавська	8/5	Недільні школи – 1
16.Рівненська	2/1	
17.Сумська	2/1	
18.Тернопільська	5/4	
19.Харківська	4/2	Недільні школи – 1
20.Херсонська	2/1	
21.Хмельницька	11/9	Управлінські центри – 2; ДНЗ – 1 (59 студентів); недільні школи – 1; ДПВ – 1

22.Черкаська	6/4	ДПВ – 1
23.Чернівецька	4/2	Недільні школи – 1
24.Чернігівська	3/2	Недільні школи – 1
25.м. Київ	22/18	Управлінські центри – 4; ДНЗ – 1; недільні школи – 2; ДПВ – 1; ЕВ – 2
УКРАЇНА	138/107	Управлінські центри – 7; ДНЗ – 3; недільні школи – 16; ДПВ – 6; ЕВ – 4; братства – 2; місії – 1

Половину всіх язичницьких громад (70 із 138) об'єднує Рідна Українська Національна Віра. Зародившись серед українців діаспори, РУНВіра із проголошенням Незалежності, закріпилася в Україні. Праця засновника РУНВіри Лева Силенка «Мага Віра» є Священним Письмом для рунвірівця. Віровчення РУНВіри апелює до національних почуттів українців: кожний народ має своє розуміння Бога, для українців Бог явлений під іменем Дажбога, Трисуття якого закладені у символ тризуба в обрамленні сонця.

Світоглядна мотивація представників РУНВіри така: давні предки українців – оріани – дали початок сув'язі індоєвропейців, заклавши в цю расу першооснови релігійних понять, першооснови культури. Зрада Дажбожої віри і насильницьке запровадження чужої для українців релігії – християнства, привело до втрати національної ідентичності, поклато початок багатовікового поневолення українців.

Паралельно із громадами РУНВіри на початку 1990-х рр. виникли громади Рідної Української Православної Віри. Відродження рідновірства і всього українського неоязичництва започаткував у 1930-40-х рр. філософ, релігієзнавець та громадський діяч Володимир Шаян зі Львова. Головною його послідовницею є відомий етнолог та релігієзнавець Галина Лозко – Верховна Волхвиня рідновірів Зореслава. Крім праць В. Шаяна та Г. Лозко, вчення православних рідновірів ґрунтується на Велесові Книзі, яка містить опис історії, міфології та

релігії русів-слов'ян із IX ст. до н.е. до IX ст. н.е. Рідновіри використовують автентичні українські співи та молитви, визнають Поділля за духовний регіон України, оскільки тут найдовше протрималося язичництво у протистоянні із християнством

На перших порах прийняття християнства дало певні переваги (особливо для влади), перш за все для міжнародного визнання (напрошуються паралелі із сучасним православ'ям в Україні). Пожвавішали міждержавні зв'язки, на іншу площину вийшла культура; владі стало легше упокорювати своїх смердів та завойовувати нові племена [5, 22, 42].

Проте з часом: прийняття християнства відгукнулося втратою не лише власного імені людини, а й самої душі українського етносу. Це як той підліток, який навчивсь курити, здобув авторитет в однолітків, але з роками захворів на рак легенів. Із відторгненням язичницьких богів, які уособлювали середовище проживання, українці відірвалися від рідної землі, подібно до євреїв втративши свою батьківщину. Але на відміну від останніх, так і не навчилися бути космополітами («блукаючими зірками» серед інших народів). Крім того – зрадивши один раз, українці зрозуміли: щоб вижити, необхідно думати одне, а говорити чи робити інше. Багатотисячолітня генетична пам'ять із середини та насильство із-зовні запровадили у душі українця двовір'я: язичницькі свята та обряди співіснують із християнськими вже цілу тисячу років. Мабуть це двовір'я й врятувало український етнос від цілковитого занепаду.

Хронологічні рамки українського язичництва надзвичайно широкі: своїми коренями воно сягає в кам'яний вік [16, 36, 55]. Перше релігійне нашарування в давньослов'янському язичництві складають обряди і вірування прадавнього населення лісостепової смуги України, що заселяло цю територію з кам'яного віку (з VI тис. до н.е.).

Рис. 2.1. Репродукція з картини Іванова С. В. (1864-1910 рр.) «Християни та язичники» (не важко здогадатися, чим закінчаться «переговори» між князем та громадою східнослов'янського поселення: 1) важкоозброєні професійні найманці-варяги розженуть сільське ополчення та вб'ють волхва; 2) язичницькі святині будуть спалені; 3) візантійський священник-грек освятить звільнене місце під будівництво християнського храму; 4) руська влада (князь) оголосить свій наказ: «церкву збудувати, священника годувати, старим богам не молитися, християнами зробитися»; а хто не виконає наказ – «той ворог мені» із усіма наслідками).

Цей культурно-релігійний пласт відповідав розвинутому анімізму і складався більшою частиною з духів природи (домовики, русалки, берегині тощо). Культ цих створінь, як і культ самої природи (культ води, культ лісів й окремих порід дерев), міцно тримався в народній свідомості і функціонував

досить автономно щодо культів пізніших язичницьких богів.

Другий пласт у язичництві давніх слов'ян учені пов'язують із впливом трипільської культури кінця IV – III тисячоліть до н.е. у межиріччі Дніпра – Дністра. Цей пласт відображав релігійні вірування і культу, пов'язані з раннім землеробським господарством. Складався він із шанування жіночого божества родючості й врожаю, богині Матері-Землі, чоловічого божества-творця і володаря Всесвіту, обрядів і ритуалів сезонного господарського циклу (свято приходу весни як початку нового року, свято дозрівання і збору врожаю та ін.).

Нарешті, центральним пластом язичництва є коло релігійних уявлень і практик індоєвропейців III – II тисячоліть до н.е., прабатьківщиною яких були, південні степові регіони сучасних РФ, України і Молдови. В індоєвропейських народів склалися загальні погляди на світ, його трискладову структуру; віра в богів-творців неба, землі, людей; практика їхнього вшановування; надзвичайно розвинутий культ предків і поховальна обрядовість.

За нашими підрахунками, в сучасній Україні відомо понад 200 язичницьких святинь (сакральних об'єктів та центрів): діючих чи давніх, більш чи менш збережених та впорядкованих, більш чи менш атрактивних для туристів й екскурсантів. За даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України: із близько 80 приміщень, якими розпоряджаються язичники, жодне приміщення не належить до пам'яток архітектури.

За нашими підрахунками, забезпеченість у 2019 р. культурними будівлями (власними, орендованими та пристосованими) громад різних язичницьких конфесій становила 37-64 %. Тобто від 1/3 до 2/3 громад язичників змушені здійснювати свої обряди просто неба. Але суть якраз у тому, що будівництво язичницьких святинь має своєю особливістю розташовуватися серед природи: із максимальним використанням

природних компонентів ландшафту та мінімальним антропогенним втручанням. Карпати, Поділля, Подніпров'я, Полісся відзначаються найбільшою концентрацією язичницьких святинь – культових об'єктів природньо-антропогенного, антропогенно-природнього та природного походження: святилищ, капищ, жертovníків, требищ, печер, скель, мегалітів (дольменів, кромлехів, менгірів), петрогліфів, курганів, дерев, джерел, ідолів, пантеонів та ін.

Проте більшість із цих сакральних об'єктів невідомі широкому загалу, або відомі не як язичницькі святини, а як природні чи історико-культурні об'єкти. Наприклад, назви «Урич» чи «Писаний Камінь» у Карпатах викликають асоціацію із геоморфологією, геологією, історією, військовою реконструкцією, етнографією, легендами тощо, але найменше – із сакральним туризмом чи паломництвом. А саме ці природні об'єкти для вузького кола фахівців відомі як прадавні язичницькі святини та сучасні паломницькі центри неоязичників.

У даній монографії ми розглянемо кілька десятків найвідоміших сакральних об'єктів, їх перелік наведено у табл. 2.3–2.6. Для зручності викладу інформації та за певними спільними рисами об'єднаємо їх у три регіони: 1) Карпатські області (з неповною згадкою про Закарпаття), 2) Поділля (та ще декотрі з Полісся), 3) Подніпров'я (разом із Києвом та прилеглими до Дніпра степами Південної України) та 4) Східна Україна (лише туристично найатракційніші об'єкти).

Перелік згаданих нами пам'яток дохристиянських часів далеко не повний і включає лише об'єкти, які, на думку автора, першочергово заслуговують на археологічну консервацію, часткову реконструкцію, музеєфікацію та перетворення у центри міжнародного екскурсійно-етнокультурного туризму.

Поряд з описаними нижче, велика кількість сакральних об'єктів і центрів, що діяли колись, або функціонують зараз як релігійно-паломницькі, археологічно- і сакральнотуристичні

чи екскурсійно-екологічні, ще потребують свого дослідження, опису та систематизації, а також включення у нові маршрути масового пізнавально-етнокультурного й релігійного туризму. Особливо на території таких регіонів як Волинь і Закарпаття, Полісся й Слобожанщина, Поділля, Причорномор'я та Крим.

2.3. Сакральні об'єкти та центри Карпатського регіону України

За Володимира Святославича в результаті варязько-хорватських війн було ліквідовано Велику Білу Хорватію, а її землі прилучено до Київської Русі. Слідом за дружинниками варягами у новоприєднані західні терени Київської Русі потягнулися грецькі священики-місіонери. Святині місцевих родових общин як потенційні центри стихійних заворушень і опору новій владі нещадно знищувалися; на місці окремих з них постали нові християнські храми. Так поступово *капища* витіснили *каплиці* (термін, похідний від давньоукраїнського «капище»), а прадідівських ідолів – скульптурні зображення Божої Матері, Ісуса Христа і святих.

Карпатський регіон України найбільше залишається язичницьким: пережитки народних вірувань, святі гори і священні місця відправ магічних культів, як зрештою й верства волхвів-мольфарів збереглися тут до XXI століття. Михайло Коцюбинський у 1911 р. вражено стверджував: «Гуцули – оригінальний народ, з багатою фантазією, зі своєрідною психологією. Глибокий язичник-гуцул все своє життя, до смерті проводить у боротьбі зі злими духами, що населяють ліси, гори і води». У Карпатському регіоні України сконцентровано найбільше в Європі туристичних атракцій, які археологи переконливо ідентифікують з язичницькими сакральними центрами [2, 8-10, 18, 23-30, 37-39, 43, 47 та ін.]. Найбільші та найвідоміші з них подано в таблиці 2.3.

Дослідження дохристиянських святинь Західної України започатковане ще в середині XIX ст. І. Вагилевичем, Я. Головацьким, І. Франком, Г. Оссовським, А. Кіркором, А. Шнайдером та ін. Однак систематичне археологічне обстеження регіону на предмет виявлення предковічних сакральних центрів розпочалося лише в XXI ст. І чимало сенсаційних відкриттів – ще попереду.

Таблиця 2.3

Найвідоміші сакральні центри та об'єкти Карпатського регіону

Назва центру чи об'єкту	Локалізація (область, район, поселення)
Святилище-обсерваторія	Львівська, Сколівський, с. Урич
Стільське городище	Львівська, Миколаївський, суч. села Стільсько, Дуброва, Ілів
Святилище Диравець	Львівська, Миколаївський, с. Дуброва
Святилище в селі Ілів	Львівська, Миколаївський, с. Ілів
Підкамінське «Місце Сили»	Львівська, Бродівський, смт Підкамінь
Скеля-жертвник Триніг	Львівська, Бродівський, Підкамінське лісництво
Бусовий («Чортів») камінь	Львівська, Старосамбірський, с. Бусовисько
Синевидське скельне святилище	Львівська, Сколівський, с. Верхнє Синевидне
Розколота скеля-жертвник	Львівська, Сколівський, с. Корчин
Свята Гора у Вороняках	Львівська, Золочівський, с. Черемошні
Біла Гора у Вороняках	Львівська, Золочівський, с. Підлісся
Городище-святилище	Івано-Франківська, Снятинський, с. Рудники
Страгора (Лоевський центр)	Івано-Франківська, Надвірнянський, с. Лоева
Скельно-печерний комплекс «Скелі Довбуша»	Івано-Франківська, Долинський, с. Бубнице Болехівської міської ради
Гора Вухатий Камінь	Івано-Франківська, Верховинський, Чорногора
Писаний Камінь	Івано-Франківська, Верховинський, с. Буковець
Сокільські скелі	Івано-Франківська, Косівський,

	с. Великий Рожен
Святилище Лисина Космацька	Івано-Франківська, Надвірнянський і Косівський
Гора Грегіт	Івано-Франківська, Косівський, с. Шепіт
Камінь Довбуша в Завоєлах	Івано-Франківська, Косівський, с. Космач
Мегалітичний комплекс на хребті Каменистому	Івано-Франківська, м. Косів
Липовицьке скельне святилище	Івано-Франківська, Рожнятівський, с. Липовиця
Городище «Чортова гора»	Івано-Франківська, Рогатинський, с. Пуків
Сакральний центр даків	Закарпатська, Виноградівський, с. Мала Копаня
Святилище-обсерваторія	Чернівецька, Кельменецький, с. Комарів
Баламутівська печера-святилище	Чернівецька, Заставнівський, с. Баламутівка
Вижницьке святилище-обсерваторія	Чернівецька, м. Вижниця, поблизу злиття Чорного та Білого Черемошів
Ржавинське капище	Чернівецька, Заставнівський, с. Ржавинці
Гора Баба Рід (Род) і Святовитове поле, Лиса гора	м. Львів, зокрема у регіональному ландшафтному парку «Знесіння»

Найбільш відомі центри сакрального туризму та неоязичницького паломництва Карпатського регіону України зосереджено у власне гірській частині регіону. Хоча низка язичницьких святинь є й «на долах». Зокрема, на Львівщині найпрадавніше святилище-обсерваторії існували на Лисій Горі у Львові, на Лисій горі біля с. Шумина Старосамбірського р-ну, на Лисій Горі Золочівського р-ну, на г. Ласці між Нагуєвичами і Підбужем Дрогобицького р-ну та ін.; на Івано-Франківщині – на Лисій Горі Долинського р-ну та ін.; на Закарпатті – на Замковій Горі у м. Хусті, г. Лисина у Рахівському р-ні; на Буковині – на г. Цецино (м. Чернівці), біля с. Багна Вижницького р-ну та ін. [8-10, 22-30, 37-40, 47, 52].

Святилище-палеообсерваторія у с. Урич. У с. Урич

Сколівського району Львівської області знаходяться залишки праісторичного святилища-обсерваторії та давньоруської наскельної фортеці Тустань (IX – XV ст.) – без перебільшення, унікальної у давньоруському зодчестві пам'ятки оборонної архітектури. На північ від села лежить могутній скельний масив. З доісторичних часів цю унікальну геологічну пам'ятку природи облюбували люди. Адже вона, по перше, забезпечувала надійну криївку й ефективну оборону від ворогів, по друге, своєю величчю пробуджувала в душах культове благоговіння.

Рис. 2.2а. Масив Урицьких скель – одне з найбільших язичницьких святилищ Українських Карпат.

За тисячу років до Різдва Христового на Урицьких скелях виникло унікальне святилище-палеообсерваторія. На обернених до сонця гладких поверхнях Каменя, Острога Каменя й Малої Скелі з дотриманням строгої («емпірично-наукової»)

логіки композиційної побудови було викарбувано сотні магічних знаків-петрогліфів.

Упродовж дня гра сонця й тіней поетапно висвітлювала («проявляла») окремі смислові групи петрогліфів. Це дозволяло древнім жерцям використовувати скельне святилище як обсерваторію для ведення календаря, з'ясування кульмінаційних астрономічних дат (на які припадали основні язичницькі святкування), прогнозів багаторічних кліматично-погодних циклів, урожайності тощо.

Рис. 2.2.
Скельна
сакральна
макро-
пластика –
«Кам'яний
сторож»
Тустані

Іван Вагилевич ще 1843 р., досліджуючи загадкові наскельні символи Урицьких скель, першим із українських вчених у праці «Берда в Уричу» висловив переконання про збе-

реженість у Карпатах дохристиянських святилищ: «В глибині за рукавами печер, в основному на північній берді існує до сьогоднішнього дня святиня богів з людьми і звірячими фігурами. Довго по приході християнської релігії населення ще читило старих богів зі своїми жерцями. І народ згадує про предвічні золоті престоли, чаші, птиці і коні, і що там ходили чорнокнижники» [37].

**Рис. 2.3.
Елементи
доісторичного
сакрального
комплексу в
Урицьких
скелях**

На сьогодні кількість виявлених вченими петрогліфів сягає 270 знаків, але ця цифра є ще далеко не остаточною. Серед наскельних рисунків домінують концентричні солярні символи, спіральні завитки, міфічний ріг достатку, обведене колом зображення танцюючого шамана зі здійсненими до сонця

руками, контури людських процесій, зображення тварин, за-
гадкові піктограми тощо. Іншим типом петрогліфів є зобра-
ження вершника на коні, вовка і лося, виконані в однаковій
техніці. Вони подібні до пам'яток мистецтва кочових племен
ранньоскіфського часу у т.зв. «звіриному стилі».

Чимало з цих магічних символів знаходяться на важко-
доступній висоті 17-20 метрів від підніжжя скель і завдяки
цьому стають помітними для людини лише здалеку на корот-
кий період (приблизно 12-13 год.) прямого попадання соняч-
них променів у жолобки-карби петрогліфів. Одним із найціка-
віших і найбільш вражаючих петрогліфів є двометрове зо-
браження людського обличчя, викуте на скелі. Округле за фо-
рмою, риси обличчя передані місяцеподібними заглиблен-
нями. Святилище-палеообсерваторія на Урицьких скелях да-
тується вченими X – XVIII ст. до н.е. (тобто до початку скіфсь-
кої епохи). Але й у пізніші часи аж до запровадження христи-
янства тут, очевидно, продовжував існувати культовий центр
давних слов'ян.

Давньоруським часом датують зображення хрестів і со-
кир. Є підстави вважати, що зображення сокир свідчать про
залишки язичницького культу, пов'язаного з вшануванням
бога-громовержця – Перуна. З приходом християнства поверх
зображень сокир з'являються ідеограми хрестів, що символі-
зують, мабуть, «погашення» язичницького символу. Але зго-
дом біля зображень хрестів знову вибиваються сокири, що
може свідчити про певне відродження, яке пережили поган-
ські вірування у домонгольський період.

Багато доісторичних загадок Урицьких скель досі не роз-
крито. Тому до наших днів не втратили своєї актуальності ві-
ршовані рядки Івана Франка, який досліджував пам'ятку у
1884 році:

*А в Уричі камінь, і ковані в нім
Покої і брами, і льохи;*

*Чи велетів се, чи розбійників дім,
Не знає ніхто анітрохи.*

Заснували укріплений наскельний «велетів дім» могутні волелюбні племена білих хорватів, які тривалий час зі зброєю у руках опиралися завойовницькій політиці далекого «варязького» князя Володимира Великого.

А в давньоруський період на монолітних Урицьких скелях карпатські теслі розбудували грандіозне за розмірами наскельне місто-фортецю. Вражаюче високий рівень інженерно-архітектурної майстерності дав змогу будівничим сполучити височезними дерев'яними стінами три скельні групи: Камінь, Острий Камінь і Мала Скеля. Нині це єдина в Європі збережена (піддається цілковитій реконструкції) пам'ятка наскельного дерев'яного фортифікаційного будівництва ранньосередньовічної доби.

З IX до першої половини XIII століття фортеця відігравала роль стратегічного оборонного об'єкта на південно-західній (карпатській) ділянці кордону Давньоруської й Галицько-Волинської держав. Русичі дали фортеці промовисте ім'я «Тустань», яке означало, що ця твердиня здатна зупинити під своїми стінами будь-яке чужинецьке військо й перешкодити його подальшому просуванню вглиб давньоруських земель.

У наш час (з 1994 р.) територія Урицьких скель оголошена історико-культурним заповідником «Тустань». Проєкт розвитку рекреаційної зони заповідника передбачає розбудову туристичної інфраструктури (історико-розважальний парк, готельно-ресторанні комплекси, паркінг, лицарські атракціони тощо) – справа лише за інвесторами.

Стільське городище. Найдавнішою й найвеличнішою оборонною пам'яткою ранніх слов'ян у західному регіоні України археологи називають городище Стільське VII – X ст. Його розміри попросту вражають: 250 га. доволі щільно заселеної території. До міста вели кілька доріг. В одному з найширших

проїздів археологи розкопали брук із каменю-вапняку. Місто мало потужну систему укріплень. Городище обведене оборонними ровами та земляними валами з дерев'яними стінами протяжністю близько 10 км. Із західного боку столицю захищали схили гір – над урвищами досі нависають величезні камені. На них видовбані пази для закріплення підйомних мостів. З півночі та півдня городища були глибокі яри, зі сходу – земляні вали з дерев'яним частоколом.

У VII ст. на Прикарпатті й Волині сформувався Дулібський ранньодержавний союз племен, у якому здійснювався процес становлення перших великих слов'янських племінних союзів (на Прикарпатті – хорватів, а на Волині – бужан-волинян). Після дулібо-аварських війн і поразки в них племен Дулібського союзу, другим політичним центром східних слов'ян стали згодом поляни Подніпров'я. У IX ст. землю полян підкорила енергійна варязька династія Рюриковичів, які впродовж X ст. завершили остаточне державне оформлення східних слов'ян у Києво-Руську державу.

Широченні рови імовірної столиці Дулібської (до аварської навали у 560-і роки) та Білохорватської держав (VII ст. – 992 р.) були заповнені водою з р. Колодниці, яка зараз має вигляд невеличкого потічка, а колись була повноводною річкою. А на березі судноплавної на той час річки існувала пристань, звідки вгору та вниз по Дністру відправлялися цілі каравани торгових лодій.

До завойовницьких походів Святослава і його сина Володимира проти південних і західних сусідів племені полян на торгових шляхах України, басейну Чорного моря і Близького Сходу домінували не київські, а саме тиверські й хорватські купці з Середнього й Верхнього Подністров'я; північну ж частину справжнього транзитного шляху «з варяг у греки» – із Балтики по р. Віслі і Західному Бuzі до Стільського, а звідти р. Дністром до Чорного моря – контролювали літописні

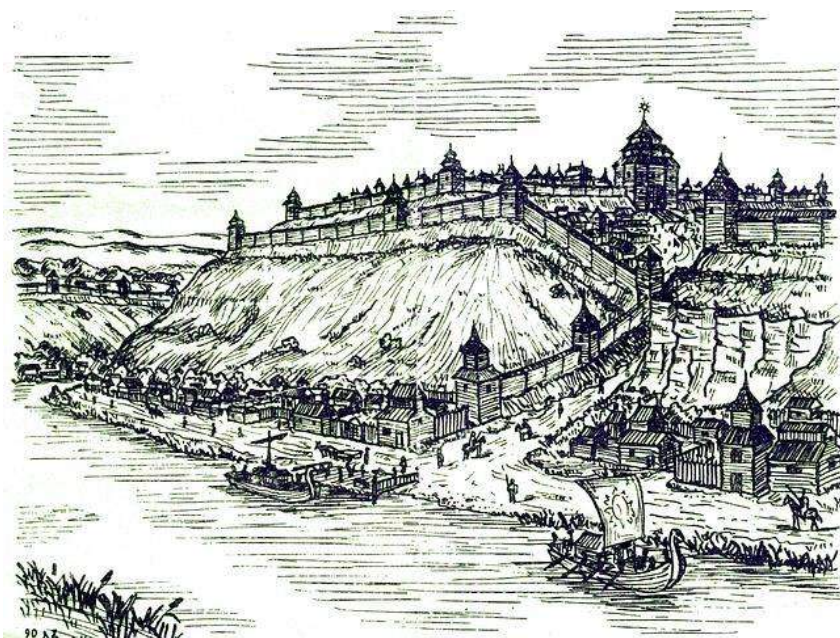

Рис. 2.5. Художня реконструкція Стільського городища у X ст. (вгорі) та сучасний вигляд оборонних печерних казематів та поховальних крипт городища Стільське (внизу)

бужани – мешканці багатих Червенських градів.

За описом імператора Констянина Багрянородного, «*Ім'я хорвати слов'янською мовою означає «мешканці (володарі) великої країни...».* Вона лежить далеко від моря. Шлях від тих місць до моря займає 30 днів. А море, яке вони досягають через 30 днів, називається Чорним...» [41].

Стільське городище знаходиться у Миколаївському районі Львівської області за 10 км. на схід від райцентру. Білохорватську столицю досі зусебіч оточують непрохідні багатокілометрові праліси й порізане яругами бездоріжжя Стільських відрогів Подільської височини.

Рис. 2.6. Вукуті у скелі каземати городища Стільське – столиці ранньодержавного союзу племен білих хорватів (місцеві мешканці поробили тут собі льохи для зберігання продуктів)

Найдавніший український літопис «Повість врем'яних літ» тричі веде мову про хорватів. Вони перераховані серед найбільших племенних слов'янських союзів руських земель, далі хорвати згадуються як союзники київського князя Олега під час його походу у 907 р. на Константинополь. І зрештою, літопис згадує про похід у 992 р. варягів князя Володимира Великого на хорватів. Отож, імовірно, після запеклої війни з білими хорватами їхню столицю близько 992 р. здобули варяги Володимира Великого.

Після включення Карпатського регіону до складу Київської Русі й підпорядкування її населення княжим тиунам-урядникам значна частина білих хорватів покинула рідний край і слідом за своїми родовими князями склала другу хвилю переселенців у Далмацію (суч. Хорватія, Чорногорія й Сербія та суміжні регіони). А адміністративний центр тутешнього краю було перенесено із щент спаленого Стільського у ново-заснований поблизу Звенигород.

Серед чужоземних джерел, перша документальна згадка про прикарпатських хорватів є в творі візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», де зазначається, що охрещені хорвати Далмації походять від нехрещених хорватів, які живуть за горами Угорськими, тобто на Прикарпатті. А низка арабських учених IX – X ст. (Ібн Русте, Гардізі, аль-Марвазі) згадують про велике місто – столицю слов'ян Джарват (Хордаб, Хардат (Хорват?). У перських джерелах IX – X ст. поміщена згадка про величезний підземний храм Сатурна (Даждьбога?, Святовита? Велеса? чи пантеону?) у найбільшому слов'янському місті Джерваб, яке сходознавці розміщують на території Північного Прикарпаття, а найвірогідніше – у Стільську.

Місцеві народні перекази оповідають, що в давнину на плато над сучасним селом було велике місто – столиця князівства, яку підступно зруйнував ворог. Жителі, які вціліли, не

могли далі жити на згарищах, які нагадували їм страшну трагедію, тому переселися в долину ріки й заснували там містечко, яке назвали Стольсько, на честь давньої столиці. До нашого часу у скелястій центральній частині Стільського городища збереглися рештки укріплень дитинця князівської столиці. Вчені стверджують наявність тут підземних лабіринтів і не виключено рукотворного походження.

На домінуючій висоті у центрі городища збереглися рештки потужних земляних укріплень. Час не зберіг дерев'яних стін, зате невмируща людська пам'ять крізь віки донесла до наших часів давні назви окремих частин міста: «Золоті ворота», «Залізна брама», «Вежа», «Княжа криниця», «Коморище», «Підкоморище», «Химина долина», «Гребля» та ін.

За 8 кілометрів на захід від Стільського городища на північній околиці м. Миколаєва знаходяться унікальні сакрально-печерні комплекси білих хорватів. За даними археологічних розвідок Ореста Корчинського, ці комплекси є рештками давніх слов'янських храмів, що були висічені ще в дохристиянський період, приблизно в середині VIII ст. і проіснували до часу прийняття християнства на цих землях. Кожен із храмів мав різну кількість залів, від двох до семи, які з'єднані між собою оригінально розміщеними переходами. Кожен із залів, на думку дослідника, ймовірно був окремим вівтарем, присвяченим окремому богу.

На те, щоб вирубати у скельній товщі такі складні інженерні споруди, необхідна титанічна багаторічна праця десятків вправних каменотесів. Адже зі скельної товщі вибрано сотні тисяч кубічних метрів каменю, мистецьки вирізано в камені напівсферичні стелі, відшліфовано до ідеального стану горизонтальність долівок. Після поширення християнства як державної релігії ці печерні комплекси зайняли давньоруські монахи-скитники. На це вказують витесані у бокових стінах вівтарні частини, по обидві сторони яких на віддалі 2 м були

ніші-костниці, в яких покоїлися мощі святих, так само, як у печерах Києво-Печерської лаври.

Святилище Дірявець біля с. Дуброва. Скеля з назвою Дірявець височіє над південною околицею села Дуброва Миколаївського району Львівської області. Ймовірно було частиною Стільського сакрального центру. Названа скеля так тому, що в ній є наскрізний отвір, яким може вільно пройти людина. Інша назва скелі – Столовий камінь, оскільки її верх рівний, як стіл. На думку вчених, колись на скелі стояв ідол, а перед ним постійно горів вогонь. Святилище було обгороджено парканом, на що вказують відповідні заглиблення. Поруч з Дірявцем розташований скельний масив з витесаними у ньому 21 кімнатами-печерками, в яких, можливо, мешкали служителі язичницького культу, які мали цілодобово підтримувати «живий» (громничний) вогонь. На скелі теж можна побачити східці, видовбані в камені, та поздовжні вертикальні пази (досі неясно, для чого вони були зроблені).

Також у селі Дуброва збереглися рештки однієї з чотирьох земляних гребель, що в VII – X ст. перекривали річку. Завдяки такій системі гребель лодії могли рухатися проти течії з Дністра. З допомогою шлюзів 11-ти кілометровий канал на р. Колодниці приймав кораблі, що запливали по Дністру аж до причалів столиці. Досліджена археологами гребля у с. Дуброва перегороджує ріку, а наприкінці повертає під кутом 90 градусів, утворюючи коридор між горою та греблею. Це шлюз, куди запливали лодії. По два боки були вертикальні засувки, які регулювали потрібний рівень води.

Городище-святилище VII – XI ст. у селі Ілів. На високій скелястій, вкритій лісом Токаревій горі, що височить над південною околицею села, у давнину існувало городище. Гору зі святилищами розкопували спелеологи львівського спелеоклубу «Циклоп». Їм вдалося відкрити 60 м ходів. На цій горі досі є сліди двох концентричних оборонних валів та ровів VII

– IX століть. Плоска вершина внутрішнього ритуального валу забрукована кам'яними плитами. До насипу валу з внутрішнього боку прилягає прямокутної форми досип (7,2х8 м), на верхньому майданчику якого (5х6 м) збереглися зольники з-під священних ватр та стовпові ями-п'єдестали, на яких колись стояли ідоли слов'янських божеств.

Рис. 2.7. Білохорватське святилище в селі Ілів

Як і в городищах-святилищах Збручанського культового центру (див. 2.4), територія Ілівського городища-святилища має трикутну (лоноподібну) форму (60х55 м) і позбавлена культурного шару (тобто це не поселення, а святилище). У цьому язичницькому святилищі перед ритуальним валом розташовані жертвні ями з вугіллям. За залишками кераміки та бронзовому персня з фігурним щитком останні приношення на Ілівському городищі-святилищі датується XIII ст.

Біля язичницького святилища є три печери, одна має вигляд лона жінки-матері. Ця печера рукотворна, вхід до неї – у вигляді обрисів жіночого статевого органа. У язичницькі часи такі печери називали рожаницями. Святилище жіночого божества (Лади-Рожаниці?) найбільш досліджене. Над перехрестям стежок нависає велике, штучно витесане у скелі кам'яне лONO з вузькою щілиною входу. Забратися у нього можна по заглибленнях у камені. Низьке вологе склепіння всередині напівкругле. Захожого сюди огортають суперечливі відчуття. З одного боку – повної захищеності, з другого – бажання якнайшвидше вийти у той різнобарвний світ, який виднівся крізь вузький вхід. Так, напевно, мала б почуватися перед народженням дитина...

Оскільки сакральні об'єкти у селах Стільсько, Дуброва, Ілів знаходяться на суміжній території, то їх можна вважати частинами одного сакрального центру у древній столиці українського союзу племен.

Міжрелігійне «Місце Сили» у Підкаміні. Сmt. Підкамінь знаходиться на східній межі Бродівського району за 20 км. від Почаївської лаври. Назва «Підкамінь» цілком справедлива – село дійсно лежить у підніжжі гори Рожаниця, увінчаної скелею-останцем «Чортів камінь» заввишки 16-17 м та діаметром 14 м. Абсолютна висота гори становить 443-444 м, а відносна висота над оточуючою місцевістю – 65-66 м.

На цьому «Місці Сили» відомі нам *релігійні* і *конфесійні* зміни «власників» наступні. За доби матриархату це місце, ймовірно, виконувало сакральну функцію ототожнення з процесом родючості чи народження й уособлювало священний союз божества Неба з Матір'ю-Землею. Пізніше, в ранньослов'янську добу тут існував культовий центр, присвячений власне східнослов'янським богам. Камінь уособлював собою давньослов'янське божество (імовірно Рода), якому поклонялися навколишні племена (аналогічно до Кам'яного

сторожа Тухольської долини, описаного І. Франком у повісті «Захар Беркут»). Наступною релігією стало поліконфесійне християнство: після монгольської навали тут було засновано монастир утікачами-ченцями Києво-Печерської Лаври. Згодом на Монастирській горі обіч «Чортового каменю» побудувалися ченці з домініканського ордену РКЦ. Зараз тут знаходяться монахи-студити УГКЦ. З Монастирської гори Підкаменя гогої днини видно Почаївську Лавру (на Тернопільщині) – другу за релігійною значимістю православну святиню українського народу. І навпаки, з Почаєва видніється будівля домініканської обителі.

Отже, сакральне значення «Місця Сили» у Підкаміні є значне, а його *поліфункціональність* виражається не тільки у релігійній діяльності, а й у туристично-екскурсійно-рекреаційному відвідуванні. Крім вищеназваних монастиря оборонного типу та жертовника, на схилах гори знаходиться меморіальна святиня українського народу – козацьке кладовище з видовбаними із каменю хрестами XVII ст. Із вершини гори відкривається захоплююча мальовнича панорама погорбованої рівнини Поділля і Товтрового кряжу, вкритих густими лісовими масивами.

За сакральною енергією сюди з'їжджаються рекреанти із навколишніх поселень та далеких країв. А з 2007 р. наприкінці липня або в серпні тут проходить щорічний Міжнародний етнічний музичний фестиваль «Підкамінь», що репрезентує етнокультурну спадщину українського народу, знайомить з музичною, танцювальною, лицарською, ужитково-мистецькою, гастрономічною культурою краю. Етнофестиваль «Підкамінь» є продовженням історичних традицій, адже в дорадянські часи до Підкамінського монастиря, де явилася Богородиця, відбувалося паломництво багатьох тисяч галичан.

Далі: це значний історико-археологічний центр. Знахідки у підніжжі Каменя фрагментів посуду висоцької культури

раннього залізного часу (XI – VII ст. до н.е.) та періоду Галицько-Волинської держави (XI – XIII ст.), свідчать про використання його раніше як сакрального центру даного регіону, божество якого оберігало місцевих жителів і прилеглі землі від усього злого. Із запровадженням християнства і початком репресивних переслідувань служителів язичницьких («бісівських», «чортових») культів, скелю було прозвано «Чортів камінь» й оголошено «нечистим» місцем, де збирається на свої «бісівські» ігрища нехрещена сила.

Рис. 2.8. Печера-святилище на схилі Монастирської гори Підкаменя.

Збереженими та відомими на сьогодні власне язичницькими об'єктами є сам «Камінь» та печера на схилі Монастирської гори. На пласкій маківці «Чортового каменя» у товщі кварцевого пісковика видовбані сім півметрової глибини жертвних ніш, а в його підніжжі – жертвна ніша у формі серця. На самому камені подекуди зустрічаються петрогліфи, зокре-

ма у формі сварги. Поряд з кам'яним останцем на вершині гори знаходяться печери, які також використовувалися в культових цілях.

Печера-святилище на схилі Монастирської гори Підкаменя. Видовбаний людськими руками підземний храм-печера у скельній товщі Монастирської гори складається з двох галерей висотою до 7 м. і загальною протяжністю 29 м. з вогими закіптюженими склепіннями, що ведуть до печерної ніші-вівтаря.

За окремими ознаками давності обробки стін архаїчними кайлами печерне святилище існувало ще в дохристиянські часи, а в XIII ст. після оселення лаврських ченців печера була розширена й переобладнана у православний храм на кшталт підземної церкви Києво-Печерської Лаври. Обіч розташована ще одна менша печера. У просторому приміщенні печери багато ніш, видовбаних у її кам'яних стінах, призначення яких не зрозуміле.

На нашу думку, це ніші-каплички, де у дохристиянську добу могли стояти урни з прахом жерців, дерев'яні ідоли, а з приходом перших християн – ікони. Важливо те, що своїм головним входом печерний храм виходить точно в напрямку Чортового Каменя. Культовий зв'язок між цими об'єктами незаперечний.

Скеля-жертвник Триніг. У Бродівському районі діє лісовий заказник місцевого значення Підкамінське лісництво, створений з метою збереження цінного високопродуктивного насадження бука лісового. На території Підкамінського лісництва у кварталі № 45 знаходиться оригінальна скеля. Це комплексна геолого-ландшафтна пам'ятка, яка являє собою кам'яну плиту розміром 7х4х3 м, що лежить на трьох «ногах» – опорах.

Від залізного віку і до середньовіччя скеля-жертвник Триніг використовувався місцевим населенням як культова

споруда. Своїми природними формами скеля уособлює слов'янську модель триєдиного світоладу (чит. про три яруси Збручанського ідола). Функції родових язичницьких святилищ відігравали також менш відомі сусідні скельні останці Північного Опілля – гори Рожаниця, Баба, Старий Кут, Високий Камінь. Ці сакральні об'єкти на стику Малого Полісся і Поділля ще необхідно досліджувати.

Рис. 2.9. Скеля-жертвник Триніг

Бусовий («Чортів», «Соколів», «Спаський») камінь на г. Бусовій – це невеликий гірський останець на Львівському Прикарпатті, відсторонений від довколишніх хребтів, біля його підніжжя розташоване давньословянське село Бусовисько – перше велике карпатське село, якщо їхати зі Старого Самбора трасою А-262 вглиб Карпатських гір. Назва с. Бусовисько походить від назви Бусової гори (інша назва – г. Бусовисько).

Окремі дослідники пов'язують цей архаїчний топонім з іменем могутнього антського царя Буса, який у IV ст. очолив визвольне повстання слов'янських племен проти готського панування. (Утім, більшість фактів вказує на те, що Бус загинув і був похований на Бусовій горі у Середньому Подніпров'ї).

Рис. 2.10. Бусовий («Чортів») камінь на г. Бусовій.

«Чортів Камінь» на г. Бусовій височіє за два кілометри на південь від сучасного села. На вершині Бусової гори підноситься скельна група з трьох стрімчаків-останців на чолі з Чортовим каменем заввишки 24 метри. Тут є два штучно вирубані чашеподібні жертовники діаметром 0,3 м. Їх розміщено на західному краю, на віддалі 1,5 м один від одного. Від кожного жолоба до краю скелі веде рівчак. Найближчий аналог – ями-жертвники у ґрунті на слов'янських святилищах Збручансь-

кого культового центру. Вони теж мають округлу форму та є подібними за розмірами до чашеподібних заглиблень-жертovníків, вирубаних у горизонтальній поверхнях скельних масивів Карпат.

У дохристиянську епоху на Бусовій горі знаходилося давньослов'янське святилище, а кам'яна скеля уособлювала собою верховне божество слов'ян (подібно до каменя-божества, описаного Іваном Франком у повісті «Захар Беркут»). З метою викорінювання язичницького вшанування Бусової гори колишнє жрецьке поселення було передане у власність одного з найдавніших карпатських монастирів Христа Спасителя (по-народному «Спаса») і отримало нову давньоруську назву Спас.

Поряд з селом височіє гора Замкова, на вершині якої збереглися фрагменти оборонних укріплень давньоруської твердині X – XII століть з княжим замком. Ця давньоруська фортеця мала назву «Ворота», вона замикала собою шлях («Руський путь») через Карпати. А в самому с. Бусовисько туристам варто не оминати увагою витончені пам'ятки бойківського дерев'яного зодчества – дерев'яну церква Собору Пресвятої Богородиці 1717 р. із дерев'яною дзвіницею 1788 р.

Синевидське скельне святилище поблизу с. Верхнє Синевидне Сколівського району Львівської області датується археологами II – I тис. до н.е. На гірському ребрі, що підіймається до вершини Соколовець Комарницького хребта, на лівому березі потоку Березовий (притоки ріки Стрий) наявна група викутих жертovníчих чаш (діаметром: 0,3 м та 0,6 м, глибиною: 0,2 м та 0,5 м, відповідно), розміщених на відстані 1,5 м одна від одної. Далі (1-1,5 км на південний схід) вирубане заглиблення у вигляді людських долонь з розчепіреними пальцями. З південно-східного боку, у невеличкому гроті (глибиною – 0,90 м, шириною – 1,60 м, висотою – 1 м), на стінці, яка плавно переходить в стелю, вибиті два хрестоподібні петрогліфи.

Вони свідчать про боротьбу християн із язичницькою традицією залишати у гроті треби старим богам – зображеннями хрестів у XII – XV ст. «погашали» більш ранні язичницькі петрогліфи.

На відстані 250 м на південний схід знаходиться скеля, на вершині якої є невелика площадка 3х3 м з трьома жолобоподібними заглибленнями-жертівниками. Перше – округлої форми (діаметром 0,7 м, глибиною 0,18 м), має радіальні рівчаки і канавку, що веде до краю скелі. Друге – розміщене поруч – у формі людської ступні (довжиною 0,28 м, глибиною 0,08 м). Третє – у формі прямокутника з округлими кінцями (довжиною 0,23 м, глибиною 0,1 м). Щодо техніки нанесення, то описані петрогліфи вибиті пунктирно з додатковим прошліфовуванням. Така техніка типова для доісторичних різьб'ярів епохи міді-бронзи.

Отже на північ від с. Верхнє Синевидне знаходиться цілий комплекс жертівних скель із петрогліфами, до того ж неподалік один від одного. Неподалік цього Синевидського комплексу петрогліфів в урочищі «Горбище», в місці злиття р. Стрий і р. Опір, у IX – XIII ст. існувало укріплене поселення білих хорватів. Мабуть у ці часи комплекс петрогліфів виконував функції скельного святилища – сакрального центру білих хорватів. Тим більше, що неподалік сусіднього села Корчин розташовується наступний сакральний об'єкт – т. зв. «Турецька Баба».

Розколота скеля-жертівник («Турецька Баба») поблизу с. Корчин Сколівського району Львівської області має характерні риси язичницького святилища. У давнину форма розколотої скелі уособлювала собою індоєвропейський міф про яйце, розбите громовержцем, з якого постав світ і все суще в світі; у міфології і сакральній макропластиці слов'ян Карпатського регіону розколотий камінь – символ парних божеств-творців (Рода і Лади-Рожаниці), а святилища IV – XIII ст.

з двома кам'яними ідолами (вищим чоловічим і нижчим жіночим) доволі поширені на Поділлі.

Скеля знаходиться в урочищі Кам'янистий за 2,5 км південніше від села Корчин, на лівому березі потоку Мала Річка, біля лісової дороги, що веде на хребет Парашка. Розколена скеля має неправильну трикутну форму (висотою – 2 м, шириною – 3,8 м, довжиною – 4,15 м). Зверху камінь має невелику горизонтальну площадку (0,6х0,5 м) з округлим жертovníком (діаметром – 0,2 м, глибиною – 0,1 м) і стінками цегельного кольору, що є свідченням обпалу. Імовірно, у викутому на вершині скелі жертovníку доволі тривалий час палала священна ватра.

На скелі серед великої кількості написів пізнього походження проглядаються кілька давніх петрогліфів. Зокрема, на вертикальній стінці з південно-західного боку на висоті 0,3 м від рівня сучасної поверхні ґрунту зафіксоване схематичне зображення людини (висотою 0,53 м). Дещо вище цього петрогліфа стіну розділяє горизонтальна лінія, виконана в тій самій техніці, що й антропоморфне зображення. На висоті 0,5 м над антропоморфним петрогліфом вибито хрест пізнього походження (висотою – 0,17 м, шириною – 0,08 м), який імовірно «погасив» давніший язичницький символ. Ярусність у композиції наскельних петрогліфів наводить на аналогії з триярусною побудовою композиції славнозвісного Збручанського ідола. Датувати антропоморфні петрогліфи складно, однак, поблизу святилища на околиці с. Корчин археологами було знайдено бронзовий кельт (сокиру) періоду раннього заліза: X – VII ст. до н.е.

На північно-західній похилій стінці скелі вибито ромб з заокругленими кутами (висота – 0,24 м, ширина – 0,16 м) і вписаний у нього хрест з розширеними кінцями. Ззовні, біля трьох кутів ромба вибито невеликі круглі заглиблення, діаметром 0,01 м. Зверху і з лівого боку вибито по одному отвору,

знизу – два, з правого боку зображення не збереглось. Вруби-хрести такого типу прийнято датувати XII – XIV ст. – епохою боротьби християнських очільників із священними для громад з діда-прадіда місцями поклонінь і громадських обрядодійств. Подібне, вписане в ромб, зображення хреста є на Писаному Камені. Ромби з трикутними відростками знайдені поблизу Космача на камені «Дванадцяти опришків» тощо.

Розколота скеля поблизу с. Корчин має іншу назву **«Баба» («Турецька Баба»)**, подібні етноніми народ, зазвичай, присвоював прадавнім місцям поклонінь, ворожінь, проведення магічних ритуалів. До того ж, у місцевій легенді про розколоту скелю фігурує два персонажі: чоловік (турок) та жінка (баба). Краєзнавцям А. Гошціцькому і Т. Наконечній вдалось зафіксувати відгомін колишнього вшанування розколотої скелі. Літні місцеві мешканці с. Корчин засвідчили, що до сих пір побутує звичай, ідучи повз «бабу», кланялись їй, або й цілувати. Цікавою є мотивація предковічного обряду: «буде удача в лісі», «бо забере ягоди», «як поцілуєш – нічого не забере / не втаїть».

Рис. 2.11. Свята Гора у Вороняках на Львівщині.

Свята Гора – одна з панівних вершин пасма Вороняки, розташована на північний схід від с. Черемошні Золочівського району Львівської області. Висота гори 388 м над рівнем моря, схили круті, майже суцільно вкриті лісом. Охороняється як пам'ятка природи місцевого значення. На Святій Горі створено екологічну стежку завдовжки майже один кілометр.

Свята Гора простягається на понад 2 км зі заходу на схід і має дві вершини, що у світогляді слов'ян мали асоціюватися із оселею пари чільних богів – Рода-Святовита і Лади-Рожаниці. Архаїчний топонім сягає дохристиянського періоду й індикує існування тут у давнину святилища. (Подібні парні святилища відомі у Свантокшицьких горах Польщі, на г. Богит над р. Збручем та ін.). Дві вершини гори слід пов'язувати з двома капищами верховним чоловічому та жіночому божествам.

Біла Гора – одна з панівних вершин пасма Вороняки (372 м над рівнем моря), розташована на на схід від с. Підлисса Золочівського району Львівської області. Має характерні риси святих (лисих, чортових, дівочих) гір слов'ян. Вершина гори плоска і лиса (не заліснена), західні та північно-західні схили відносно круті й частково вкриті лісом, у підніжжі – колодязь з цілющою водою. Зпрадавен дівоцтво збиралося на Білу Гору на гаївки; тутешне зілля, правильно зібране й наговорене, вважалося особливо цілющим; а з часу національно-просвітницького поступу Маркіяна Шашкевича на Білу Гору щороку у серпні-вересні на Маркіянове свято збираються селяни Золочівщини і громадські діячі з усієї Галичини.

Городище-святилище VII – XIII ст. у с. Рудники Снятинського району Івано-Франківської області існувало в межах праслов'янського городища раннього залізного віку (X – VII ст. до н.е.), що розташоване на відрозі лівого берега р. Рибниці. Рудниківське городище-святилище хорватів, як і його аналог на г. Богит над р. Збручем, оточене зовнішнім валом і внутрішнім ровом та розмежоване внутрішніми поперечними

ровами.

На вершині штучного курганоподібного насипу (6х10 м) збереглися сліди ритуальної споруди X – XII ст. – язичницького храму каркасно-стовпової конструкції з глиняною обмазкою. Курган із храмом оточений ритуальним ровом з трьома послідовними прошарками каменів, вугіллям, уламками ритуально розтрошеного посуду, що розділені шарами глини.

На терасі вздовж схилу городища стояв «Довгий хором» (приблизна довжина його складає 70 м, ширина – понад 4 м). Конструктивно аналогічний «Довгий хором» – храм пращурів-родоначальників, де на регулярні тризни збиралася еліта племені – виявлено на г. Богит над р. Збручем. (Сакральну роль «Довгого хорому» на городищах-святилищах слов'ян нами розкрито нижче: в описі Збручанського культового центру).

Страгора (Лосєвський сакральний центр) – це невеликий гірський масив на Івано-Франківському Прикарпатті, майже відсторонений від околишніх хребтів, біля підніжжя якої розташоване с. Лоева. Етимологію назви двовершинної гори, як і поближких архаїчних гідронімів Стрий, Стрипа, Стривігор тощо вчені виводять з імені чільного бога місцевих племен – Стрибога (Страбога). На те, що колись тут височів кам'яний антропоморфний ідол Стрибога вказує той факт, що вершина Страгори і донині носить назву Баба. Цілком справедливе припущення, що в дохристиянські часи, саме на вершині Страгори, знаходився один із найбільших культових центрів підкарпатських слов'ян.

На східному схилі Страгори розташовані вершини, які й по сьогодні називають Страгірчиками. Нижче є широко відома криниця – Богова – (а раніше могла бути і Даждьбоговою) та урочище Боговець. На невеликій за площею території навколо Страгори є велика кількість топо- та гідронімів, що односторонньо походять від імені поганських богів (Стрибога, Діви,

Мари, Хорса, Коструба), і пізніше трансформувались у назви гір Страгора, Марин-Кут, урочище Дівич тощо. Це неможливо вважати випадковим збігом обставин. Очевидно, що будучи розташованим на важливому торговому шляху з Поділля через Карпати поселення Лоева була важливим культовим центром в часи Київської Русі дохристиянського періоду, де зосереджувалися ідоли слов'янського пантеону.

Окремі українські історики (Михайло Клапчук, Степан Пушик та ін.) схильні ототожнювати Лоевський культовий центр з одним із трьох чільних святих місць русинів, про які згадує арабський вчений енциклопедист, географ, мандрівник і картограф X ст., Аль-Мас'уді: *«Слов'яни мають три святині: два біля моря, а одне в горах»*. Саме Лоевський культовий центр в Україні найбільше підпадає під це визначення. У трактаті «Намивальні золота і рудники коштовних металів», написаному сто років раніше укладення «Повісті минулих літ», в розділі «Повідомлення про будівлі, які вшановують слов'яни» аль-Мас'уді занотував: *«І [є у них] споруда, яку створив один з їхніх царів на Чорній горі, яку оточують дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаком, усі дуже цілющі. І у них в ній є величезний ідол в образі Сатурна, зроблений у вигляді діда з патерицею в руці, якою він ворушить кості мертвих з могил. Під правою його ногою є зображення чогось на взірець комашні, а під другою [його ногою] – пречорні (вимащені нафтою ?) зображення воронів та інших [птахів] і дивовижні зображення чогось подібного до абіссінців чи негрів-зангебарців»* [39].

Підтвердженням цього опису, на думку згаданих краєзнавців, є поширення навкруги Страгори джерел солоної води та таких архаїчних гідронімів як Черлене болото, Чорний потік тощо. З-під Страгори витікає річка Ворона – в її назві закодована народна пам'ять про тих священних воронів, які знаходились біля ніг бога в святині. А поблизу Страгори групуються

сільця з дохристиянською назвою Велесниця – древні жрецькі поселення, що обслуговували цей культовий центр.

Проте більшість істориків (Я. Дашкевич, Ю. Диба та ін.) на підставі критичного порівняльного аналізу середньовічних текстів аргументованіше доводять про те, що в усіх трьох джерелах описуються величні палацово-храмові комплекси імператора Діоклетіана, розташовані на території Далмації, яку з VI ст. щільно заселили племена хорватів і сербів. Після заселення вихідцями з Карпат ця частина Далмації в середньовічних хроніках почала офіційно іменуватися Чорногорією (Чорною горою аль-Мас'уді).

Скельно-печерний комплекс «Скелі Довбуша» розташований поблизу села Бубнище на території недавно створеного Полянницького регіонального ландшафтного парку. Скелі Довбуша – це велична геологічна пам'ятка природи – скелясті виступи пісковиків заввишки до 80 м. У X – XVII століттях до н.е. тут, як і в Уричі, існувало язичницьке святилище-палеообсерваторія [23]. Після поширення в Карпатах християнства на місці поганської святині, імовірно, виник невеликий печерний давньоруський монастир-скит, а невдовзі – сторожова фортеця (одна з твединь, якими галицький князь Ярослав Осмомисл, за словами автора «Слова о полку Ігоревім» підпер Угорські гори), що пережила монголо-татарську навалу й проіснувала до XVI ст. А в XVII – XVIII ст., за переказами, тут таборували волелюбні карпатські опришки, зокрема у 1743 р. й загони Олекси Довбуша. Печери вони використовували під скарбницю-сховище відібраного в багатіїв добра.

Туристам (зокрема, сакральним), екскурсантам (зокрема, ноосферним) та паломникам (причому і християнським, і язичницьким) у сакральному центрі «Скелі Довбуша» слід звернути увагу на наступні об'єкти:

- *Петрогліфи й магичні знаки святилища-палеообсерваторії*, за допомогою яких жерці спостерігали за

- рухом сонця й зодіакальних сузір'їв, вели літочислення й з'ясовували найважливіші календарні дати, приурочені до найбільших язичницьких свят (сонцестояння, рівнодення, астрономічний початок року тощо).
- Видовбані у скелях *чотири печери*, які в давньоруський період використовувались ченцями під монастирський храм і келії. В середині середньої печери-храму уздовж стін збереглися кам'яні лави. У давньоруський період перед входом до печери існувала дерев'яна прибудова.
 - *Викуті між скелями сходи*, якими можна вибратися на вершину Довбушевих скель.
 - *Фрагменти наскельного оборонного комплексу на г. Соколиній – сторожової давньоруської фортеці XII – XVI ст.* на підступах до транскарпатського Руського путі. Збереглися десятки пазів і врубів. Система сходів та галерей виводить на середню та верхню частину скель, де також збереглися сліди забудови. За твердженням археолога М. Рожка, стиль забудови Соколиної гори ідентичний будівничим технологіям Тустані.
 - *Сліди триярусної оборонної башти фортеці* на вершині скелі-останця Малий Одинець (має висоту 27 м).
 - *Цистерна* глибиною 4 метри для забезпечення потреб оборонців фортеці у питній воді.
 - *Шість штучних жолобковидних заглиблень діаметром до півметра* на вершині Бубницьких скель, котрі не могли мати якогось практичного використання (скажімо, в конструкціях дерев'яної забудови XII – XIII ст.), і, ймовірно, були видовбані раніше та використовувались як жертвні ями.

Слід зазначити, що системного археологічного дослідження скельно-печерного комплексу біля Бубнища поки що не проведено, і в жодному відомому писемному чи картографічному джерелі середньовіччя про нього немає згадок.

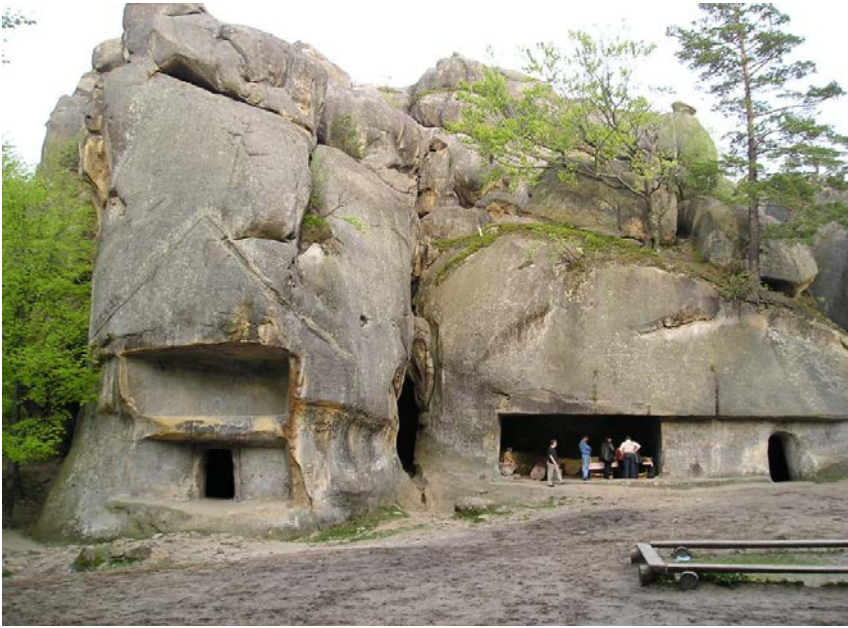

Рис. 2.12. Сучасний вигляд фронтальної частини пам'ятки «Скелі Довбуша» з викутими печерою-храмом і печерами-скарбницями та слідами врубів фортифікаційних клітей та гонтових дахів давньоруської фортеці XII – XIII ст.

Зуб О. О. і Рутинський М. Й. розробили проект відновлення історичної забудови й облаштування обслуговуючої рекреаційної інфраструктури для організованого туристичного відвідування ландшафтного парку «Скелі Довбуша»¹. На території пам'ятки можна відновити: три двоярусні вежі (перший ярус Північної служить в'їздною брамою з дерев'яним підйомним мостом), зруби оборонної стіни з відкритою бойовою

¹ Рутинський М. Й. Проект відновлення історичної забудови й облаштування обслуговуючої рекреаційної інфраструктури для організованого туристичного відвідування ландшафтного парку „Скелі Довбуша” у Карпатах / М. Рутинський, О. Бордин // Вісник ДІТБ. – 2005. – №9. – С. 132–137.

(прогулянковою) галереєю на другому ярусі й двосхилим гонтовим дашком, яка по периметру сполучатиме три вежі й таким чином утворює замкнутий фронтон давньоруської фортеці. Ззовні, по периметру оборонних стін фортеці доцільно поглибити до первісних розмірів оборонний рів давньоруської фортеці.

Відбудова давньоруських фортифікацій дасть змогу перетворити територію Внутрішнього майдану на заповідний скансен – історико-культурний музей давньоруського зодчества під відкритим небом. На території скансену на перспективу передбачається розгортання музейної експозиції старожитніх ремесел: ковальства, зброярства, чинбарства і різьби по дереву.

У давньослов'янській печері-божниці (з кам'яними лавами) планується розмістити копії археологічних знахідок культового характеру, зокрема у вітварній частині – копію Збручанського ідола. У крайній правій (малій) печері, натомість, планується відтворити інтер'єр кельї давньоруського ченця-пустельника. У центральній (великій) печері планується розмістити експозицію копій бойового спорядження давньоруських воїнів-охоронців дерев'яної фортеці.

Сакральний центр на г. Вухатий Камінь (передвершина г. Смотрича) у Чорногорі. На відрозі, що спускається в долину Дземброні височіють скелі, спрадавен прозвані гучулами «церквами». З огляду на чималу спадщину сакрально-геологічних паралелей, є підстави стверджувати, що неолітичне населення Карпат сприймало ці скелі і великі камені з рогатими виступами (Вухатий камінь, Смотрич) як зооморфне божество (Тілець-Сонце).

За М. В. Кугутяком, можливо, це язичницьке святилище – сакрально-ландшафтний комплекс, що складався з атропоморфних та зооморфних скель («Голова», «Жаба» та ін.) з петрогліфічними композиціями, чашоподібними та ступнеподі-

бними заглибленнями [29]. Утім, археологічного матеріалу на підтвердження цієї гіпотези в районі гори не знайдено.

Рис. 2.13. Скелі-останці на схилі г. Вухатий Камінь.

Основна частина святилища, за М. В. Кугутяком, знаходиться на лівій частині гірської підкови, на продовгуватому північно-східному відрозі (довжина – 1,3 км) Вухатого каменя. Зі скельного комплексу, який називають «Голова», починається центральна частина святилища. У напрямі сходу сонця в день літнього сонцестояння в скелі вирубано два невеликі майданчики, нижній (2х0,6 м) і верхній (1,3х0,7 м) із задніми вертикальними стінками. На верхньому майданчику видобано чашоподібну лунку діаметром 50 см, глибиною 45 см. Нижній майданчик має форму півмісяця. Нижче на скелі викуто схематичне антропоморфне зображення, імовірно, жінки з косораменним хрестом на грудях. М. Гімбутас дійшла висновку, що косораменний хрест (знак у вигляді двох перехреще-

них діагоналей) був емблемою Великої Богині – верховного божества епохи матриархату.

На східному боці каменя «Голова» є пірамідальної форми скеля висотою 5 м, на похилій поверхні якої викуто велику чашну заглибину діаметром 90 см, глибиною 60 см. Зважаючи на просторові орієнтації елементів петрогліфічних композицій каменя-голови, зрозуміло, що вони пов'язані з літнім сонцестоянням і весняним рівноденням, мають космогонічний характер. Видається, що пірамідоподібна скеля з великою чашною заглибиною представляє ідею першого-землі, припіднятої богами з хаосу первісного океану. Усе це разом із зображенням космічного яйця й жінки моделює міфологічну картину організованого космосу, пов'язаного зі створенням світу й людини, весняними та літніми космічними циклами, небом і землею – двома світотворчими чинниками [29].

Одним з найбільш інформативних є скельний комплекс «Жаба». На одному з виступів витесано в скелі об'ємно-просторове лівопрофільне зображення голови бика висотою 2 м, направленої на північний схід, у напрямку сходу сонця в день літнього сонцестояння. Діаметр його круглого ока з повікою у вигляді місяця сягає більше 50 см, глибина – 15 см. На його лобі зроблено округлу плоскодонну заглибину, виділено морду й роги, а біля ока проведено лінійно-кутову стрічку.

Ліворуч від голови бика на похило-горизонтальній поверхні скелі викуто в грубоузагальненій манері більш ніж двометрове зображення жінки. Однак воно дійшло до нас практично знищеним і простежується лише при боковому, північно-східному освітленні. Порівняно краще збереглося зображення зігнутої в лікті правої руки, що тримає серповидний місяць у вигляді добре прошліфованої дуги, біля чітко окресленої вульви. Ще одне об'ємне зображення серповидного місяця, а також чашоподібне заглиблення на вертикальній поверхні викуто праворуч від жінки.

Скельна композиція у вигляді голови бика й антропоморфного зображення Великої Матері з місячним серпом, за твердженням М. В. Кугутяка, свідчить про їх релігійно-космогонічний зміст. У грецькій міфології – це перший акт творення світу, а саме – народження праматір'ю землю Геєю свого чоловіка – Урана, шлюб з яким надалі привів до народження всього суцього – тварин, рослин, небесних тіл і стихій. Подібною за змістом є шумеро-аккадська й ведична міфології [29].

Образ Великої Богині, первісної Артеміди, сформувався вже в епоху неоліту й був пов'язаний з мисливцями, скотарями й ранніми хліборобами. Значне поширення антропоморфних жіночих образів, яких супроводжують місяцеподібні рогаті фігури биків, у тому числі у вигляді рогатих тронів, на яких ставили жіночі фігурки, спостерігається в Трипіллі та Прекукутені (VI – V тис. до н.е.). Прикарпаття входило в ареал цієї археологічної культури.

Отже, антропоморфний жіночий образ скельної композиції учений інтерпретував як образ Великої Богині, оплодотвореної в день літнього сонцестояння божеством-биком. Таким чином, перед нами – символічно-космогонічна сцена поєднання неба й землі, головних світотворчих чинників.

На найвищій поверхні каменя, біля умовної голови жаби, видовбано й прошліфовано гігантську праву стопу довжиною 2,2 м, шириною 60-80 см, глибиною 50-60 см. Вона спрямована на схід у напрямку сходу сонця в день весняного й осіннього рівнодень. Якщо від стопи в цьому напрямку умовно провести лінію далі, то вона пройде між двома найбільшими чашними заглибленнями, а також між двома скелями, що знаходяться нижче. Ліворуч від стопи є невеликий випуклий круг, біля нього серповидне зображення місяця.

Загалом весь петрогліфічний комплекс каменя «Жаба» вказує на його сакрально-космогонічний зодіакально-календарний характер. У зв'язку із цим, особливої уваги заслугову-

ють просторові орієнтації зображувальних образів і символів, які розміщені в послідовно коловоротному вигляді, що нагадує стародавній зодіак.

Напрямок стопи й великих чаш на схід свідчить про те, що для будівничих святилища точкою весни, початком року було місце сонця в день весняного рівнодення. За таким принципом визначався новий рік у більшості індоєвропейських народів, у тому числі й у слов'ян. Після весняного рівнодення схід сонця піднімався до північного сходу, де є зображення голови бика й жінки, направлених на схід сонця в день літнього сонцестояння. У більшості стародавніх календарів зодіак очолював Телець. Напрями стопи й голови бика є межовими знаками сходу сонця в день весняного й осіннього рівнодень і літнього сонцестояння.

Ключове значення стопи у святилищі на інших теренах України має чимало паралелей, відомих як «камені-слідовики» та «Божі стопи». Перше письмове повідомлення про таку стопу подане ще Геродотом у V ст. до н.е. Розповідаючи про ріку Тірас (Дністер) і землю скіфів, неврів і агатірсів, «батько історії» повідомив про стопу Геракла довжиною у два лікті, що знаходиться на одній з дністровських скель. (Імовірно, реальний прототип Геродотової «стопи Геракла» відкрито наприкінці XIX ст. В. Антоновичем на камені-мегаліті поблизу Бакотського середньовічного монастиря над каньйоном р. Дністра; після будівництва ГЕС цей мегаліт, як і давньоруське місто Бакота, опинилися під водою водосховища).

Розповідь Геродота про стопу Геракла має важливе значення в тому розумінні, що вказує на доісторичну традицію зображення ступнів ніг у нашому краї. Оскільки стопа була витиснена на камені Гераклом, прабадьком агатірсів, гелонів, скіфів, які поклонялися йому, то зрозуміло, що вона існувала до них і виникла в час, коли Геракл (солярне божество) і напівдівана-напівзмія (хтонічне божество) вступили у священний

шлюб неба й землі й стали родоначальниками стародавніх народів.

Українська народна пам'ять до сьогодні зберегла традицію вшанування й масового паломництва до «Божої (або Богородичної) стопи», і не лише в Карпатах, а й рівнинній частині країни – у Кам'яній Могилі, м. Почаєві, с. Підкамінь, с. Кам'яному Селі і т. д. Одиначну людську стопу українські археологи М. Чмихов, Б. Михайлов, Ю. Шилов пов'язують зі стопою ведичних божеств Індри-Вішну (Геракла) й датують ці святині кінцем III – початком II тис. до н.е. При цьому слід пам'ятати, що в епоху бронзи знак стопи міг належати божеству Вішну, однак в період неоліту-енеоліту стопа могла бути втіленням Великої Богині.

За метр від стопи святилища на горі Вухатий камінь знаходиться обтесана й похила на захід жертовна плита розміром 5x5 метрів. На її прошліфованій поверхні викуто дві чашоподібні заглибини, одна з них – діаметром 34 см, глибиною 15 см, друга – діаметром 42 см, глибиною 10 см. Вони розміщені в тому ж напрямку, що й стопа. Дві інші круглі плоскі заглибини направлені на південний схід і знаходяться біля зображення оберненого місячного серпа довжиною 1,7 м, шириною 25 см. Ще одне кругле плоскодонне заглиблення виявлено на окремій плиті біля каменя «Жаба». Із заходу жертовна плита відділена рівчаком від ще однієї похилої плити з великою конусоподібною заглибиною, окресленою колом, її діаметр – 80 см, глибина – 20 см. Імовірно, мова йде про поклоніння божествам неба, землі, сонця чи місяця. На самому краї похилої плити є фігурне двометрове заглиблене зображення, біля якого виявлено видовб у формі печінки. Магічні ритуали, пов'язані з гаданням на печінці, були поширені в мезопотамській, грецькій, етрусській, римській та інших релігійних традиціях.

За 50 м на південь від скелі «Жаба» знаходиться камінь

«Качка». Його висота біля 6 метрів. На східній стороні каменя виявлено 7 круглих заглиблень діаметром 10-34 см, глибиною 11-20 см. Багато знаків пошкоджено. Південна сторона має правопрофільний вигляд птаха, імовірно, качки, з округлою головою, повернутою на схід, і привідкритим дзьобом. Діаметр її ока сягає 65 см, глибина – 22 см. На верхній прошліфованій похилій поверхні каменя-качки викуто три чашоподібних заглибини зі зливом. Їх діаметр 52-54 см, глибина 15-20 см. Третя заглибина відділена рівчаком, має діаметр 24 см, глибину 8 см. У нижній частині є ще чотири округлі заглибини діаметром 36-60 см, глибиною 3-12 см. [29].

Качка виступає одним з найархаїчніших образів релігійно-міфологічного світогляду епохи неоліту-енеоліту стародавнього населення Азії і Європи. У міфологічних системах багатьох народів світу качка та її яйця причетні до створення світу. В українському фольклорі є казки й легенди про космічне яйце-райце, знесене першоптахою-качкою, з якого вийшли всі живі істоти на землі. У стародавньому фінському міфі Калева-ла світ походить із 7 розбитих яєць, знесених качкою. Б. Рибаків вважав, що качка в міфології виступає творцем світу й символом зв'язку з потойбіччям. Поширеним є образ качки в керамічній зооморфній мікропластиці раннього Трипілля, що, на думку М. Гімбутас, є сакральним символом небесної Богині-птаха. Нагадаємо також, що водоплавна птиця Гаруда була атрибутом Бога Вішну.

Неподалік від каменя-качки знаходиться скельний комплекс, що в народі має назву «Дід і Баба». Перед двома скелями, які уособлюють діда й бабу, є скеля висотою біля 7 метрів у вигляді зооморфа. На її східній і північній сторонах на висоті 2-4 метри викуто 12 заглиблень діаметром 15-40 см. На західній частині скелі є 7 заглиблень або ж оконтурених, сильно пошкоджених, кругів діаметром 35-80 см. Скеля, яка уособлює діда, сягає біля 8 метрів, а скеля-баба – 5 метрів.

Обидві вони зорієнтовані на північний схід, у напрямку каменя-жаби. Скеля-баба зі східної сторони має більше 30 заглиблень і випуклих кругів, зображено стопи різних розмірів.

На відміну від скелі-баби, де не збереглись антропо- чи зооморфні ознаки, скеля-дід і в північно-східному й у південно-західному напрямках має грубо-схематичні ознаки антропоморфа у вигляді вертикального чотирикутного стовпа, що завершується головою. У нижній частині північно-східного боку скелі-діда є 5 невеликих круглих заглибин, а нижче – схематичне зображення правої стопи. Три заглибини виявлено також на західній стороні скелі. Біля скель знаходиться вирівняний круглий майданчик, діаметром біля 10 м з концентричними кругами всередині.

Скелі діда й баби можуть символізувати космогонічну пару (як і на камені-жабі). Весь цей скельний комплекс відзначається численними солярними й лунарними символами. Знищеність пам'ятки унеможлиблює більш детальну інтерпретацію.

Третя тераса святилища, яка круто веде до вершини Вухатого каменя, вивершується каменем з горизонтальною прошліфованою поверхнею, двома круглими чашоподібними заглибинами, оконтуреними рівчаками. Вухатий камінь високою більше 10 м, що знаходиться на одноіменній вершині, має з трьох сторін схематично-узагальнюючий вигляд зооморфа – нагадує велетенську бикоподібну рогату голову. На ритуальний характер Вухатого каменя вказує також та обставина, що на горизонтальній його вершині викуто глибоку круглу заглибину діаметром 30 см. [29].

За 300 м від Вухатого каменя знаходиться своєрідна друга вершина гори з нагромадженням скель. На одній з площадок виділяється п'ятиметровий вертикальний стовп у вигляді міksamорфного зображення. Його можна було б сприйняти як гру природи, однак у нижній частині скелі прорізано великий

X-подібний хрест, поруч викуто продовгуватий хрест. Неподалік, на круглій горизонтальній плиті, видовбано чашну заглибину діаметром 20 см.

Сама ж вершина *Смотрича* являє собою нагромадження скель, під якими виявлено дві печери. В одній з них вертикальні стіни викладені каменями, що підпирають перекриття. На другій і третій терасах *Смотрича* височать більше 10 скельних останців. На деяких із них видовбано випуклі круги й чашні заглибини. Посередині між двома терасами *Смотрича* й *Вухатого* каменя простягнулася кілометрова гряда. У центрі цієї гряди, між двома потоками *Мунчела*, знаходиться вирівняна округла дворівнева площадка зі скельним комплексом. На одній з горизонтальних плит верхньої площадки видовбано велику круглу чашу зі зливом діаметром 55 см, глибиною – 30 см. Праворуч від неї – прямокутна площадка, з двох боків обкладена каменями. На нижній площадці – ще одна чашоподібна заглибина діаметром 30 см, глибиною – 25 см. Поруч виявлена печера. На думку М. В. Кугутяка, це ще один сакральний комплекс, який, очевидно, використовувався для жертвоприношень [29].

Сакральні скелі «Писаний Камінь» у Верховинському районі – одне з улюблених місць мандрівок українців. Це нагромадження величезних кам'яних брил на горі *Копілаш*, більшість із яких залягають горизонтально. Має завдовжки майже сто метрів, заввишки – метрів із десять. Цей унікальний витвір природи розташований за 5 км від *Буковецького* перевалу у *Покутсько-Буковинських Карпатах* [27]. Звідси відкривається велична панорама гірських хребтів і вершин. На пологому схилі *Писаного Каменя* древніми пракарпами викарбувані символи-петрогліфи, окремі з яких й сьогодні використовуються у гуцульських орнаментах і завдяки яким камінь отримав назву *Писаного*. Це різнораменні хрести, кола, ромби, схематичні фігурки людей. Їх добре видно в косих проме-

нях сонця – на світанку або коли воно сідає. В інший час доби знаки губляться поміж сучасними написами. Більшість петрогліфів пошкоджено туристами XIX – XXI ст.

Рис. 2.14. Писаний Камінь – чашоподібні (енеолітичні) видовби – требники для «годування» богів, пізніше – збору громичної води для обрядів лікувальної та очищаючої магії

Ознаками язичницького святилища є дев'ять круглих виїмок-чаш, вирубаних у камені (такі ж є на Сокільських скелях у Косівському районі). На внутрішніх стінках окремих заглибин збереглися виразні сліди видовбування гострим предметом [27]. За повір'ям, у сиву давнину тут збирали священну небесну громичну воду, якій приписувалася властивість вертати сили й здоров'я. Важливо, що недалеко від Писаного Каменя, на протилежному боці Буковецького перевалу, знаходиться висока гірська вершина із загадковою назвою Ігрець. У назві цієї гори – Ігрець – народна пам'ять зберегла нам згадку про давні ритуальні ігрища наших предків. Побли-

зу Писаного Каменя знаходиться також підземне водне джерело-теплиця, воду якого гуцули вважають цілющою.

Крім артефактних доказів того, що скеля Писаний Камінь була язичницьким святилищем наших далеких предків, Зеленчук І. М. зібрав низку етнологічних аргументів на користь віри в магічну силу цієї скелі у світогляді гуцулів. Для прикладу, просто вражає живучість гуцульської народної традиції, за якою протягом останніх кількох сотень років на вершину гори до скелі Писаний Камінь щороку, на свято Успіння Пресвятої Богородиці донедавна ще приходили гуцули-християни із навколишніх сіл (ніби на прощу до християнського монастиря чи лаври).

Сакральний центр «Сокільські скелі». Це ряд сакральних об'єктів – язичницьких святилищ, сконцентрованих на Сокільському хребті, розташованому у масиві Покутсько-Буковинських Карпат Косівського району Івано-Франківської області. Атрибути доісторичних святилищ на хребті археологічно «вгадуються» в таких скельних комплексах: Лесівські камені, Гарбузівські камені, Ведмежі ворота, Татарівські камені, Юдаківський камінь, Кашицький камінь (Голова Довбуша), Семенків камінь (Церковці), Сокільський камінь, скеля Люлька. Ці об'єкти датовані прикарпатськими археологами добою міді-бронзи, однак продовжували виконувати сакральні функції до пізнього середньовіччя. У гірських святилищах на Сокільських вершинах збереглися образи древніх богів населення Карпат у формі антропоморфних скельних останців та наскельних зображень [28].

Один із сакральних об'єктів давньоязичницького центру – урочище **Лесівське каміння** розташоване на висоті 885 м. за декілька кілометрів від с. Великого Рожена Косівського району. Найвищою з трьох скель урочища є Чортів палець, або Бесівський камінь, який піднімається на висоту близько 30-ти метрів. На східному і західному боках скельного комплексу

викуто однопрофільні образи божеств у вигляді птаха і ящера, головних релігійно-міфологічних персонажів світогляду праіндоєвропейських племен епохи неоліту, заснованого на бінарній циклічно-коловоротній системі. Важливою конструктивною особливістю святилища є його брамоподібна форма, зорієнтована за лінією схід-захід (весняне й осіннє рівнодення). Святилище відзначається також наскельними зображеннями різноманітних, в основному солярних, знаків і символів, а також наявністю жертвового каменя, дерев'яної прибудови і кам'яних валів [28].

Інший сакральний об'єкт давньоязичницького центру – **Терношорське святилище** або «**Терношорська Лада**» знаходиться поблизу присілка Безульки села Снідавки на Косівщині. Детальні описи та сакральне й календарно-астроархеологічне тлумачення цієї унікальної пам'ятки Європи подано в окремих книгах учених-першо-відкривачів «Терношорське скельне святилище в Карпатах» [30], «Древні скельні святилища та топоніміка Косівщини» [10] та низці інших праць. Тож наведемо основні висновки цих досліджень.

Терношорське святилище складається з верхньої і нижньої частин (віддаль між ними 1,5 км). Верхнє святилище локалізоване попід вершиною гори Терношори (999 м). Тут височіють скелі-велетні (до 50 м заввишки), змережені численними петрогліфами, символами, отворами, врубамми, тунелями, зорієнтованими за сторонами світу й календарними азимутами. Осердям скельної групи є мегаліт, що нагадує ступінчатий трон верховного астрально-космогонічного божества.

Нижнє святилище отримало назву – Лада – адже присвячене Праматері світоладу у міфології наших пращурів. Серед чільних сакральних символів тут виявлені: священна стопа, фалічний камінь (чоловіче начало), чашні камені, жертвна яма, тунель, печера, зооморфні камені (стилізовані образи голови ящера, бика, орла та ін.) [30]. Підніжжям скельної гру-

пи є мегаліт-образ, якому надано антропоморфних рис лица Бога-Сонця (рис. 2.15).

Рис. 2.15. Велетенський кам'яний круг (уособлення Сонцебога), викутий у підніжжі Терношорського святилища, має діаметр 8 м і спрямований на теплий південь.

«Терношорська Лада» – осердя і головний символ святилища – це велетенських розмірів мегаліт, якому рука ваятелів скупими врубами підкреслила-надала вигляду вагітної Богині-Праматері. Сакральну символіку родючості-всеплодючості доповнюють і фалічний камінь (чоловіче начало), і печера нижче статуї (жіноче лоно), і інші знаки.

Терношорська Лада – не просто камінь, якому надано виразніших рис ідола індоєвропейської богині. Держипільський Л. М. акцентує увагу на календарно-астрономічній функції сакрума: «у процесі обстежень та інструментальних вимірів,.. здійснених у дні рівнодень і сонцестоянь, виявились нові дуже цікаві відомості... Багатьох дивувало, чому у статуї така не-

природна, не опукла, а загострена, ніби трикутна, призмоподібна форма живота» (рис. 2.16) [9].

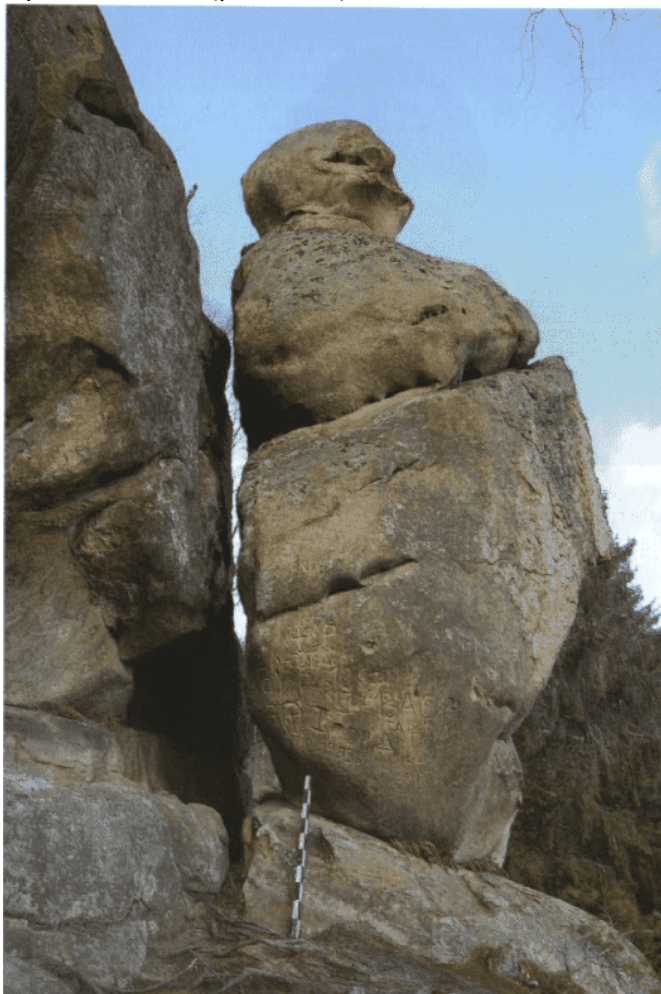

Рис. 2.16. Велетенський мегаліт «Терношорська Лада» (уособлення вагітної Праматері).

«Під час спостережень сходу і заходу сонця у найважливіші календарні дати, з'ясувалось, що така форма деталей і вигляд фігури не випадкові, не природного походження (як

для когось виглядає), а мають артефактний характер, тобто штучно створені. Вершина призми (живота) і голова зорієнтовані на точку сходу сонця у рівнодення. Ліва площина живота статуї спрямована на точку сходу сонця у день зимового сонцевороту, права – на точку сходу сонця у день літнього сонцевороту. Вимірювання показали, що кут між лівою і правою площинами живота становить 72° , як і на Лисині Космацькій. Тобто статуя виготовлена так, що ... можна визначати основні дати сонячного календаря і, можна сказати, що вона (статуя) і була давньою астрономічною обсерваторією» [9].

Учені констатують: у будові святилища-обсерваторії та довколишніх топонімах зашифровані прадавні індоєвропейські міфи про самозародження Великої Богині (Праматері) із Первозданних Вод, про Світове Дерево (Явір), а також про народження нового Сонця та початок нового життєплідного циклу космогонічного й земного світоладу.

На південному схилі гори Терношора на природному восьмиметровому кам'яному крузі, утвореному двома велетенськими брилами, збереглися солярні символи. Поблизу знаходиться невисокий (3 м) водоспад Терношорський Гук, тож нині це святилище – добре відоме сакральним туристам мальовниче «Місце Сили» та одна з наймагічніших візиток Карпат.

Святилище Лисина Космацька відкрите археологами на горі Лисина, що розташована за 5 км. на захід від присілка Плаюци села Космача. Її висота сягає 1464 м. Це одна з сакральних лисих гір України – місце зібрання чаклунів-мольфарів і відьом. Святилище-обсерваторія доби неоліту знаходиться на південному схилі гори і займає площу близько 400 м². Уперше його детально описано у книзі М. Кугутяка «Кам'яні старожитності Космача» [25].

Святилище – видовжене (10x40 м) у напрямку схід-захід похиле нагромадження гігантських кам'яних плит зі слідами

обробки будівничими сакрума. Верхні плити величезних розмірів утворюють повздовжній тунель завдовжки 6 м у напрямку північний схід – південний захід. При вході із західного боку його висота становить 1,2 м ширина – 80 см, на східному – висота 70 см, ширина – 50 см. Л. М. Держипільським на одній із верхніх плит виявлено астрокалендар – дві рукотворно висічені паралельні виїмки, зорієнтовані на схід, і в кожній – по шість поперечних прорізів [10].

Чотири верхні гігантських розмірів плити служать перекриттям тунелю. На святилищі висічено 12 чашоподібних заглиблень, які ймовірно символізують 12 місяців, 12 знаків зодіаку, сонячний цикл.

Невтомний дослідник Карпат Л. М. Держипільський пише: «Подібні чашні камені виявлені на багатьох святилищах Косівщини та загалом Карпат, і вони, ймовірно, мали астрономічне або ритуальне призначення. Отже, наші пращури винайшли та застосовували два типи календарів: сонячний – за річним рухом світила і зоряний, або зодіакальний – за рухом окремих яскравих зірок і сузір'їв (зодіакальних знаків) небозводом» [9].

Астрономічний характер святилища на Лисині Космацькій зафіксовано спостереженнями науковців Прикарпатського національного університету – під час літнього сонцестояння виявилось, що сонце освітлює жертвний прохід по всій глибині. На думку М. В. Кугутяка, схема астрономічних спостережень на Лисині Космацькій функціонально збіглося з планом Стоунхенджу, важливим елементом якого є так звана алея і п'ятковий камінь, спрямовані на північний схід, тобто в напрямку сходу Сонця у день літнього сонцестояння. На Лисині Космацькій відповідником алеї у Стоунхенджі є кам'яний тунель. Захід Сонця в день літнього сонцестояння у Стоунхенджі фіксував камінь, на Лисині Космацькій цю функцію виконувала жертвна яма [24-26, 29].

Яма зорієнтована по осі сходу сонця у день зимового сонцевороту і заходу сонця в день літнього сонцевороту. Візирна лінія, що проходить через жертвну яму в південно-східному напрямку, спрямована на святилище у Завоєлах. Далі вона проходить біля гори Ґрегіт через Терношорське мегалітичне святилище, гору Ігрець і Писаний Камінь. Нагадаємо, що в цьому напрямку сходить Сонце в день зимового сонцестояння.

Весь цей неповний перелік стародавніх святилищ і дохристиянських оронімів, розташованих на одній лінії, яка проходить з південного сходу на північний захід, не може бути випадковим і потребує подальшого міждисциплінарного вивчення.

Святилище на горі Ґрегіт відкрите М. В. Кугутяком на південно-західній околиці села Космач [24]. На вершині гори Ґрегіт з боку села Шепота чимало нагромаджень великих і малих каменів, найбільший і найвищий з них має назву Камінь Довбуша. Його вершина має підправлену округлу форму. На східній, стрімко похилій важкодоступній стороні Каменя Довбуша видовбано дві округлі жертвні «чаші» діаметром понад 30 см, завглибшки до 20-ти см, заповнені водою. На відстані трьох метрів розташована третя жертвна «чаша» діаметром 20 см, завглибшки 10 см.

Неподалік на каменях виявлено 7 менших чашоподібних виїмок діаметром від 7-ми до 15-ти см завглибшки 5-8 см. На рівній поверхні одного з каменів трапецієподібної форми видовбано наскрізний п'ятисантиметровий отвір. На південній стороні каменя є так зване крісло Довбуша – еліпсоподібне утворення завширшки 70 см і завглибшки 60 см. [24].

Камінь Довбуша у Завоєлах – мегалітичний комплекс, розташований на північному заході в долині річки Ставник, лівої притоки річки Пістиньки. Завоєли – один з найвіддаленіших присілків Космача. За 2 км від присілка в північно-

західному напрямку на схилі (750 м над р. м.) височить скельне урочище Камінь Довбуша. Тут зосереджено понад два десятки кам'яних брил, що мають сліди цілеспрямованої обробки кам'яними знаряддями неолітичної епохи. Склею древні скульптори обробили так, щоб вийшла «Змієва голова», обернена назустріч ходу Сонця. Велетенська брила-голова звужується до шиї, що переходить у восьмиметрове «тіло» Празмія. На камені можна побачити також зооморфні зображення (бика, ведмедя, змія, павука), солярні символи сонця й місяця та петрогліфи [10, 18]. На інших каменях також помітні сліди обробки (шліфовані поверхні, сколи, виїмки, рівчаки) та викарбуваних тисячоліття тому сакральних символів.

Рис. 2.17. Схід сонця у зимове сонцестояння між вівтарним і змієподібними мегалітами святилища-обсерваторії Камінь Довбуша у Завоєлах [10, с. 199].

«На верхній площині великого вівтарного каменя, де був жертовник, помітні сліди ватрища, видовбані сходинки. Між каменями є природні і штучно прокладені, видовбані або підправлені проходи, алеї, зорієнтовані за основними сторо-

нами світу і календарними азимутами, – зазначають дослідники сакральньо-астрономічного комплексу М. В. Кугутяк і Л. М. Держипільський. – У напрямку г. Гаршиці між двома великими каменями («Драконом» висотою понад 5 м і каменем довжиною 7,5 м і висотою біля 3 м, що нагадує лежачого ящера) прорізаний у скелі прохід до вітарного каменя, у нижній частині якого висічений рівчак. У день літнього сонцезвороту під час сходу сонця промені падають у цей рівчак» [9].

У день зимового сонцестояння схід сонця чітко проявляється уздовж центру широкого проходу між найбільшими каменями (між вітарним і змієподібними мегалітами) (рис. 2.17). На основних календарних азимутах розташовані гірські вершини, котрі, наче цифри в годиннику, співвіднесені з його осердям – мегалітичним комплексом – утворювали просто неба календар-обсерваторію діаметром до 12 км [8, 10, 26].

Мегалітичний комплекс на хребті Каменистому височіє на західній околиці Косова. На вершині хребта окремі скелі – Скала Довбуша (заввишки 25 м), Крісло Довбуша, Каня – у давнину були композиційно доповнені високими кам'яними брилами таким чином, аби слугувати осями і спостережними точками календарно-астрономічного святилища. Про це свідчать штучно зроблені проходи, «правильні» щілини між мегалітами, виїмки на мегалітах, зорієнтовані за сторонами світу (північ – південь) та азимутами сонцестоянь і рівнодень, видовбані петрогліфи, карби і вруби, ритуальні чаші.

Скельне святилище в околицях с. Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області охоплює три групи скель в урочищах Кам'яниста, Бороло і Ялина. (Його найближчі широко відомі аналогії – три святилища Збручанського культового центру та святилища Триглава у Свентокшицьких горах). Краєзнавцем В. Андрейківим тут виявлені вирубані наскельні жертovníки округлої форми і «Божу стопу» – штучне заглиблення у вигляді людської ступні. Подібні петрогліфи-

слідовики поширені від Карпат до Полісся, найдавнішу згадку про священний слідовик – «стопу Геракла» – у Подністров'ї залишив нам «батько історії» Геродот. Саме село Липовиця має екологічно чисті природні ресурси і відоме своїм решетарським ремеслом.

Чортова Гора височіє на схід від міста Рогатина між селами Пуків та Підвиння Рогатинського району Івано-Франківської області. Промовисті топоніми (Чортова Гора, Рогатин) вказують на існування тут у літописні часи святилища, де простолюд збирався на ритуали, наречені ченцями-літописцями «бісівськими ігрищами». (Подібні святилища на чортових горах відомі поблизу сіл Винники, Спас та ін.). Гора охороняється як ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення, площею 13 га. Заповідник був започаткований Митрополитом Андреем Шептицьким на тодішній церковній землі, що належала УГКЦ. На горі видніються залишки городища сакрального типу: символічний вал із внутрішнім ровом, капище, ями та заглиблення від споруд.

Археологічно-сакральний комплекс даків поблизу села Мала Копаня Виноградівського району Закарпаття – це племінний центр (I ст. до н.е.) древніх мешканців Карпат, яких римляни називали карпами або даками. Поселення на правому березі Тиси у підніжжі Чорної гори було укріплене десятима валами. У ньому археологи відкрили десятки багатих дакійських осель та культовий майдан із залишками жертвених приношень і людських поховань.

Дакійська культура на Закарпатті почала розвиватися в 60-х роках до н.е. Племена, очолені першим фракійським царем Бурбестою, розширили свої володіння до Верхнього Потисся, витісняючи звідси кельтів. Дослідження археологічної спадщини Малокопанського городища тривають.

Мегалітичне святилище-обсерваторія у буковинському с. Комарові знаходиться на скелястому правому березі

Дністра у Кельменецькому районі Чернівецької області. Святилище праєвропейців і трипільців візуально (а ймовірно і палеокалендарно) пов'язане з легендарним Бакотським печерним монастирем, розташованим навпроти на лівому березі Дністра.

У складі комплексу – попросту унікальні пам'ятки первісного мистецтва: скельні скульптурні зображення у вигляді барельєфів звірів (птаха з вершниками, дракона), солярних знаків (символічне зображення Сонця), плити з графічними знаками, що повторюються в мегалітичних спорудах цілого світу: в Північно-Західній Англії, Бразилії, Ірландії, на острові Мальта, вівтарні та жертвні камені, антропоморфні стели, дольмени, мангіри. Графічні зображення тутешніх мегалітичних споруд епохи неоліту (8 тис. років до н.е.) вважаються основою писемності людства та донесли до нас уявлення доісторичної людини про будову Світоладу.

За даними досліджень археолога Вадима Артюха скельно-печерний комплекс у Комарові служив адміністративним і сакральним центром для навколишніх племен за доби неоліту, буго-дністровської та трипільської культур ранніх землеробів. Цінні артефакти сакрально-печерного комплексу зібрані та експонуються для туристів у Комарівському шкільному музеї доісторичних знахідок.

Баламутівська печера-святилище знаходиться у дністровській «стінці» біля с. Баламутівка Заставнівського району Чернівецької області. Археологами у глибині печери на стінах виявлено наскельні малюнки первісної людини епохи мезоліту. Вони мають сакральну тематику й відображають вірування та світогляд мешканців України кам'яного віку. В епоху мезоліту ця печера служила великим культовим центром родоплеменних груп населення правобережжя Дністра. А знахідки специфічних прошліфованих «мальтійських» хрестів вказують на використання печери як святилища в епоху міді-бронзи,

можливо, і раннього залізного віку.

Вижницьке святилище-обсерваторія знаходиться біля Вижниці в горах Вижницького національного природного парку, неподалік від р. Черемоша. Залишки неолітичного святилища складаються з сакрально упорядкованої групи брил та скель з давніми петрогліфами (передусім, солярними символами). Завдяки пошукам археолога Богдана Томенчука тут виявлено вибиті на скелях кола-петрогліфи діаметром 50-80 сантиметрів, а також кілька грубо оброблених стел та два ретельно витесані горельєфи, що обрисами нагадують людину.

Вершина північного горба завершується п'ятиметровою обтесаною прямовисною людиноподібною скелею з дволикою головою. Її лики формуються двома колами, одне з яких – сферичне. На південному горбі чернівецькі археологи згодом розчистили поверхню горизонтальної трикутної скелі і виявили на ній 18 кіл. Усього тут налічується 87 кіл-петрогліфів, вибитих як на скелях, так і на стелах.

Багаторічне вивчення об'єкту та пошук аналогій дозволило археологам прийти до висновку, що кола та стели відтворюють календарно-астрономічні періоди, а в цілому об'єкт представляє собою святилище-обсерваторію, яким декілька тисячоліть користувалися наші пращури, можливо, аж до часів прийняття християнства.

Язичницька релігія була релігією астральною. Головними богами вважалися світила та планети, а язичницькі святилища, крім обрядових, виконували календарно-астрономічні функції. Для астрономічних спостережень за точками сходу Сонця протягом року необхідна була рівна лінія горизонту. Саме з горбів передгір'я, на яких розташоване Вижницьке святилище, і проглядався на сході ідеально рівний горизонт.

Слід відзначити, що місце злиття Чорного та Білого Черемошів від святилища зовсім недалеко. На вертикальній поверхні однієї із скель з петрогліфами, що розташована в

урвищі між південним та північним горбами, витесані три дуже великих кола, вище – ще 4, а збоку на горизонтальній поверхні 5 кіл. Разом їх 12, як місяців року. Ця система розподілу місяців у році відповідає вавилонському місячно-планетарному Зодіаку. А за розподілом планетарних богів по місяцях року на вавилонський Зодіак спирався античний римський календар.

Ржавинське святилище русинів IX – X ст. (Добринівське гніздо) археологи Борис Тимощук та Ірина Русанова дослідили у с. Ржавинці Заставнівського району Чернівецької області Святилище розташовувалось на пагорбі над давньоруським поселенням. Його осердям був чотиригранний кам'яний стовп-ідол, однак, на відміну від Збручанського, зображення на Ржавинському ідолі не збереглось. Невелику центральну площу довкола ідола займало вимощене требище – місце, де приносили пожертви [47, 52].

2.4. Сакральні центри та об'єкти Поділля й Полісся.

Як зазначали М. Ю. Брайчевський, В. І. Довженок, Поділля – край, винятково багатий вапняком, що легко піддається обробці, край з великою кількістю древніх кам'яних зображень слов'янських богів, частина з яких ще зовсім недавно зберігалася на своїх місцях. Крім Збручанського ідола, у тім таки Гусятині, звідки походить цей ідол, ще раніше був знайдений інший ідол, подібний йому, який був розбитий і вжитий як будівельний матеріал при будівлі гусятинської церкви.

За даними В. Гульдмана та Є. Сецинського, на рубежі XIX і XX ст. у селах Поділля було відомо понад десяток кам'яних фігур, які в народі називалися «бабами» [41]. Зокрема, такі статуї відзначені в селах Іванківці, Хребтиєве і Калюс. До XI – XIII ст. вони височіли на вершинах священних скель-товтр серед непролазних дібров.

Таблиця 2.4

Найвідоміші сакральні центри та об'єкти Поділля і Полісся

Назва центру чи об'єкту	Локалізація (область, район, поселення)
Збручанський культовий центр:	Тернопільська, понад р. Збруч
1. Городище-святилище на г. Богит	Тернопільська, Гусятинський, у заповіднику «Медобори»
2. Городище-святилище на г. Звенигород	Тернопільська, Гусятинський, на південь від с. Крутилів
3. Городище-святилище на г. Говда	Тернопільська, Гусятинський, між г. Звенигород і г. Богит
Іванковецький культовий центр	Хмельницька, Городоцький, с. Іванківці
Ставчанське святилище антів	Хмельницька, Новоушицький, с. Ставчани
Язичницький скельно-печерний храм у с. Монастирок	Тернопільська, Борщівський, с. Монастирок
Язичницький скельно-печерний храм у смт. Буша	Вінницька, Ямпільський, смт. Буша
Гори Велика і Мала Богаїха	Хмельницька, Чемеровецький, с. Голенищево
Гори Лиса, Довга і Замок	Хмельницька, Чемеровецький, с. Кутківці
Немирівське городище	Вінницька, Немирівський, с. Сажків
Сабарівське городище	м. Вінниця, над р. Південний Буг
Трипільське святилище у печері «Вертеба»	Тернопільська, Борщівський, с. Більче-Золоте
Сколотське «святилище Арея» (Розбита Могила)	Тернопільська, Чортківський, с. Коцюбинчики
Божа гора (гора Дажбога)	Тернопільська, Кременецький, с. Великі Бережці
Святилище черняхівської культури	Житомирська, Ружинський, с. Ягнятин
Древлянське святилище «Велетенша» біля м. Житомира	Житомирська, Житомирський, неподалік урочища Шумськ на березі р. Гнилоп'ять
Урочище Кам'яне Село	Житомирська, Олевський, с. Рудня-Замисловицька, Замисловецьке лісництво

Готське поселення-капище	Рівненська, Демидівський, с. Хрінники
Святилища «Кам'яна Гора»	Рівненська, Костопільський, с. Кам'яна Гора
Слов'янське городище-святинище	Рівненська, Володимирецький, с. Бабка
Юзефинський дуб	Рівненська, Рокитнівський, с. Глинне, урочище Юзефин
Шацькі озера	Волинська, Шацький національний природний парк

На жаль, усі ці статуї не збереглися, але жителі добре знають, де вони стояли колись. Є всі підстави припускати безумовне прив'язування статуй до культових центрів подолян, яких у IV – VI ст. історичні джерела називають антами, а в VII – XI ст. – тивверцями.

У Хребтиєвому ідол стояв на городищі-святинищі, розташованому на мисі при виході до русла Дністра долини, яку називають Роги. На городище відсутній культурний пласт, отож воно відіграло роль укріпленого сакрального центру. Археологам вдалося зібрати невелику кількість кераміки, що дозволило віднести городище до VIII – IX ст. н.е. Очевидно, цим же часом варто датувати й статую слов'янського божества, що колись тут вшановувалася.

У с. Калюсі кам'яна стела знаходилася на території великого поселення черняхівської культури. Нині цей ідол зберігається у Кам'янець-Подільському історичному музеї. Це скульптурне зображення людської фігури з добре модельованою головою й великим рогом у руках. За загальною композицією воно нагадує Збручанського й Іванковецького ідолів.

До Збручанського ідола був подібний кам'яний стовп з різьбою, виявлений перед Першою світовою війною також у р. Збруч, поблизу с. Лопушани, що одержав назву «Лопушанського Світовита». За розпорядженням місцевого священика ідола було розбито, первісний його вигляд так і залишився

невідомим для науки. Від Лопушанського ідола залишився лише п'єдестал з майстерно висіченими на ньому ногами знищеного божества.

Крім того, за даними В. Гульдьмана й Є. Сецинського, кам'яні баби були в с. Хоньковці, розташованому недалеко від Іванківців, трохи вище по Дністру (на території Староушицького району), а також у декількох пунктах Муровано-Куриловецького району сусідньої Вінницької області. Таким чином, даний район Подністров'я дійсно був насичений такого роду пам'ятниками.

Останнім часом завдяки старанням археологів стали відомі кілька нових кам'яних зображень давньослов'янських кам'яних божеств в області Подністров'я. Можна сподіватися, що надалі кількість подібних пам'ятників буде збільшуватися.

Вивчення кам'яних ідолів Поділля, за словами М. Ю. Брайчевського, відкрило нову сторінку в пізнанні давньослов'янського язичницького світогляду. З'ясувалися, зокрема, його глибоке коріння: адже якщо Збручанський ідол датується IX – X ст., то традиція різьблення його генетичних прототипів йде в глиб часів, принаймні на півтисячоліття. Очевидно, що багатоліка фігура з Іванківців, Збручанський ідол і Лопушанський Світовит зображували те саме божество, що займало почесне місце в слов'янському язичеському пантеоні.

Матеріали археологічних досліджень й авторських історико-ландшафтознавчих реконструкцій свідчать про те, що щільність селитебної мережі Подільського Придністров'я в III – V ст. (черняхівський період) сягала значення 0,017 – 0,022 н.п./км². Уздовж Дністра, Збруча, Жванчика, Смотрича, Мукші, Студениці, Ушиці тягнулися багаті квітучі селища з традиційною для українців лінійною системою забудови. Упродовж подальших VII – VIII – IX ст. надзвичайно динамічно збільшувалася загальна кількість поселень. Більшість посе-

лень розросталися в багатолюдні селища. А це свідчення високого природного приросту населення. Воно концентрувалося в населених пунктах, протоурбанізаційні процеси набували незворотньої спрямованості (детальніше див. [45]).

Лише на південно-східних підступах до Збручанського культового центру подільські археологи виявили до двох десятків значних давньорусько-тиверських городищ («градів»). Серед достеменно розвіданих можна назвати такі городища, як Кутківці, Чемерівці, Черче, Привороття, Колубаївці, Княжпіль, Гринчук, Супрунківці, Подільське, Княгинин, Бакота, Ушиця. Поряд з укріпленими городищами виявлено чималу кількість не менш багатолюдних неукріплених селищ, які нараховували до 50-100, подекуди й більше дворів. За нашими підрахунками, орієнтовна щільність селитебної мережі на той час становила 0,034 н.п./ км², сільськогосподарська освоєність території – 30-45 %.

Нижче наведемо опис найбільш важливих сакральних центрів та об'єктів, що знаходяться у подільських (Тернопільській, Хмельницькій та Вінницькій), а також у поліських (Житомирській та Рівненській) областях.

Збручанський культовий центр X – XIII ст. – це найбільший сакральний комплекс (із трьох сакральних центрів) східних слов'ян! Розташований він над р. Збруч у найвищій частині Товтрового горбогір'я в центрі важкодоступних, тисячоліття тому вкритих багатокілометровими непрохідними пралісами, нині заповідних вапнякових кряжів.

Збручанський культовий центр для лодій з прочанами, що піднімалися вгору по Дністру і Збручу мав вигляд гігантського скельного тризуба в обрямлені зеленого безбережжя лісів. Сакральний тризуб утворюють три сусідні гори: Звенигород, Говда і Богит. На вершині кожної з них функціонували укріплені городища-святилища з ідолами верховних богів слов'янських земель, а на валах палахкотіли священні ватри.

Збручанський культовий центр русинів постав не на пустому місці. Дана територія з величними скелями, містичними печерами і цілющими джерелами виконувала функції язичницького святилища місцевих племен, починаючи з доби міді-бронзи. Свідченням цього є культурні пласти стародавніших культових центрів: городища-сховища Трипільської культури (с. Крутилів), святилища висоцької культури (урочище Замчище), земляні вали і черепки ритуальної кераміки землеробської культури скіфської доби (гори Богит та Звенигород) тощо.

Городище на г. Богит було споруджено праслов'янами на початку залізного віку і використовувалося до початку сарматської доби (IX – III ст. до н.е.). Остання наймасштабніша розбудова Збручанського культового центру датована кінцем X – початком XI ст. В цей час його головні поздовжні вали та один з поперечних були оновлені та підписані. Науковці припускають, що Збручанські святилища взяли на себе функції головного центру язичництва Русі замість ліквідованих князем Володимиром столичних храмів. Тож ці святилища були не менш відомі у слов'янському світі, ніж святилище в Арконі.

До Збручанського культового центру входили три городища-святилища:

- 1) городище-святилище на горі Богит;
- 2) городище-святилище на горі Говда;
- 3) городище-святилище на горі Звенигород.

Такий величезний релігійно-культурний центр міг нормально функціонувати лише за умови, що його обслуговувала ціла когорта професійних волхвів.

Городище-святилище на г. Богит. Усі будівлі святилища були споруджені з каменю, чим і пояснюється прекрасна збереженість цього унікального городища. Воно мало півовальну форму і захищалося двома півкільцевими і двома поперечними валами. Культові споруди – капище і требище – перебували в найвищій (417 м. над рівнем моря) і недоступній

частині городища за двома поперечними валами. Тут було споруджено капище значних розмірів (70x50 м).

Центральною спорудою капища є вівтар – кам'яний панцер-кромлех півметрової висоти, поперечником 9 м, викладений із щільно припасованих важких вапнякових брил. В його центрі розчищена квадратна яма, оточена плоскими каменями. Було встановлено, що величина і конфігурація цієї заглибини в центрі п'єдестала повністю відповідає розмірам нижньої частини Збручанського ідолу (Світовита). Ймовірно, цей бог і дав назву горі – Богит. Навколо п'єдесталу з чотири-ликим образом бога на горі Богит розкопано вісім т. зв. «жертвоних ям» – чаш діаметром 3-5 м та глибиною до 1 м. В середині чаші окунтурюють дрібні кільця-кромлехи (їх добре видно на детально прорисованому профілі археологів-першовідкривачів), що може вказувати на набагато складніше ритуальне призначення цих привітарних чаш; принаймні, для простого складування решток жертвоприношень їх конструктивні особливості, на нашу думку, видаються дещо заскладними.

І. П Русанова та Б. О. Тимошук виявили в заглибленнях № 4 і № 8, розташованих одна навпроти одної і чітко зорієнтованих уздовж лінії «північ – південь» два ритуальні поховання верховних волхвів – чоловіків у віці близько 60 років чи навіть старших [47]. (У ті часи середня тривалість життя русинів складала близько 30 років, рідко хто з представників привілейованих верств купців і бояр, за даними археології, доживали до 50 років). Тіла волхвів розмістили в ногах Світовита за принципом дзеркального відображення – одного головою на північний захід, іншого – головою на південний захід. Імовірно, це давало змогу прислужникам Світовита духовно окидати зором широку панораму слов'янської ойкумени від Аркони над Балтійським морем на північному заході до Чорної Гори над Адріатичним морем на південному заході.

Вражає і те, що ритуальні жрецькі поховання русинів, датовані 990-1050 рр., конструктивно аналогічні жрецьким похованням індоарійських жреців катакомбної культури 2700 – 2000 рр. до н.е. (!). Жерці лежали у спеціальних прямокутних, складених із кам'яних плит саркофагах, дно яких встелював шар попелу зі священних ватр.

Через приблизно сотню років у помічники Світовиту «відправили» двох нових прислужників – цього разу зовсім юних. У пізнішому культурному пласті пообіч п'єдесталу ідола І. П. Русанова та Б. О. Тимошук виявили ще два, без сумніву, ритуальні поховання. У чаші № 8 на 40 см вище й дещо західніше камери-саркофагу старого волхва знайдене поховання двохрічної дитини. Друге дитяче поховання, влаштоване згідно з принципами сакральної геометрії, виявлене на глибині 20 см, в кромлесі чаші № 6 [47].

Таку локалізацію ритуальних поховань, *на нашу думку*, також не слід вважати довільною. Гадаю, вона відображає певну переорієнтацію духовних полюсів слов'янського світу епохи буремних X–XI ст., коли стара духовна столиця слов'янства Аркона споряджала численні флотилії до берегів Данії, Швеції і Норвегії та панувала на торгових шляхах у Балтійському морі, а на Чорному морі процвітала нова могутня столиця язичників-русів – Тмутаракань, про яку так багато згадок залишили нам арабські мандрівники і вчені-географи. Адже, якщо провести від стіп надзбручанського ідола Світовита уявну лінію через ритуальне поховання дитяти у жертівній чаші № 8 – вектор приведе на священний, оспіваний у билинах острів Буян до святилища Святовита в Арконі.

Натомість, вектор уявної лінії від стіп надзбручанського Світовита в напрямку ритуального поховання дитяти у жертівній чаші № 6 приведе прямо до Тмутаракані на «острів русів» арабських хроністів, де, як писав Ібн Русте, народом русів керували ворожбити (волхви), які рахували себе вищи-

ми за царя русів (!). Сюди, у поліетнічне й віротерпиме Тмутараканське князівство у XI – XII ст. з усієї Русі стікалися шибайголови-русини, яким не по нутру були нові християнські порядки, запроваджувані у більших і менших містах Київської Русі.

Далі на південь, навпроти входу в капище і символічно «дещо позаду» центрального вівтаря з ідолом Світовита археологами виявлено ще одну культову споруду дещо менших розмірів, проте конструктивно тотожну п'єдесталу для ідола Світовита. І. П. Русанова та Б. О. Тимощук висловили обережне припущення, що в цій квадратній ямі міг стояти ще один ідол [47] Згідно з бінарною космогонією слов'ян (системою протиставлень: Небо – Земля, Явь – Навь (земне й потойбічне життя), чоловіче й жіноче начала всього сущого тощо), вважаємо, що тут височів бовван чільного жіночого божества – супутниці Світовита-Рода Лади-Рожаниці (Дани, Живи, Макоші). П'єдестал-основа для цього ідола також ретельно обкладено кам'яним панциром. (Ідеологічно й конструктивно аналогічне капище середини I-го тисячоліття з бінарною парою кам'яних ідолів вивчене М. С. Винокуром у с. Ставчани Хмельницької області).

За ідолами, у найдальшій від входу західній окраїні капища, на самому його місці, за 35 м від центрального п'єдестала І. П. Русанова та Б. О. Тимощук розкопали ще одну споруду з грубо оброблених каменів. Це, власне, і є жертовна кліть для складування решток багаторічних жертвоприношень. За століття використання «виріс» курган-зольник діаметром близько 5 м і висотою до 1 м, щільно огорожений кільцем-кромлехом з масивних кам'яних брил та перекритий панциром з каменю-кругляка. Під панциром археологи виявили вирубану у скельній товщі квадратну жертовну кліть зі сторонами 2 м. По периметру прямі вертикальні стіни кліті викладено щільною кладкою великих кам'яних плит, а рівне дно

викладене дрібними камінчиками і невеликими вапняковими плитками [47].

Жертовна кам'яна кліть за кількасот років експлуатації була по вінця заповнена золою зі священних ватр і рештками жертвоприношень. Її заповнювали поступово протягом доволі довгого часу: на дні зустрічається переважно кераміка XI ст., вище залягають уламки посуду XII і першої половини XIII ст. Крім того, тут знайдено кілька уламків скляних браслетів і численні фрагменти кісток тварин, головним чином, великої рогатої худоби [47]. Отож очевидно, що в кам'яну кліть на краю капища зсипали золу священних ватр та залишки язичницьких тризн.

Рис. 2.18. Стендова реконструкція городища-святилища Богит у Гусятинському районному краєзнавчому музеї (за матеріалами археологічних досліджень докторів історичних наук І. П. Русанової та Б. О. Тимощука)

У закритій від очей прочан західній частині святилища, де стояли ідоли Рода-Світовита та Рожаниці-Лади, цілком вірогідно, тримали священного білого коня, а біля ніг Збручанської статуї – розцяцьковані золотом сідло і вудила. Зі скуппульозно задокументованих середньовічними католицькими хроністами свідчень знаємо, що давні слов'ян вірили: щоночі Світовит сідлає свого коня і об'їжджає небозвід. Його нічний іпостасі – Сварогу – також присв'ячувалися окремі слов'янські храми і цілі святилища.

Городище-святилище на горі Богит на дві частини розмежовує поперечний рів. Західна – це капища з ідолами богів, де відсутня будь-яка забудова, натомість, східна – це требище, де проживав обслуговуючий персонал капища, проводилася низка ритуалів, народних віч, нарад очільників племен тощо. У східній частині гори Богит археологи відкрили доволі щільну забудову (рис. 2.18): вереницю з 44 наземних будівель та напівзаглиблених аскетичних жител послушників – учнів жерців (молодших синів родин, яких віддавали в услужіння й науку до старшин лісових волхвів (Оха з української народної казки)).

Та найбільше вражає хором – простора наземна споруда храмоподібної форми протяжністю сорок метрів (!) й дванадцять метрів завширшки (!). (Тут мимоволі спадає на думку образ билинних хоромів князя-язичника Володимира Красне Сонечко, в яких за довжелезними столами пири пирувала його старша дружина). З іншого боку, хором Збручанського культового центру дуже близький до меншого за розмірами храму IX ст. у стольному граді західнослов'янського племені ободритів (Гросс-Раден під м. Шверином, ФРН). Як і в Гросс-Раденському храмі, дерев'яні стіни Збручанського «Довгого хорому» мали стовпову конструкцію. Але з метою ліпшої термоізоляції стіни останнього були обмазані глиною і, ймовірно, були побілені та розмальовані сакральними орнаментами.

Спокусливо ідентифікували величній навіть за сучасними архітектурними нормами хором Збручанського культового центру із покритим (гостроверхим) язичницьким храмом класичного конструктивного типу. Адже це був би найбільший язичницький храм на всьому обширі розселення давніх слов'ян від р. Ельби й узбережжя Адріатичного моря до Кубані й Верхнього Поволжя.

Рис. 2.19. Археопарк-реконструкція городища-святилища слов'ян у Біскупині (Польща) з довгими будівлями.

Утім, довга наземна будівля городища-святилища на горі Богит, що притулилася поряд з валом збоку від входу на капище (Світовитове поле), використовувалася, найвірогідніше, для ритуальних бенкетів та нарад волхвів і очільників довоколишніх племен. Археологічні розкопки І. П. Русанової та Б. О. Тимощука показали: підлогу хорому мистецьки вимо-

щено із обробленого каменю; поверх нього залягає потужний культурний шар харчових відходів і керамічного череп'я товщиною до 30 см (його утворення можливе за умови постійного накопичення відходів упродовж не менше ніж дві сотні років) [47]. У нашаруваннях поверх кам'яної долівки хорому знайдено величезну кількість зумисне (як того вимагав покон) розбитого на друзки посуду XI – першої половини XIII ст. і кісток тварин.

Що, на нашу думку, аж ніяк не применшує архітектурну цінність і сакральний статус «дому богів і пращурів», куди поміж живих пирувальників спускалися на спеціально відведені їм місця «вкушати» жертовної їжі та медів духовні іпостасі богів і пращурів-родоначальників племен західного і центрального Поділля й Малого Полісся. Збручанському «Довгому хорому» притаманні усі типологічні риси храму культу богорівних пращурів-родоначальників, заступників родовичів перед високими небесними богами і владарями потойбічного світу.

З того, що науці відомо про декор храмів західних слов'ян, можемо припустити, що фронтон і дах Збручанського «Довгого хорому» прикрашали дерев'яні різьблені композиції язичницької символіки. Типологічно найближчі до Збручанського «Довгого хорому» храми західних слов'ян мали таке оздоблення. Так, у Радегості, за Тітмаром Мерзебурзьким, «зовні стіни його прикрашені, наскільки можна бачити, мистецьки вирізаними зображеннями богів і богинь», а в Арконі, за Саксоном Граматиком, «зовні храм прикрашали ретельно вирізьблені скульптури; зовнішню стіну будівлі розцяцькувало грубе різьблення, яке включало форми різних речей» [54]. Ще більше паралелей можемо знайти в давньоруському мистецтві декорування теремів князів, бояр і купецтва XII – XIII ст.

Рис. 2.20. Предковічне, практично в незмінному світоглядно-канонічному стилі збережене з язичницької доби орнаментальне оздоблення дерев'яного храму гуцулів Мармарощини (обл. Марамуреш, Румунія) з солярними та астральними символами (образами Сонця, Коловороту, Вранішньої Зірки українських колядок, перевесла (обжинкової Дідової бороди), ромбів зораного-й-засіяного поля (як на пасхальних яйцях, трипільських горщиках і на традиційних узорах вишиванок). Традиція пишного зовнішнього декору дерев'яних храмів слов'ян сягає VII–VIII ст., коли після лихоліття аварських спустошень виникали нові слов'янські держави і ранньодержавні союзи, а з ними – і значні регіональні культові центри на кшталт Аркони, чи Ретри, чи Збруцького центру, чи описаної в літописі «Гори богів» Володимира Красне Сонечко, коли у 983 році «І став Володимир княжити в Києві одноосібно, і поставив кумири на пагорбі за теремним двором: дерев'яного Перуна зі срібною головою і золотими вусами, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і

Мокошу». Нині кожен зацікавлений турист може оглянути в центрі Києва збережену семипелюсткову кам'яну долівку вітара цього святилища, вочевидь, первісно накритого дерев'яним язичницьким храмом, не менш пишно розцязькованим, ніж наведений на рисунку гуцульський храм чи варязькі храми далекої Скандинавії. Адже задля утвердження й сакралізації влади ледь не кожен правитель-державотворець тієї далекої епохи вкладав значні ресурси в спорудження величного централізованого храму.

Простора незабудована центральна частина требища перед входом до капища Світовита використовувалося для найурочистіших масових ритуалів за участю делегацій з близьких і доволі віддалених поселень слов'ян Поділля, Передкарпаття й Полісся. Пред очима верховного бога, очевидно, відбувалися і велелюдні віча з метою винесення всенародних рішень у час, коли цього вимагали обставини.

Поза окресленою культовим ровом територією городища-святилища на в'їзді до нього був спеціально розчищений та вирівняний майдан для юрмища паломників, які скупчувалися тут перед воротами священного городища в очікуванні початку всенародних святкових обрядодійств: освячення зла, меду і плодів земних тощо. Археологи не виявили на цьому майдані ані культурного шару, ані слідів забудови.

Втім, трохи нижче по схилу, край дороги, що вела пологим схилом до брами святилища, стояв ще один довгий наземний дім такої ж конструкції, як горішній «Довгий хором» всередині святилища. Його розміри не менш масштабні – протяжність понад 60 м (!) при ширині 8 м (!). (Схожий «Довгий хором» протяжністю 70 м. відкрито на городищі-святилищі VII – XIII ст. у с. Рудники Снятинського району Івано-Франківської області). Археологічні розкопки І. П. Русанової й Б. О. Тимошука показали: підлогу цього хорому також мисте-

цьки вимощено обробленою кам'яною плиткою; однак поверх долівки культурний шар майже не зберігся, за винятком поодиноких уламків столового посуду X – XI ст. [47]. І це не дивно, адже поряд з долішнім «Довгим хоромом» у скельній товщі вирубано спеціальний ритуальний колодязь. Він квадратний у плані (розмір 3,2х3,2 м) і в наш час сягає углиб 3,8 м. Сюди зсипалися відходи після священних бенкетів.

Рис. 2.21. Реконструйований Довгий дім язичників-вікінгів X ст. у скансені-археопарку Trelleborg Museum (Данія). Щороку зі шкільними екскурсіями та приватними візитами цей відтворений об'єкт культурної спадщини відвідує понад 1,5 млн туристів. Дуже сподіваюся, що за прикладом наших сусідів, в Україні рано чи пізно консолідуються небайдужі, аби відтворити, як об'єкт туризму й національної спадщини, Довгий дім слов'ян на території Збручанського культового центру X–XIII ст. Фото: Trelleborg Museum.

Винесення долішнього «Довгого хорому» поза сакральні межі святилища – на Підзамче – та його топографічно (й ідеологічно) нижче положення по відношенню до горішнього «Довгого хорому», на нашу думку, свідчить про те, що тут збиралися на поминальні тризни з пращурами прості вояки

чи общинники (ремісники, глави сільських сімей). І відходів після ритуальних тризн простолюду у долішньому «домі богів і пращурів» накопичувалося на порядок менше, ніж у горішньому хоромі, де, висловлюючись образною мовою давньоруських билин «пири пирували» представники касти волхвів і світська знать племен Поділля і Болохівської землі.

До вівтаря Світовита вдячні паломники приносили доволі щедрі треби: оплетені солярно-астральними символами короваї, золото, зброю, десяту частину врожаю збіжжя, медяні пироги, вино, млинці та мед. Проте найбільшу інтригу серед учених викликали інші пожертви – привезені з міст чи зняті з повержених ворогів християнські атрибути (натільні хрестики тощо). Більше того, під час розкопок у жертовній чаші було знайдено перстень галицького короля Юрія I Львовича (1252-1308 рр.), внука Данила Галицького. Цей символ князівської влади міг потрапити до язичницького святилища як приношення високого державця (воєводи чи намісника-боярина), або як військова здобич ватаг вільних подільських бродників.

Офіційні підручники констатують про запровадження на всій території Русі християнства за Володимира Святого, тобто до кінця X ст. Однак, реальна історія – річ складніша. Отож, не варто дивуватися приношенням, виявленим археологами на території язичницького святилища, що датовані і XII, і навіть XIII ст. Адже навіть у княжому граді Русі Плісненську археологи в 2015–2018 рр. відкрили цілу групу язичницьких курганних поховань-кенотафів воїнів, датованих і кінцем XI, і першою пол. XII ст.

У священному лісі недалеко від городища-святилища знаходиться монументальна скельна споруда-дольмен. В язичницькому світогляді – це образ воріт в потойбічий світ, цілком можливо, що тут проводилися ритуали для задобрювання Морани – богині смерті – та її слуг (моровиць-недуг,

Рис. 2.22. Залишки складеного з кам'яних брил п'єдесталу на вершині г. Богит, де тисячоліття тому стояв ідол Світовита та ворота-дольмен (жертвник Морани – ?) серед дрімучого пралісу г. Богит.

потерчат-зліднів тощо). Ритуальні функції, імовірно, були притаманні і кільком іншим «дольменам» з північного боку святилища, де наявні заглиблення у скелі з відповідними отворами.

Святилище Богит оточене системою викладених з вапнякового каміння поздовжніх та поперечних валів і ровів. Основу валів складають щільно припасовані масивні вапнякові брили; поверх них без сполучного розчину гіркою викладені вапнякові камені середнього і дрібного розмірів. При будівлі валу камені брали з внутрішньої площі городища, в результаті вздовж валу утворився внутрішній кам'яний рів шириною 10-15 м і глибиною 0,5-2 м [46].

У підшві валів І. П. Русановою й Б. О. Тимощуком виявлені друзки ритуально розбитого посуду епохи раннього залізного віку і обвуглених кісток жертвних тварин. Ці артефакти послужили підставою для датування спорудження комплексу городища-святилища Богит землеробською общиною праслов'ян IX – VIII ст. до н.е. [47]. Археологи переконані: тонкий культурний шар артефактів, розпорошений над підшвою валів є свідченням того, що грандіозному будівництву святилища передували складні магичні ритуали.

І в античну добу, і в середні віки вали Світовитового святилища слугували не тільки й не стільки для оборони, як виконували сакральну функцію – відмежовували освячений простір святилища від гріховного світу поза його стінами. Зокрема, розташоване в західній частині городища лоноподібне в плані капище з усіх трьох боків оточує внутрішній вал.

По всьому периметру на ньому в X ст. були влаштовані спеціальні майданчики-кострища, де денно-й-ночно палали священні громичні ватри. (За висловом сповненого праведним обуренням монаха-літописця, *«огонь неугасающий из дубового древня непрестанно паляху»* – цит. за ПСРЛ, т. 40, с. 44). (Сакральною очищаючою функцією наділявся волхвами

небесний вогонь громичних ватр, отриманий від удару блискавки. З покону розтосити після свята Громиці до хатніх печей головешки з громичним вогнем із язичницьких капищ бере витоки українська традиція освячувати на Стрітеня «громичні свічки», що їх селяни ставили перед образами під час грози, щоби захистити родину і худобу від блискавки, а посіви – від градобою). А вздовж вершини головного валу, що оперізує все городище і в наш час сягає двох метрів заввишки, тягнеться доладно вирівняна горизонтальна площадка, вимощена плоскими кам'яними плитками тонкої роботи. Ця забрукована площадка має ширину близько 2 м, а на самому місці городища при заокругленні валу ширина забруківки надвальної площадки доходила до 5 м.

При розчищенні археологами цієї надвальної площадки з'ясувалося, що верхня частина вимостки кам'яних плиток сильно обпечена, що вказує на неодноразове розкладання поверх них ритуальних ватр. Археологічні знахідки чітко вказують на те, що тут – на валах – збиралися сотні русичів, розкладали багаття, запікали на них принесених у жертву Світовити бичків-трюхліток, розливали по братницям хмільні меди та справляли гучні й велелюдні ритуальні бенкети та тризни. Посуд з таких пирів уживати повторно було «зась», тож його врочисто розбивали об кам'яну долівку-настил валу.

І. П. Русанова та Б. О. Тимощук зібрали на вершині й схилах валів городища-святилища найбільшу колекцію обпалених уламків глиняного посуду X – XIII ст., частково обпалених кісток великої рогатої худоби та вуглин-головешок. У комплекс городища входили курганні та ґрунтові могильники, де небіжчиків ховали за язичницьким обрядом тілоспалення, видовжені будівлі кухонь та світлиці-хлібопекарні з печами на схилі г. Богит, а також цілі жрецькі поселення. Археологами встановлено: святилище на горі оточувало п'ять поселень-супутників, синхронних йому. Три виявлені з обох боків гори

Богит, ще два – трохи далі від городища [46, 47, 52].

Нагадаємо, за Саксоном Граматиком, храм Святовита в Арконі цілодобово охороняла священна Світовитова дружина у складі трьохсот кращих, відбірних юнаків-витязів. Треба думати, Збручанський культовий центр з трьома городищами-святилищами й багатими скарбницями приношень (упоконеної десятини від надбаного) також потребував ніяк не менше трьох сотень вправних охоронців – молодших жерців-воїнів (це їм українські міфологічні казки й автор «Слова о полку Ігоревім» приписували властивість перекидатися вовкулаками, долати величезні відстані й розчинятися у лісах).

Археологічне обстеження виявило кільканадцять слідів від напівземлянок-сторожок з напільного боку валів городища-святилища. Розташування всіх цих осель вервечкою вздовж культового рову на незручних для життя схилах дало підстави І. П. Русановій та Б. О. Тимощуку припустити, що вони призначалися для нарядів спеціальної варти, яка почергово охороняла святилище.

Щодо могильників, висновки авторитетних археологів теж недвозначні: *«порівняно великі ями і склад знахідок, особливо досить численні кістки тварин, відрізняють ці поховання від звичайних ґрунтових поховань слов'ян. Ймовірно, ці поховання також мали культове значення»* [47]. Іншими словами, маємо аргументоване археологічне підтвердження, що на схилі г. Богит знаходиться єдине відоме в слов'янській ойкумені кладовище волхвів першої половини XI ст. – духовних очільників племен літописних тиверців, уличів, полян і древлян, які шукали тут прихистку й посмертного упокоєння в період їх найактивніших цькувань і гонінь з міст загонами варягів на чолі з воеводами-місіонерами Добринею, Путятою та ін.

Збручанський культовий центр не був єдиним у щільно заселеному Подністрівському регіоні. Нині археологами на

протилежаючому боці Дністра відкриті святилища слов'ян (або споріднених із подолянами правобережних тиверців, або родів біло-хорватського союзу племен) аналогічного конструктивно-функціонального типу в селах Зелений Липі Хотинського та Кулішівці Сокирянського районів Чернівецької області, біля с. Рудників неподалік м. Снятина. Функціонування їх також припадає на XI-XII ст.

Археологічні дослідження не виявили слідів насильницького нищення святилищ Збручанського культового центру. Під загрозою спустошення усі його святині були своєчасно евакуйовані. Священні ідоли спеленані рушниками й акуратно схоронені (до кращих часів) на річковому дні. (Добра збереженість статуї Світовита переконливо свідчить про те, що, незважаючи на її масивність та складність транспортування по сильно пересіченій місцевості, бога сховали у водах річки самі волхви. Адже на скульптурі нема ніяких слідів пошкодження чи наруги, як це було з багатьма іншими язичницькими зображеннями богів). А скарби з коштовних пожертв були теж потоплені чи заховані в непримітних карстових гротах-провалах та печерах товтрового кряжу.

Народні перекази про неймовірні скарби, що провалилися крізь землю і нині під наглядом чортів криються від очей у найглибших товтрових норах побутували серед селян Надзбруччя до середини XX ст. Одну з таких оповідей автор цих рядків особисто чув у дитинстві з вуст своєї прабабусі Ганни Горбатої, уродженці с. Закупне. Як і про довоєнний звичай збиратися усіма селами на маївки на зелені галявини «лисих» товтр та наряджати «бабів» (антропоморфні скельні останці та «щовби», що замінили собою давніших кам'яних ідолів).

За прабабусиними оповідями, весною перед Великоднем та восени, на Покрови, до кам'яних баб-рожаниць, що стояли на вершинах товтр Велика Богаїха і Мала Богаїха (ме-

жиріччя Збруча і Смотрича), сходилося співати жіноцтво навколишніх сіл.

Оригінал Збручанського ідола, витягнений селянами з річки у XIX ст., зберігається в Краківському археологічному музеї. У Гусятинському музеї та на території курорту Сатанів відтворено центральний жертвник святилища, де є точні копії ідола. Також його широко розтиражовані копії можна зустріти просто неба і в музейних експозиціях в ряді міст України та Польщі.

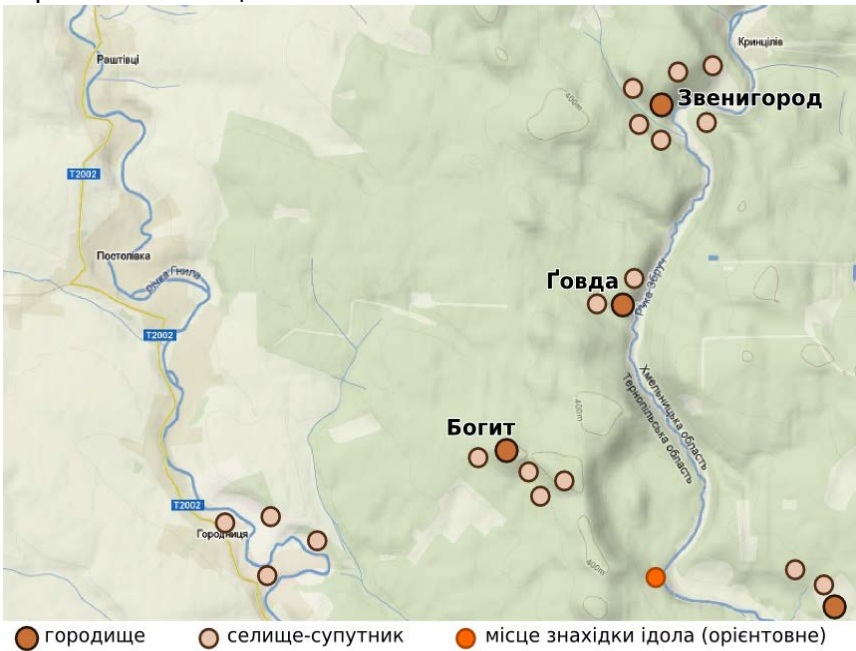

Рис. 2.23. Картохема розташування основних городищ Збручанського культового центру (Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Збручанський_культовий_центр)

Городище-святилище на г. Звенигород. За розмірами нічим не поступалося святилищу на сусідній г. Богит і навіть

перевершувало його за інженерною складністю побудови системи оборонних валів і ровів та багатством складу знайдених археологами решток жертвоприношень. За нашою (М. Рутинський) версією ритуального статусу цієї пам'ятки, Звенигородське святилище спорудило на честь верховного бога Світовита й обслуговувало всі племінні гнізда тричленного союзу слов'янських племен західного і центрального Поділля та Малеого Полісся. Вірніше, не спорудило, а поновило – поглибило рови й надсипало старі культові кам'яні вали святині скототів-землеробів, заможність яких Геродот описав ще в V ст. до н.е., вимурувало нові жертовники і встановило художньо вирізьблених в камені ідолів рідних богів.

На давньослов'янському святилищі виявлено три капища з жертовними ямами. Припускаємо, що тут на центральному п'єдесталі височів ще один двохметровий ідол Світовита (знайдений у XIX ст., проте розбитий селянами за наказом священника). А пообіч – ідоли Велеса (Діда) та Лади (Дани, Живи). За капищами на території святилища знаходилися жертовні льохи, вісім довгих будинків, два жертовних колодязя, оселі священнослужителів, критий язичницький храм чи скарбниця.

Археологами у жертовних ямах Звенигородського святилища знайдені неабияк коштовні й численні приношення прочан-молільників: срібні каблучки, скляні браслети, замки, ключі, сокири, стріли, коси, ножиці.

Вагома сакральна роль у складі святилища Звенигород відводилася трьом джерелам цілющої води в підніжжі гори, що збереглися до сьогоднішнього дня і досі використовуються у народній медицині. З одного джерелом цілюща вода «для зцілення очей», з другого – «для зцілення душі (нервової системи)» і з третього – «для зцілення серця». Саме такі властивості з діда-прадіда приписують цим трьом джерелам тутешні люди.

До комплексу святилища слід віднести і печеру «Перлина». Це природна вертикальна карстова порожнина у вапняковій товщі товтр. Для сучасників її наново відкрили восени 1969 р. місцеві жителі. Загальна протяжність горизонтальних ходів печери сягає близько 300 м, а максимальна глибина – 40 м; температура повітря в лазах печери стабільна: 9°C упродовж цілого року.

Неподалік, на верхівці крутого ухилу Сліпого яру, серед пралісу знаходиться ще одна легендарна порожнина – печера «Відлюдника» з кам'яним ложем та вівтарем. Народні легенди спрадавен пов'язували її з помешканням святого відлюдника – сторожа покинутих лісових капищ, травника і шептуна, з часом – християнського ченця-цілителя.

Біля підніжжя городища-святилища Звенигород в урочищі «Бабина долина» у X – першій половині XIII ст. знаходилося заможне поселення ремісників і хліборобів, яке обслуговувало потреби святилища і приймало на постій прочан. Археологи дослідили тут ряд типових давньоруських осель з печами-кам'янками та спеціалізованих ремісницьких майстерень – золотоливарних, ювелірних, костерізнних, каменерізнних, керамічних та ін. На добре втрамбованому відкритому майдані посеред селища, вірогідно, стояла общинна «кам'яна баба» – ідол-опікун поселення (на це вказує і збережений у народній пам'яті мікротопонім урочища).

Городище-святилище на г. Говда. Розташоване на мисі правого берега Збруча, оточене валом і з напільного боку ровом. Висота гори 385,9 м. над рівнем моря. Овальний майданчик городища (40x20 м) має нахил на південний схід з перепадом висот до 20 м. Час функціонування святини: X – XIII ст. – синхронний із суміжними святилищами Збручанського культового центру.

Композиційна будова святилища подібна до святилищ на сусідніх горах. Це підтверджує наше припущення про те,

що тут не вшановувалися якісь інші, ніж на Богиті й Звенигороді, боги слов'янського пантеону, а споруджено його третім племенем тричленного союзу племен Поділля і Малого Полісся для прослави творця світоладу і людей Світовита-Рода в усіх його проявах – іпостасях молодших божеств.

Вагому наукову основу має гіпотеза, що ідея існування трьох споріднених святилищ на трьох горах є матеріальним утіленням вшанування верховного слов'янського бога Триглава (єдиного у трьох іпостасях Світовита, Сварога і Рода) – міфологічного родоначальника трьох колін слов'ян. Таке трактування має археологічні і хронологічні паралелі з гронами Триглавових святилищ IX – XI ст. у Свентокшицьких (Святовитових) та Столових (городища-святилища польських полян на верхах Гродова, Столова і Синевка) горах Польщі.

Можливо і те, що сюди – в дрімучі товтрові нетрі – із найближчих до столиці племенних центрів після свавільного плюндрування міських капищ висланими з Києва загонами варягів-місіонерів – перенесли свої священні реліквії уличі з Родня і древляни з-під Іскоростеня чи Болохова та облаштували свої святилища пообіч головної святині тиверців Подільського Подністров'я.

В житті Збручанського гнізда язичницьких городищ-святилищ учені-археологи виділяються два основних періоди:

- 1) кінець X – XI ст. – період розбудови й активного функціонування святилищ,
- 2) XII – перша половина XIII ст. – період поступового згасання святилищ.

Князівські тиуні-збирачі податей і християнські місіонери з Києва, Галича, Теревовлі, Бакоти, Лядовецького монастиря тут довго не затримувалися, а тутешні русинські поселення родіврів таврували промовистими назвами: Сатанів, Чортків, Чорнокінці... Імовірно, що культовий центр перебував під протекторатом князів Болохівської землі. Аж до спус-

тошливої монголо-татарської навали восени 1240 р. і подальших кривавих лихоліть шастання монгольських загонів від низь Дніпра і Дністра аж до Карпатських перевалів подільсько-болохівські язичники регулярно відвідували прадідівське святилище, вклонялися Світовиту та здійснювали тут свої обряди.

Рис. 2.24. Приклад функціонування живого музею давньої культури слов'ян – археопарк городища-святилища слов'ян у Біскупині – один з найвідвідуваніших центрів релігійно- й етнокультурно-пізнавального, фестивального та освітнього туризму Польщі.

Збручанський комплекс (вузол) сакральних центрів язичницьких городищ-святилищ слов'ян – це унікальна пам'ятка спільнословянських витоків культури населення від ФРН, Чехії і Чорногорії до Росії. Це українська Аркона, культурна цінність її співмірна з містами-святилищами ацтеків

(Теотиуакан) і майя (Чічен-Іца) в Мексиці. Ретельна археологічна консервація, комплекс робіт з часткової реставрації та відкриття для масового відвідування цього сакрально-музейного комплексу – справа честі для України і кожного небайдужого її громадянина.

Сьогодні святі гори Богит, Звенигород і Говда є одним з найшанованіших сакрально-паломницьких центрів громад рідновірів України, Росії, Білорусі, Польщі, Чехії, Канади та ін. На свята Кола Сварожого до святилищ пращурів з'їжджаються рідновіри з усієї України та з інших країн світу. А регулярні паломництва для віруючих та особливі духовно-збагачуючі етноісторичні екскурсії для усіх бажаючих (за запитом) до святинь Збручанського культового центру організовують волхвивикладачі Відичної Школи Самопізнання «Древо Рода» з Кам'янця-Подільського.

На відміну від світських екскурсій, у сакрально-етнокультурних екскурсіях історико-архітектурна частина тісно переплетена з розповідями про значення того чи іншого місця для духовної традиції наших прадідів. Екскурсоводи – православні рідновіри – активізують уяву, а відтак – «оживляють» древні камені та «зліплюють» із покритих мохом тисячолітніх артефактів цілісний уявний образ життя й обрядодійств Збручанського культового центру.

Трипільське печерне святилище III тис. до н.е. у печері «Вертеба» реконструйоване в с. Більче Золоте Борщівського району Тернопільщини. Вшановували тут Велику Праматір, іконографічні зображення якої археологи знаходять в кожному трипільському поселенні. Нагадаймо собі, що за Геродотом, богинею-родоначальницею найдревніших племен Надчорномор'я була змієдіва-Апі, яка мешкала у печері.

Рис. 2.25. Реконструкція інтер'єру трипільського святилища у печері Вертеба на Тернопільщині. Фото: realno.te.ua

Підземне трипільське святилище у печері Вертеба – унікальний об'єкт сакральної спадщини людства епох неоліту й енеоліту, який не має аналогів у європейському ареалі розвитку культури ранніх землеробів Кукутені-Трипілля (див. Рис. 2.25). Природня гіпсова печера Вертеба розташована за 2 км на північний захід від с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Рис. 2.26. Сакральні артефакти, знайдені археологами у печері Вертеба: статуетки богинь (іпостасі Матері-Землі та “совиноокої” богині-Місяця), пластинка із зодіакальним Тільцем-Велесом та вписаним контуром трипільської Оранти-Праматері, а також намиста жриць підземного святилища. Фото: Укрінформ.

У печері «Вертеба» відкрито сліди вшанування трипільцями Великої Матері – численну кераміку ужиткового й ритуального характеру – а це понад 400 цілих посудин, біля 30 тисяч фрагментів битого посуду, 120 антропо- й зооморфних фігур, сотні виробів з кістки і каменю. Основна колекція знахідок зараз зберігається у Краківському археологічному музеї, чимало знахідок останнього періоду досліджень – у Борщівському краєзнавчому музеї (див. Рис. 2.26).

Рис. 2.27. Реконструкція інтер'єру трипільської стоянки в одному з сегментів печери Вертеба на Тернопільщині. Фото: УНІАН.

Артефакти засвідчили: трипільці періодично мешкали і відправляли священнодійства у печері Вертеба упродовж понад півтисячі років. Перебувало у печерній криївці, за матеріалами розкопок, приблизно 400 осіб. Імовірно, тут мешкали служителі культів землеробства та народження-смерті-потойбічного життя. Версія про не культове, а сезонно-багаторічне поселення тут однієї з трипільських общин мало-вірогідна з огляду на те, що в цей період у всьому довколишньому регіоні трипільці вольготно селилися у просторах неукріплених селищах концентричної форми (жодної іншої логічної потреби переховуватися чи жити під землею не існувало).

Рис. 2.28. Дольмен-жертвник із печерного святилища.

Серед експонатів печерного святилища – брила вагою 70 тонн на трьох кам'яних підпорках – імовірно, жертвник неолітичної цивілізації (його найближчий аналог – дольмен-жертвник із печерного храму у с. Монастирок) (див. Рис. 2.28). У найбільшому залі печери стояли попід стіною двадцять величезних зернотерок ужиткового, а радше, ритуального характеру. Священним хлібом-артосом із зажинкового збіжжя трипільські землероби регулярно «годували» свою Велику Матір. А знахідка у «Вертебі» двох амулетів у вигляді голови тура, можливо, свідчить про ритуали, які проводили тут жерці астрального божества – Тельця – яке на ніч ховалося під землю.

У 2004 р. у печері «Вертеба» відкрито єдиний в Україні та світі підземний Музей трипільської культури в печері «Вер-

теба» (має статус відділу Борщівського краєзнавчого музею).

Музеєфікація комплексу святилища кінця IV – кінця III тис. до н. е. удоступнила й унаочнила дивосвіт сакральної культури трипільського населення Поділля для туристів. Щороку їх чисельність зростає. Музейна експозиція знайомить гостей зі знайденими й реставрованими артефактами та діорамою, де відтворено сцену життя трипільців у печері. Звивистий екскурсійний маршрут протяжністю 1 км дає змогу оцінити велич природного дива, розміри і пишноту печерних зал і гrotів.

Серед об'єктів показу:

- діорама зі скульптурами і керамікою трипільців на місці існування святилища в найпросторішому центральному залі печери;

- т. зв. «трипільська лежанка» - пласка брила, що, гіпотетично, в період існування святилища виконувала функцію вітваря;

- печерний сегмент «Хатки», де туристам показують ділянки археологічних розкопів і віднайдені на них артефакти (див. Рис. 2.27).

Своєчасна музеєфікація об'єкту духовної культури давнього населення України поповнила туристичну мапу Тернопільщини новою магнетично-принатною атракцією. Цей прецедент успішної співпраці археологів, спелеологів, музейників, місцевої влади та туристичного бізнесу має стати за взірць і дороговказ для низки інших територіальних громад України. Аби вже в найближчому майбутньому батьки мали куди повезти своїх діток, щоб показати їм:

- 1) як виглядає степова курганно-мегалітична обсерваторія найпрадавніших індоєвропейців;

- 2) які таємничі символи заковдані в декорі та інтер'єрі храму давніх трипільців;

3) чи поступається дромос і внутрішнє оздоблення нашої степової піраміди – кургану царя Великої Скіфії – від усипальниць правителів поблизу Мікен та Каїру;

4) яке розмаїття городищ-святилищ залишили нам наші пращури від праслов'ян чорноліської культури, доби розбудови Гелона і мегагородищ скелотів-орачів – до слов'ян переддня і першого століття християнізації Київської Русі.

Це невід'ємна складова – наріжна підвалина – нашої багатотисячолітньої історії і культури. І починати пізнавати її хочеться не тільки зі шкільних підручників, а власне саме з такого кшталту скансенів живої історії.

Порівняно нещодавно розкопаний археологами в Туреччині Гебеклі-Тепе уже через п'ять років після відкриття перетворили на археологічно-туристичний скансен. Нині щодня сюди приїжджають від сотні до 2 тис. туристів. Це одна з топових destinations, тож екскурсійні тури сюди з успіхом розпродаються на усіх великих міжнародних курортах Туреччини. І тисячі іноземних туристів з усього світу тепер щороку цільово прилітають у Туреччину саме з метою туристичного відвіданя Гебеклі-Тепе. Розкидані від Карпат до Надазов'я неолітичні сакруми за умови реставраційної музеєфікації й інформаційно-туристичної розкрутки також здатні привернути до України увагу десятків тисяч потенційних туристів. Справа лише за малим – діяти!

Сколотське «святилище Арея» (Розбита Могила). Розташоване на відстані 1,5 км на південь від с. Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Комплекс Розбита Могила має приблизно 532,8 м в довжину і стільки ж у ширину, площа осердя Могили складає близько 80×50 м. Археологи копали тут, починаючи з XIX ст., однак найбільшої шкоди пам'ятці завдала людська байдужість радянської доби, коли Могилу розбили, аби прокласти дорогу між селами Коцюбинчики і Чорнокінці. Комплекс оперізують велетенські

вали, розкидане кам'яне румовище прозирає крізь лісову гущавину.

«Особливість Розбитої Могили в тому, – зазначає учений М. С. Бандрівський, – що вали її, які сягають висоти 5–7 м, з прилеглим до них кам'яним румовищем, знаходяться на рівному, як стіл, розлоговому підвищенні, що дає змогу розпізнати цей порослий на сьогодні густим молодим лісом об'єкт навіть з найдалших підступів до нього – з відстані щонайменше 13–15 км» [4].

Упродовж тисячоліть Святилище Арея мало вигляд справжнісінької рукотворної піраміди заввишки близько 80 м. Кам'яна конструкція колосальної величини підкреслювала винятковий міжплеменний статус святині на теренах Лісостепової України. Піраміду-святилище оперізували серпоподібні вали.

Наукову реконструкцію комплексу запропонував М. С. Бандрівський. Вважаємо за доцільне навести нижче розлогий фрагмент його праці «Святилище Ареса в Коцюбинчиках...» [4]:

«Для окреслення культового місця, присвяченого Аресу, Геродот використав (не згаданий ним раніше в IV, 62) термін «святилище». Присвячені Аресові такі святилища вражали своєю величиною: територію за площею три стадії у довжину і стільки ж у ширину – очевидно, квадратної в плані форми – закладали в'язанками хмизу (це стосувалося, мабуть, в основному степової зони, «так як скіфська земля, – писав Геродот, зовсім безлісна» (IV, 62). В лісостеповій же зоні, на території таких святилищ замість хмизу могли встановлювати якісь дерев'яні конструкції.

В центрі цього велетенського, в такий специфічний спосіб позначеного на землі квадрата, споруджували чотирикутну в плані площадку-платформу, три сторони якої були стрімкими, а четверта – полога, мабуть, у вигляді пандуса.

Оскільки, як пише Геродот, від непогоди уся ця конструкція просідала, то щороку на неї додатково вивантажували 150 возів хмизу.

Нагорі чотирикутної площадки встановлювали стародавній залізний акінак, який і був, за словами славетного історика, зображенням самого Ареса (IV, 62, 2) і якому щороку приносять в жертву коней та рогату худобу.

Отож, зважаючи на те, що, згідно з писемними джерелами того часу, єдиними монументальними культовими спорудами у Царстві скелотів були святилища Ареса, то не вважаємо занадто сміливим вбачати у вищезгаданій Розбитій Могилі з Коцюбинчик, що на Тернопільщині, власне залишки одного з таких святилищ. При цьому, система валоподібних насипів з південної сторони Розбитої Могили (Коцюбинчики Іа), яка простягається на 80 м, може представляти собою земляний каркас згаданої Геродотом платформи, яка підносилася догори над довколишньою, закладеною хмизом, велетенською чотирикутною в плані площадкою. При цьому, валоподібні насипи і, можливо, вкопані поміж ними несучі стовпи повинні були слугувати тривкою основою для дерев'яного настилу, яким зверху могли перекривати платформу. На гребені валоподібних насипів могли вкладати в горизонтальному положенні колоди-лаги, на які, власне, і накладався згаданий дерев'яний настил.

(...) Ця гіпотетично реконструйована дерев'яно-земляна платформа на Розбитій Могилі прилягала до високого конусоподібного насипу, вершечок якого й був, мабуть, візуальним центром всього комплексу. З північної сторони цього конусоподібного насипу валоподібні насипи відсутні, натомість до його підніжжя саме в цьому місці доходить край сусіднього з ним вищезгаданого об'єкту Коцюбинчики Іб – залишки монументальної кам'яної споруди. Не буде великою натяжкою припустити, що з останньою платформа могла поєднува-

тися пандусом (пригадаймо тут повідомлення Геродота про те, що з четвертої сторони аресова платформа була пологою, на відміну від трьох інших – стрімких сторін). Якщо ж висловлені тут припущення про з'єднання пандусом двох сусідніх об'єктів: Коцюбинчиків Іа і Коцюбинчиків Іб справедливі, то, в такому разі, загальна довжина платформи, яка значно здіймалась (не менше 5–7 м) над земною поверхнею, становила б 130–140 м. Поза всяким сумнівом, це була найвища ділянка всього святилища, яка добре виднілася вже звіддала.

Можливо, платформа і призначалася саме для того, щоби «піднести» усе те дійство, яке діялось на ній, якомога вище до небес. З одного боку – це посилювало сакральність об'єкту, з іншого – робило доступним для споглядання дуже великої кількості людей, які могли стояти зусібіч чотирикутної вистеленої хмизом ділянки. Існування такої ділянки, яка відокремлювала саме святилище-платформу від довколишнього світу, було необхідним. Саме її існування застерігало, що далі – починається недоступна для непосвячених територія, яка простягається до самого святилища» [4].

У межах сакрального простору комплексу археологи виявили:

- залишки монументальної кам'яно-дерев'яної культової споруди – храму з укопаними по периметру стовпами-опорами купольного даху (там у сховку знайдено і коштовний інвентар скелетської епохи);

- монументальні царські погребальні камери, складені з каменю, облицьовані глиною і, вірогідно, багато розписані й заповнені коштовним інвентарем. Лише два-три видатні царі скелетів були вшановані статусними похованнями у підніжжі Святилища Арея.

Натомість, поза сакральним простором святилища, але в його околі за видатні заслуги покояться у курганах-похованнях світські й жрецькі очільники нижчого рангу. На різній від-

стані від Розбитої Могили (археологічного об'єкта «Коцюбинчики І») археологи нарахували понад два десятки таких курганних поховань людей чи решток принесених у жертву Арею тварин.

Часткова археологічно-монументальна реконструкція та музеєфікація цього унікального для України святилища скотської (скіфської) епохи поверне з небуття українцям символ Великої Скіфії – першого задокументованого ранньодержавного утворення на території нашої країни. Туристичний археопарк Подільське Святилище Арея має всі шанси стати топ-дестинацією масового туризму як для українців, так і для гостей з усього світу.

Сув'язь частково відтворених і музеєфікованих сакральних святинь наших пращурів – від неоліту й Трипілля до Великої Скіфії, Антського ранньодержавного союзу племен та слов'ян-праукраїнців напередодні і в добу консолідації Київської Русі – об'єднана у маршрути масового туризму, спроможна розповісти нам і світові про витоки і етнокультурну неперервність історії українського народу доступніше й промовістіше, ніж усі підручники історії й інтернет-публікації, разом узяті.

Іванковецький культовий центр II – X ст. Слов'янське святилище біля с. Іванківці Городоцького району Хмельницької обл. засноване мешканцями великого металургійного центру першої половини I тис. н.е. Житлові будівлі зосереджувалися переважно в східній частині поселення – ближче до схилу в долину р. Батижок. У західній частині розташовувалися домниці (металургійні печі) й святилище, оскільки діяльність ковалів теж була наділена сакральними рисами. Вище нього, на плато знаходилося велике поселення трипільської культури.

Знахідки трьох кам'яних ідолів язичницьких богів в Іванківцях унікальні, оскільки вони витесані з каменю. А, як відомо,

мо, ідоли древніх слов'ян найчастіше були дерев'яними й тому не збереглися до наших днів.

Рис. 2.29. Фотохудожня реконструкція святилища в Іванковецьких товарах.

Найбільша статуя мала в довжину більше 3 м. і являє собою неправильно-чотиригранний стовп зі скульптурним зображенням людської голови зверху. Тулуб (тобто сам стовп) оброблений грубо, а голова – навпаки – більш ретельно. Добре видні очі, ніс, рот, підборіддя, волосся, вуха. Нижче поверхня стовпа зовсім не оброблена, що схилило дослідників до думки, що цей ідол не був закінчений. Добре видно, що не були дороблені праве плече й шия із правої сторони: робота була почата, а потім припинена. За одною з гіпотез, при обробці шиї неспритний удар відбив голову незакінченої скульп-

птури, у зв'язку з чим подальша робота над нею втратила зміст і третього ідола так і не було вставлено. А з цього випливає важливий висновок про те, що іванковецькі ідоли не були привезені звідкись здалеку, а виготовлялися на місці ту-тешніми слов'янськими каменотесами.

Іванковецьке святилище, що виникло у період розквіту Черняхівської культури (очевидно, біля II – IV ст. н.е.), продовжувало існувати й значно пізніше, коли саме поселення вже припинило своє існування. Про це з усією безсумнівністю свідчать знахідки чотирьох римських монет (срібні динарії Марка Аврелія (161-180 р.), його співправителя Люція Вера та його дружини Фаустини Молодшої), залишків імпортованих винних амфор пізньоримської та візантійської роботи, бронзові фібули воїнів-антів та численні фрагменти слов'янської кераміки середини і другої половини I тис. н.е. Але до епохи християнізації воно, мабуть, не дожило, і, може бути, саме цьому іванковецькі ідоли зобов'язані тим, що їх не спіткала доля Збручанського ідола й Лопушанського Світовита, й що вони збереглися до наших днів на тій місці, де височіли півтори тисячі років тому.

Площа, на якій стояли ідоли, була оточена цілим рядом різноманітних споруджень, що мали ритуальне призначення й у своїй сукупності складали комплекс просторого капища. Капищем пролягала кам'яна вимостка, що складалася із плоских вапняних каменів. Вона залягала на рівні древньої поверхні, поза межами суцільного завалу обпаленої глини. Розміри каменів різні (до 30-34 см у довжину й 19-20 см завширшки). Каміні мають зовсім рівну, плоску поверхню й покладені досить акуратно. Серед каменів знайдені дуже дрібні черепки черняхівської культури.

Зі східного боку, за 20 м від ідола, виявлені залишки будівлі у вигляді не дуже інтенсивного завалу дрібних шматочків обпаленої глини, який залягав в зольному шарі землі, що

мав зміст попелу, очевидно, від згорілих стін. Через погану схоронність об'єкта з'ясувати точний план і розміри будівлі не вдалося; можна лише думати, що вона займала площу близько 7 м у довжину й 5 м завширшки. Щодо конструкції будівлі також не можна сказати що-небудь певне, крім того, що вона була зовсім наземною й мала легкі стіни, обмазані глиною. На захід від ідола, на відстані 17 м від нього, виявлені залишки ще однієї, третьої будівлі. Розчищений завал обпаленої глиняної обмазки, що займав площу близько 7 м довжиною й 3,20 м шириною, прямокутної форми (як і попередні, витягнутий з північного заходу на південний схід).

Досліджені об'єкти, незважаючи на їхнє погане збереження, дозволяють загалом реконструювати святилище. Центром його була кам'яна статуя чотириликого або триликого божества, що стояло в центрі вільної площадки. На площадці перед ідолом безперервно палало священне багаття. З півночі, заходу й сходу, точно по стрілці компаса, приблизно на однаковій відстані (17-20 м) від ідола височили три просторі будівлі зі стінами, обмазаними глиною (із заходу й сходу будівлі були трохи більшими, з півночі – зовсім маленька). Усередині західної й східної будівлі перебували вогнища, що служили, імовірно, жертівниками. У північній будівлі вогнища не було, але поруч із нею була вимостка з плоских кам'янів, яка також, швидше за все, служила вітарем просто неба.

Ставчанське святилище антів II – V ст. функціонувало у с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області на мисі р. Калюс. Цінне тим, що це еталонна археологічна пам'ятка святилища ранніх слов'ян черняхівської культури і генетичний прототип пізніх святилищ слов'ян-русичів Буковини, Поділля й Наддніпрянщини. Його нескладно реконструювати, принаймні, на подвір'ї сільського історико-краєзнавчого музею з метою залучення у цю мальовничу місцевість екскурсійних груп та окремих самодіяльних туристів.

Ставчанське, Бакотське й Іванковецьке святилища антив II – V ст. – сполучна ланка між праслав'янськими культовими центрами українського лісостепу ранньозалізного віку (кіммерійського та скіфського часу) та святилищами слов'ян VII – X ст. Пам'яки досліджені видатним археологом І. Винокуром.

Ставчанське святилище існувало на мисі при злитті двох річок в південно-східній частині великого неукріпленого поселення черняхівської культури. Потреби додатково укріплювати його не існувало, адже терени володінь могутніх антив оперізувала грандіозна система Троянових валів, що їх у III – IV ст. десятиліттями будували римські військовополонені (рабства в антив не існувало, а от роботи на користь громад – так).

Осердям святилища є кам'яний Ставчанський ідол Світовита. Від Збручанського ідола його відділяє близько пів тисячоліття. Однак, за цей період історико-культурного поступу наших пращурів незмінно-упоконеною залишилася ідеологія, семантика зображень та технічні прийоми іконографії верховного бога давнього населення України. В обох випадках у фігурі поважного чоловіка у традиційній смушевій шапці вгадується Світовит (Пан Господар українських колядок). В обох випадках в ногах божества викарбувано солярного коня, на якому небесний вершник «витає над світом», «видить світ». (У святилищах слов'ян з-під р. Лаби (суч. р. Ельби) атрибут бога – живий священний кінь (білий із плямами-зірками) служив оракулом для волхвів храму Триглава в Щецині й Святовита в Арконі). А схематичне світове дерево на реверсній грані зближує Ставчанського ідола антив середини I тис. н.е. із андоарійськими ідолами пастуших племен України III – II тис. до н.е.

Як і в Збручанському святилищі, за три метри позаду за спиною Світовита у Ставчанах виявлено нижчого (висотою 1,2 м) жіночого ідола супутниці верховного бога –

Рожаниці-Лади.

Навколо ідолів виявлені залишки чотирьох древніх кострищ, у розташуванні яких уловлюється чітка система орієнтації за сторонами світу. Кострища представлені скупченнями обпалених каменів облицювання, золи й деревного вугілля. Слідами тріб і ритуальних тризн є уламки кісток тварин і черепки черняхівського посуду. По периметру сакральний простір святині від зовнішнього гріховного світу відмежовували ритуальні ватри – на це вказує контур поширення слідів шару попелу.

Рис. 2.30. Язичницький скельно-печерний храм II – X ст. у с. Монастирок

Язичницький скельно-печерний храм II – X ст. у с. Монастирок Борщівського району Тернопільської області

височіє на вершині гори над каньйоном р. Серет. Об'єкт має статус пам'ятки природи місцевого значення «печера «Язичницька». Це скельно-печерний храм довжиною 28 м, площею 50 м², а перед ним розташований язичницький жертвник.

Вражає доісторична техніка спорудження дольмену-жертвника. По перше, камінь не місцевої породи, а отже його, як і камені Стоунхенджу, було транспортовано сюди аж із Полісся орієнтовно в IV – III тис. до н.е. Гігантський дольмен невідомо як припіднято та встановлено на ніжки, майстерно викладені з дрібних пласких каменів.

Із розвитком християнства пам'ятку зайняли ченці і частково реконструювали її під печерний скит. На дольмені-жертвнику вирубали хрест (вірогідно, на місці доісторичних язичницьких символів). Це промовисте свідчення про боротьбу християн із язичницькою традицією залишати на жертвнику й у гротах треби старим богам – зображеннями хрестів у XII – XV ст. «погашали» більш ранні язичницькі петрогліфи. Всю іншу нехристиянську символіку також у пізньому середньовіччі замінено на християнську. Нині печерний храм – міжрелігійне святе місце масового паломництва й богослужінь українських християн та родівірів. А також об'єкт сакральних туристів та екскурсантів до «Місць Сили».

Язичницький скельно-печерний храм II – X ст. у смт. Буша. Статус Державного історико-культурного заповідника у 2000 р. надано пам'яткам смт. Буша Ямпільського району Вінницької області, з яких наявні перебудована в XIX ст. башта та засипані землею льохи-підземелля колишнього замку. Заклав цей замок коронний гетьман Речі Посполитої Ян Замойський (1541-1605 рр.).

Однак, туристів нині вабить у Бушу, передусім, унікальне святилище ранніх слов'ян з барельєфним зображенням міфологічного сюжету. Відкрив його 1883 р. видатний археолог В. Антонович.

Святилище знаходиться у заповідному Гайдамацькому Яру. Сам печерний храм невеликий – завдовжки всього 10 м, завширшки – від 0,7 до 2,2 м, висота – близько 1,8 м.

Рис. 2.31. Буша – унікальне святилище слов'ян II – X ст. з барельєфним зображенням міфологічного сюжету.

Окрасою храму є легендарний скельний барельєф. Тут висічена ритуальна сцена: перед світовим деревом у молитовній позі завмер схилений на коліна чоловік з чашею у руках; позаду нього стоїть олень з гіллястими рогами (імовірно божество роду чи землі (Велес?), а в кроні світового дерева зображений півень – солярне божество (Хорс, Дажбог?). Вінчає композицію загадковий чотирикутник з малопомітними від тисячолітнього вивітрювання слідами напису. Навпроти рельєфу в скелі зроблена ніша, в яку давні слов'яни ставили їжу і питво в дар богам.

За манерою зображення постать людини на Бушанському барельєфі нагадує кам'яні антропоморфні образи черняхівської культури II – V ст., широко представлені на території Середнього Подніпров'я. Археологічні знахідки у культурному шарі поблизу печерного храму дають підстави датувати його періодом розквіту Черняхівської культури (II – IV ст.), а В. М. Даниленко в 1961 р. відкрив і дослідив тут глинобитний вівтар-вогнище й ліпну слов'янську кераміку VIII ст. в культурному шарі, що накопичився на дні печери. Знайдено пласкі кам'яні плити, які на думку дослідника, могли бути жертovníком. Було зафіксовано й частину фундаментів кам'яних стін, які попередньо датовані В. М. Даниленком IX – початком X ст.

Залишки кам'яних мурованих стін, керамічних виробів, рештки дубового ґонту з перекриття, відбиті на стіні горизонтальні пази для балок свідчать про те, що колись на цьому місці був слов'янський язичницький храм VII – X ст., перекритий дерев'яним дво або чотирихилим дахом із ґонтовим покриттям. Наземна і підземна його частини сполучалися печерами. Уважне вивчення слідів кожної літери надпису дало можливість Валентину Даниленку прочитати текст барельєфу. У ньому повідомлялося: «*Аз есмь Миробог жерец Ольгов*», тобто сучасною мовою «Я є Миробог, жрець Олегів». Відтак, рельєф датовано періодом князювання Олега Віщого (882-912 рр.).

За спостереженнями співробітника Музею народної архітектури та побуту України Ростислава Забашти, який обстежував рельєф після експедиції Валентина Даниленка, кам'яний масив із зображенням жертвоприношення – східна стіна наземної частини храму, а саме зображення очевидно, не було головним у храмі. Центральне місце відводилося Перунові та іншим богам давньоруського періоду. Святилище оточував священний дубовий ліс, де збирали цілющі трави та били з надр землі цілющі джерела.

У VII – X ст. слов'яни-тиверці продовжували користуватися прадідівським храмом II – V ст. І в подальшому місцеве населення відправляло поблизу ритуали двовір'я (народні гуляння – маївки, гаїлки) до XIX ст. На території заповідника розташований парк історичної скульптури, де щороку проводяться міжнародні семінари скульпторів-каменотесів «Подільський оберіг». Щоліта тут збираються для паломництв, духовних практик і художньої творчості родовіри України.

Гори Велика і Мала Богаїха (на радянських картах – Бугаїха) – дві панівні вершини товтрового пасма. Велика Богаїха – це найвища точка Хмельницької області, розташована за два км на південний схід від с. Голенищево Чемеровецького району. Висота гори 409,2 м над рівнем моря, площа 50 га, схили скелясті, круті, майже суцільно вкриті лісом. Мала Богаїха (10 гектарів), яка є поруч, дещо нижча – 349,3 м. Гори охороняються як ландшафтний заказник загальнодержавного значення, що входить до переліку заповідних об'єктів НПП «Подільські Товтри».

Гори Велика і Мала Богаїха у світогляді слов'ян мали асоціюватися із оселею пари чільних богів – Рода-Святовита і Лади-Рожаниці. Архаїчний топонім сягає дохристиянського періоду й індикує існування тут у давнину святилища. (Подібні парні святилища відомі у Свянтокшицьких горах Польщі, на г. Богит над р. Збручем та ін.). Дві гори слід пов'язувати з двома капищами верховним чоловічому та жіночому божеством.

Місцеві селяни знають, що саме тут частіше всього ударяють блискавки, гримлять громи під час грози. На гору ходили збирати головешки зі спалених блискавкою дубів та грабів – громична зола вважалася цілющим засобом проти низки захворювань. Упродовж весни-осені сюди сходилися жінки для співів та магічних обрядодійств.

На самій вершині гори встановлена 50-метрова металічна оглядова геодезична вишка, з якої проглядаються мальовничі краєвиди на десятки кілометрів. Тривалий час тут перебували військові.

Гори Лиса, Довга і Замок – високі безлісі товтри, що обступають село Кутківці Чемеровецького району Хмельницької області. Довга (35 га) сягає 379,1 м у висоту, Лиса гора – 368,8 м, а Замок (408 м) – по хижацьки зруйнована радянською владою. В околицях села поміж товтрами виявлено залишки поселення землеробів доби пізньої бронзи (II тис. до н.е.) та черняхівської культури (II – VI ст.).

Відомий подільський краєзнавець Ю. Сіцінський у книзі «Приходи і церкви Подільської єпархії» (1901 р.) наводить такі дані: *«На західній стороні Кутковець є гора під назвою «Замчисько» або «Замок», на якій було, за переказами, місто з укріпленнями, зруйнованими «Солодовим Буняком». Жителі оселилися внизу, в «кутку», з чого і назвали село. На горі дійсно збереглися земляні насипи і сліди будівель»*. Перша письмова згадка про Кутківці датована 1493 р. Період існування тиверського міста, вірогідно, слід датувати VIII – XI ст. (спалене половцями між 1068-1097 рр.). В одному з переказів, які автор чув у дитинстві від прабабусі, старе місто над Кутківцями називалося Смотрич.

На трьох горах, що височіли над улоговиною Кутковець, у дохристиянський період існували три відкриті капища типу Іванковецького культового центру слов'ян II – XI ст. Відголоски народної пам'яті про «камяних сторожів» і льохи в горах із схованими та зачарованими скарбами досі збереглися у переказах селян Кутковець. 1935 року ці народні перекази отримали матеріальне підтвердження. З розгортанням масштабів кар'єрного видобутку каміння на горі Замок, робітники випадково натрапили на два погребі. В одному з них у кам'яному саркофазі лежав кістяк людини і старовинний посуд. Поблизу вхо-

ду знайдено горщик із скарбом стародавніх монет – чи то римських денаріїв, чи арабських дихремів.

На Довгу гору селяни споконвіку збиралися на гаївки, а на Лису гору – для ворожби. Під химерними продуктами вивітрювання – скельними останцями, в яких чітко проглядалися риси обличь, до початку ХХ ст. деякі старі жінки залишали макітри з борщем чи пиріжки (типово язичницькі треби), аби умилостивити невидимі вищі сили.

Культ жіночого божества у середньовіччі замінив особливо свято шанований у Кутківцях аж до кінця ХХ ст. культ Параскеви П'ятниці. Дерев'яна Церква Св. Параскеви документально відома у селі із 1721 р.

Божа гора (гора Дажбога) – гора-останець у Кременецькому районі Тернопільської області. Відділена від Кременецької гряди долиною річки Іква, над якою, за народними переказами, аварські ординці прагнули полонити для свого хана дулібську княжну.

Височіє Божа гора поблизу села Великі Бережці, за 10 км на захід від м. Кременеця. Її абсолютна висота – 366 м над рівнем моря, над рівниною Малого Полісся підвищується на 120 м. Поверхня Божої гори плоска, схили круті, вкриті лісом та квітучим різнотрав'ям. Специфічний топонім прямо вказує на існування тут у прадавні часи святилища, імовірно, капища верховного чоловічого божества подолян – Дажбога. А в підніжжі гори могло бути капище Живи (Дани).

Під горою б'є джерело «живої води», якій народ з дідапрадіда приписує цілющі властивості. Прогнавши язичників, християни спрадавен поставили тут каплицю, а згодом побудували церкву. Божа гора – святе місце масового паломництва українців (як християн, так і родовірів).

Немирівське городище та жертовник праслов'янських землеробських племен ранньоскіфського часу (VII – VI ст. до н.е.) знаходиться біля с. Сажків Немирівського району Вінни-

цької області. За велетенські розміри – 150 га – місцеве населення прозвало його Великі Вали. Сучасна, через понад два з половиною тисячоліття, висота його земляних валів сягає дев'яти метрів. Спорудити таке грандіозне укріплення для людей і черед їхньої худоби було під силу лише численному союзу племен. За Геродотом (IV, 53) саме тут, у місцині, де Гіпаніс і Тірас зближують свої русла, після свята обжинок заможні і мудрі гіпербореї збиралися у велелюдну процесію, щоб відправити «Священні Дари гіпербореїв» (величезного Дідуха) в храм Артеміди – Праматері-годувальниці лелегів-пеласгів.

Необхідність будівництва настільки грандіозної оборонної споруди зумовила дедалі зростаюча агресія скіфських кочівників, які на межі VIII – VII ст. до н.е. вторглися у Надчорномор'я, розгромили кіммерійський союз племен і прагнули встановити політичний протекторат над численними землеробськими племенами українського лісостепу.

Археологічними розкопками на Замчиську (внутрішній цитаделі городища) відкрито коштовну грецьку кераміку, що свідчить про інтенсивні торгові зв'язки з Бористенідою та Ольвією, будівлі житлового й ритуального характеру. Сліди жертovníка мають аналогії із жертovníками землеробського культу суміжного грона городищ скототів-орачів Середнього Подніпров'я.

Сабарівське городище і жертovníк праслов'янських землеробських племен ранньоскіфського часу (VII – VI ст. до н.е.) знаходиться над р. Богом (Південним Бугом) у межах м. Вінниці. Площа городища близько 11 га (!) За розвідками археолога Ю. Сіцинського воно складалося з незаселеного передграддя, де під час наїздів скіфських кочівників укривали череди худоби, та заселеного замчиська площею близько 2,5 га. По периметру і замчисько, і передграддя оточувала потужна оборонна система із парних валів та ровів. Загальна протяжність основного валу – 1,1 км, через два з половиною

тисячоліття ерозійних процесів його сучасна висота з зовнішнього боку досягає 3 м, а ширина – 7 м. За аналогією із краще дослідженими спорідненими городищами над р. Тясмином, Сабарівське городище було адміністративним і сакральним центром окремого племені, тут існувало святилище зі складним комплексом ритуалів аграрної магії.

Більшість українських істориків схильні локалізувати в районі р. Бога між Немирівським та Сабарівським городищами Геродотових скототів-землеробів легендарне святилище Праматері-Змієдіві – Ескампей (Священний Шлях) – найголовнішу святиню трьох найчисленніших етнічних угруповань Великої Скіфії. Три горби, на яких знаходиться Сабарівське городище, називають в народі «Три брати» або «Три глави». Це прямо перегукується із записаною Геродотом легендою місцевих землеробських племен про трьох синів Праматері-Змієдіві – братів-родоначальників, з яких наймолодший (за часом оселення племені на терені Великої Скіфії) – Скіф; а двійко старших – це родоначальники хліборобів правобережного (Агатірс) і лівобережного (Гелон) лісостепу. Мікротопонім «Три глави» має семантичні паралелі із Триглавом – верховним божеством середньовічних слов'ян (триєдиним Світовитом (небом світлої половини доби), Сварогом (нічним небом) і Родом (прадревом, яке пронизує всі три світи, дарує життя і потойбічне безсмертне існування в сонні прашчурів).

Численний археологічний матеріал вказує, що в IX – XI ст. життя на Сабарівському городищі – багатому торговому граді уличів – вирувало. Вірогідно, на найстрімкішому мисі городища в цей період функціонувало капище Рода (Триглава?); з огляду на руслову ерозію відшукати його сліди вже не вдасться.

Святилище черняхівської культури в с. Ягнятин на Житомирщині розміщене на східному схилі високого плато. Над ним знаходився водоспад. На святилищі просто неба згі-

дно зі сторонами світу розташовувалися п'ять ідолів чільних словянських богів. Антропоморфні стовпи – ідоли – виготовлено з грубо обробленого сірого граніту. У центрі композиції вивищувався найбільший чотирикутний ідол (Світовид), а окрест нього – менші, ледь оброблені камені-ідоли молодших божеств.

Ягнятинське святилище однотипове зі святилищами Подільського Подністров'я, що свідчить про етнокультурну однорідність слов'янського населення чорноліської культури (антів) від Полісся до межі зі Степом. А їхня кількість та композиційне взаєморозташування відтворює усталену міфологічну ієрархію богів наших прапрадідів. Її скульптурним еквівалентом є чотири лика-божества під шапкою батька богів Світовиди на барельєфах Збручанського ідола чи описи Святовиди зі святилища на о. Руяні.

Древлянське святилище «Велетенша» знаходиться на березі річки Гнилоп'ять неподалік від Житомира. 1964 року його дослідила І. П. Русанова. Комплекс датується IX – X століттями і складається з трьох частин: святилища, майдану для кремації і могильника з похованнями праху та господарсько-житлових споруд [46]. Вивчаючи конфігурацію пам'ятника, Б. О. Рибаків висунув думку, що це святилище було символічним зображенням жіночої фігури [41].

В середині святилища були знайдені обпалені залишки тура та інших тварин. З точністю можна говорити, що ритуальна споруда IX – X ст. з чіткими контурами жіночої фігури є місцем жертвоприношень жіночому божеству – Мокоші або Морани – а причинами, що змусили древлян до його облаштування, могли бути морова хвороба, чи загроза кровопролитних війн.

Урочище Кам'яне Село – це геологічний заказник державного значення. Знаходиться поблизу села Рудня-Замисловицька Олевського району Житомирської області на

території Замисловецького лісництва. Це скупчення великих валунів на кількох гектарах лісу.

Існують дві гіпотези виникнення урочища. Згідно з однією, валуни були принесені льодовиком, за іншою – вони являють собою залишки підніжжя древніх, повністю зниклих гір, оголені льодовиком від ґрунтових нашарувань.

Із містичним урочищем справдавен пов'язані численні легенди та повір'я місцевих жителів, витоки цих легенд сягають доби енеолітичного осмислення світу. Сама назва «Кам'яне Село» виникла з однієї такої легенди, що розповідає про те, як колись дуже давно, «ще за древлян», серед лісів було багате село. Одного разу через нього проходив старий в убогому одязі і попросив хліба у господаря багатого двору. Той махнув на нього рукою: «Іди собі, чоловіче, ніколи мені». Старий, яким виявився сам Господь (первісно – Білобог, він же – Дажбог, бог Сонця), вийшов з села, озирнувся – і село враз скам'яніло. На одному з каменів, де він відпочивав, залишився величезний слід босої ноги – скам'янілий «Божий слід», святе місце краю, яке ще за литовської доби поліські волхви використовували як язичеський жертовник. Подібні сліди в давньоукраїнських билинах залишав бог-богатир Святогор, який запросто міг помістити людину в себе на долоні.

Ще архаїчніший пласт тутешніх легенд сягає тлумачення подій світотворення, оповідаючи про те, що на цьому камені за часів стародавніх «до Христа» билися Білобог із Чорнобогом. І так билися сильно, що аж сліди їх полишалися на камені. І там, де Білобог здолав нарешті свого супротивника, там камінь аж розколовся майже навпіл, утворивши вузьеньку щілину. А той, хто пройде цією щілиною, зможе утекти-очиститися від усіх вроків і лихих чар.

Рис. 2.32. Один із «будинків» в урочищі Кам'яне Село.

Величезні камені-валуни посеред глухого соснового лісу утворюють справжнє селище – уздовж дороги неначе вишикувались рядами величезні кам'яні будинки в натуральний розмір з порослими мохом дахами та меншими брилами – хлівами.

Багато каменів урочища дійсно обрисами нагадують сільські хати, тут є свій «майдан» і навіть «церква». Найчастіше туристи відвідують камінь зі «слідами Бога». Якщо босоніж ступити в скам'янілий «Божий слід» можна відчутти: він ніколи не холодний – навіть у прохолодну погоду. За повір'ям, «слід» цей дає паломникам здоров'я і здійснення бажань.

На нашу думку, ця атракційна геологічна пам'ятка у VI – XII століттях була одним з ключових центрів на осі головних

святилищ древлян: Коростень – Дідове озеро – Кам'яне село.

Готське поселення-капище у с. Хрінники на Рівненщині розташоване на березі річки Стир. Це великий племенний центр другої половини III – початку IV ст. нашої ери із понад сотнею заможних готських жител та унікальним капищем скандинавського типу.

За твердженням Дениса Козака це єдиний в Європі жертovníк, який можна поєднати з релігією готів. Це тривимірна конструкція, що, мабуть, характеризувала небо, землю та підземний світ. Найвища частина – це місце, де приносили жертву, по бокам нижче розміщені виямки, у яких, швидше за все, ставили посуд для того, аби туди стікала кров, а далі підніжжя – втоптана ділянка ґрунту, куди зсипалися кістки та прах.

У готів були найшанованішими два боги: Вотан і Тор. На жертovníку перед ідолами цих богів невгасимо палало величезне вогнище, на капищі археологами досліджені спеціальні місця для розробки туш турів після обряду жертвонного спалення, бо рештки після пожертвування доїдали люди – це упоконене язицеське причастя. Збереглося місце, куди склали кістки жертвонних тварин, і чаші, в які зливали їхню кров.

Є припущення, що жертovníк слугував саме Вотану, адже на його території знайшли, окрім кісток звірів, ще й людські рештки. Це обрубки рук малих дітей – кістка, яка йде від кисті руки до ліктьового суглоба. Від поселення капище було відгороджене стіною-гостроколом. Загострені палі, вірогідно, прикрашали черепи принесених у жертву тварин – турів, ведмедів, кабанів, можливо – і захоплених на бранному полі та принесених в жертву бранців.

Германські племена готів з'явилися на теренах нинішньої Волині у третьому столітті нашої ери. Вони перейшли безкраї польські пущі й поліські болота та підкорили вене́дів. З Волині готи організовували набіги на римські провінції та

суміжні праслов'янські (склавини), сарматські та карпо-фракійські племена. Відтак, жага подальшого збагачення спонукала готів до подальшого переселення у Надчорномор'я – ближче до багатих на здобич міст Боспорського царства і Римської імперії.

Готське святилище не є спадщиною українських язичників. Останні, хоч й мало багато подібного із германською міфологією, але не практикували людські жертвоприношення. Але Хрінницьке поселення готів цікаве і тим, що на нього пізніше наклалося старослов'янське поселення X ст. Тож варто підтримати ініціативу Дениса Козака про організацію тут археодому – місця для скурпульозних досліджень професійних археологів та осередку притягання юних екскурсантів та зрілих туристів. А музейна реконструкція готського святилища може обернутися справжньою «навалою» іноземних туристів із Північної та Західної Європи, серед яких є тисячі поціновувачів готської спадщини.

Святилище «Кам'яна Гора» знаходиться у Коспопільському районі поряд з однойменним селом. Це прадавнє святилище, яке відкрили дослідники Волинського центру історичних та геофізичних досліджень «Рівне-Суренж», було споруджене на вузлі тектонічних виломів й обкладене камінням. Донині більшість брил не збереглося: місцеві жителі використали їх для господарського та житлового будівництва. На його території знаходиться специфічний камінь зі слідами обробки (прямокутні плити правильної форми) і солярними знаками (символами Сонця).

Важко збагнути, звідкіля тут узявся саме такий камінь, адже у радіусі 70-80 км немає жодного кар'єру. Також цікавим є те, що «Кам'яна гора» розташована майже на одній паралелі із британським Стоунхенджем та мегалітами Овруцького кряжу, що на Житомирщині. Від лісу з аномально покрученими соснами простежується так званий ритуальний шлях,

який веде до сакрального об'єкту. Цим шляхом як у давнину, так й зараз прошкують язичницькі паломники та екологічні туристи.

Бабка – слов'янське городище-святилище VIII–X ст. на східному краю піщаної височини неподалік однойменного села, що у Володимирецькому районі Рівненської області. Круглий майданчик діаметром 30 м оточений поглибленнями у вигляді переривчастого рову та окремими коритоподібними ямами. Майже в центрі майданчика розташована стовпова яма (діаметр – 0,5 м і глибина – 0,7 м) і скупчення вугілля діаметром 1 м. На городищі знайдено ніж, кістки тварин, уламки ліпного та гончарного посуду VIII–X ст. На вершині навколишнього валу лежать вугілля та обгорілі колоди. Дрібний рів заповнений прошарками вугілля. Вважається, що сучасний сакральний об'єкт Бабка колись був цілим сакральним центром на землях слов'ян-дулібів (так званої Русколані (між річками Горинь та Стир)) із столицею у Суренжі (суч. Рівне).

Юзефинський дуб. В урочищі Юзефин між селами Глинне та Березове Рокитнівського району Рівненської області росте 1350-річний дуб, занесений до Книги рекордів Гіннеса як найстаріше дерево України. Особлива духовна сила відчувається навколо нього. Обхват стовбура дуба – близько 8 м. Поліщуки вважають його своїм оберегом, тож намагаються продовжити дереву життя: замазують глиною дупла та уражені блискавками місця. У цьому краю Полісся дуб є єдиним сучасним об'єктом поклонінням язичників та потужним джерелом сили для сакральних туристів.

Юзефинський дуб є свідком походів на древлянські землі київського князя Ігоря 945 р. Дуб настільки старий, що давно став подібним уже не на дерево, а на прадавню руїну, овіяну вітрами, бити-перебиту блискавицями далеких і довгих віків. Саме після однієї такої блискавки, яка вдарила у дуб-велетен 28 червня 1997 року і зрізала найтовщу гілку, розк-

роївши кору дерева аж до землі, вчені-дендрологи визначили вік шанованого дерева.

Поліські села відомі ще й тим, що сучасні рідновіри здійснюють тут прадавній дохристиянський весняно-літній обряд «Водіння Куста». Цей обряд зумів вижити протягом кількох століть агресивної християнізації-авраамізації, котра робила все, аби знівелювати давні пласти релігійних вірувань й духовних уявлень нашого народу. Незважаючи на той факт, що древній звичай «Водіння Куста» зберігся в Україні лише в одному поселенні: с. Сварицевичі Дубровицького району Рівненської області, – зараз він поширюється по всіх Українським Поліссі. Відоме це сакральне дійство й у білоруській Берестейщині та Пинщині. У цьому виявляється універсальність язичницької релігії – автохтонно спільної для всього українського етносу.

2.5. Сакральні центри й об'єкти Подніпров'я та Східної України.

Аналогічно до р. Ганг в Індії Дніпро зпервовіку мав статус священної річки, відтак сакральні центри дописемної цивілізації України простягаються уздовж його берегів від Полісся до о. Березані. Вузловими сакральними центрами Подніпров'я є м. Київ та о. Хортиця.

Таблиця 2.5

Найвідоміші сакральні центри й об'єкти Подніпров'я та Східної України

Назва центру чи об'єкту	Локалізація (область, район, поселення)
Сакральні об'єкти столиці:	м. Київ
1. Капище-пантеон богів	м. Київ, суч. вул. Володимирська, 3
2. Жертовник полянського храму	м. Київ, на горі Кия (Старокиївській горі); суч. вул. Володимирська, 2

3. Турова божниця (суч. «Місце Сили» – на Замковій горі)	м. Київ, суч. вул. Турівська на Подолі; Замкова гора (Хоревиця, Киселівка, Флорівська чи Фролівська) над Подолом
4. Лиса Гора на Видубичах	м. Київ, Голосіївський район
5. Змієва гора (печера)	м. Київ, Куренівка, суч. вул. Кирилівська
6. Бусова гора (Бусовиця, Бусове поле)	м. Київ, Печерський район, між суч. вулицями М. Бойчука та Тимірязєвською
7. Гора Щекавиця (Олегова гора)	м. Київ, на південний захід від Подолу (між Замковою горою і горою Хоревиця)
8. Хрещатицьке (Чортове) беремище	м. Київ, суч. парк «Володимирська гірка», на схилі Михайлівської гори
Гора Красуха	Київська, Обухівський, с. Вітачів біля Києва
Іван-гора	Київська, м. Ржищів
Сакральні джерела	Київська, Кагарлицький, с. Уляники
Трипілля	Київська, Обухівський, с. Трипілля
Дівич-Гора у с. Сахнівці	Черкаська, Корсунь-Шевченківський
Городище Чучин	Київська, Кагарлицький, с. Балико-Щучинка
Трахтемирівський вузол із багатьох сакральних об'єктів	Черкаська, Канівський, с. Григорівка–с. Трахтемирів; Канівське водосховище
Національний заповідник «Хортиця»	Острови: Хортиця, Байда, Дубовий, Три Стоги, Близнюки та ін. у м. Запоріжжя
Запорозький Дуб	м. Запоріжжя, район «Верхня Хортиця»
Молочанське святилище	Запорізька, Токмацький, с. Виноградне
Синє озеро – «Пристіни»	Запорізька, Запорізький, с. Григорівка
Мавринський майдан	Січеславська, Павлоградський, с. Межиріч
Святилище в с. Микільське	Січеславська, Солонянський, над р. Дніпро
Сабатинівське святилище	Кропивницька, Благовіщенський, с. Сабатинівка
Мегаліти Умані	Черкаська, м. Умань, дендропарк «Софіївка»
Кам'яна Могила	Запорізька, Мелітопольський, смт. Мирне
Кам'яні Могили	На стику Запорізької та Донецької областей

Гора Тотоха	Київська, Богуславський, с. Медвин
Свидовок (майдан-павук)	Січеславська, м. Павлоград, шахта
Болдині гори	м. Чернігів, Новозаводський район
Пригоризонтна обсерваторія	Чернігівська, Ічнянський, с. Безводівка
Більське городище	Полтавська, Котелевський, с. Більськ

Сакральна спадщина столиці України. Київ з часу слов'яно-готських війн, розбудови держави антів і княжіння династії Кийовичів був не лише адміністративно-політичним, а й сакральним центром Давньої Русі. Ці функції притаманні столиці нашого народу і досьогодні. У Києві збереглася ціла низка об'єктів релігійно-паломницького руху та етнокультурного туризму доби язичництва. Чільні з них:

1. Капище-пантеон богів князя Володимира Красне Сонечко, закладене у X ст.
2. Жертовник полянського храму, збуд-го у IV – V ст.
3. Турова божниця.
4. Лиса Гора на Видубичах.
5. Змієва гора.
6. Бусова гора.
7. Гора Щекавиця.
8. Володимирська гірка.

Рис. 2.33. План споруд на Старокиївській горі (з книги Б. Рибаківа «Язичество древней Руси»).

Капище-пантеон богів князя Володимира. Фундатор запровадження християнства у Київській Русі – Великий князь Володимир Святославич (980-1015 рр.) – є й фундатором офіційного державного політеїзму. У «Повісті минулих літ» читаємо: *«І став княжити Володимир у Києві одноосбно. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди [жертви], називаючи їх богами»...* [22].

Залишки цієї культової споруди українськими археологами Інституту археології Академії наук УРСР були знайдені

1975 р. на вулиці Володимирській, 3. У плані храм мав форму видовженого прямокутника (7x1,75 м) із шістьма закругленими симетричними виступами, що прилягали до нього з півночі, сходу та півдня у вигляді пелюстків квітки. Саме на цих виступах знаходилися постаменти літописних давньоруських богів [53].

Київська археологічна експедиція дослідила на Перуновому пагорбі викопані в материковому ґрунті фундаментні рови споруди, засипані щебенем, уламками плінфи та шифером у перемішку із глиною і шматками цем'янки. Це дає підстави припускати, що капище богів князя Володимира насправді мало складну архітектуру, близьку до античних грецьких і римських храмів.

Жертовник полянського храму біля Андріївського узвозу. На горі Кия (Старокиївській, Андріївській), при злитті двох потоків – Дніпра і Почайни – над пристанню в гирлі Почайни посеред доволодимирового городища височів дерев'яно-кам'яний храм верховного божества киян (див. Рис. 2.20). Культовий центр полян у центрі городища Кия датується IV–VI ст. Його внутрішній кам'яний жертовник – постамент, на якому височів ідол головного слов'янського божества – розкопаний видатним українським археологом В. Хвойкою 1908 року й відтворений біля сучасного Історичного музею.

Камені жертовника, складені на глині, утворювали еліптичну фігуру (4,2x3,5 м), що мала з чотирьох боків по одному чотирикутнику, які були зведені до чотирьох сторін світу. Навколо споруди місцями добре вціліла підлога, що її було виліплено з товстого шару білуватої глини з ретельно вигладженою поверхнею. Із західного боку цього фундаменту було виявлено масивний стовп, у якому шари сильно обпаленої глини чергувалися з прошарками попелу й вугілля.

Рис. 2.34. Сучасний кам'яний жертвник на місці археологічних розкопок давнього святилища полян.

Овальний жертвник київського храму був частиною святилища, подібного до храму в Арконі, куди заходили лише жерці. Жертвник у святилищі був обернений до народу, який молився на схід, на жертвник, а входив до храму із заходу. Каміння із сірого пісковика з різними, інколи й наскрізними отворами, очевидно, мали властивість химерно змінювати звуки, то притишуючи їх, то посилюючи і змінюючи напрямок так, неначебто вони «йшли з неба» – від богів.

Рис. 2.35. Сучасне язичке капище на Замковій горі Києва

Авторитетний знавець давньоруської архітектури, доктор мистецтвознавства й археолог М. І. Брунов, описуючи руїни цього київського язичницького храму, зокрема зазначав: «Очевидно, чотири кам'яні виступи овального майданчика слугували основою для чотирьох дерев'яних стовпів, що тримали покрівлю над жертовним майданчиком та статуєю ідола. Навколо овального майданчика викладено долівку з глини, що вказує на критий характер приміщень, які оточували майданчик. Можливо, що розміщені по прямокутнику стінки були основою дерев'яних стін храму з чотирма внутрішніми стовпами, поміж якими містилася на майданчику статуя бога. У такому випадку київський храм має бути схожий на храм в Арконі».

Турова божниця – одне з прославлених «Місць Сили» столиці України. Локалізоване істориками на Подолі, де в часи Київської Русі протікала річечка, яка спочатку впадала у рі-

чку Глибочицю, а потім – у гавань, нижче від Почайни. Назва цього потічка – Турець, звідси – вулиця Турівська. Тут же знаходилася Турова божниця, а після скинення ідолів князем Володимиром – зрубана церква на місці Турового (Велесового) капища, перед яким київські ремісники збиралися на народні віча.

Велесове капище існувало на Подолі в районі вулиці Волоської. У рукописі Великої Минеї Макарівської, за свідченнями О. Воропая, знаходимо: «... великий князь Владимиръ повелел испрвещи, губити кумиры, овы извыщи, а иныя ижжещи; Волоса, его же имеповаху скотья бога, повель въ Почайну рьку врещи». Після того, як ідола Волоса варяги втопили в Почайні, на місці капища постала церква Власа (зникла у XVII ст.), що повністю співзвучна з варіантом імені Велеса – Волос / Влас. Довгі століття по тому кияни Подолу в умовах двовір'я продовжували називати це місце Туровою божницею.

Лиса Гора на Видубичах. Низка українських церковних діячів і етнографів описує чотири Лисих гір Києва як місця зборищ київських відьом. Однак саме та, що розташована на Видубичах, має славу наймістичнішого місця в столиці. Адже, за переказами киян, саме тут «видибав» (тобто виринув) ідол Перуна. І саме тут, століття по тому, регулярно збиралися прибічники прадідівської віри. Сюди прямують сучасні вулиці Лисогірська та Жигулівська.

Існує переказ, що це був не дерев'яний ідол, а «змій», у якого в цій місцині були свої потаємні «нори» (печери). Тут біля переправи на лівий берег Дніпра ще задовго до появи Київської Русі цьому язичницькому божеству-«змієві» приносили щедрі жертви усі подорожні. Про багатства цього жрецького печерного комплексу вже в середньовіччі ходили легенди, відголоски яких, записані етнографами в XIX ст., оповідають про зачаровані скарби, сховані глибоко в Звіринець-

ких (Змієвих) норах.

Рис. 2.36. Художньо відновлене язичницьке капище на Лисій горі Києва

За Київської Русі на Видубичах стояв укріплений замський замок Великих київських князів – Красний двір. Вірогідно, більшість билин Київського циклу народжувалися у його стінах придворними співцями-боянами.

Лиса Гора на Видубичах – чільне місце культових зібрань київської громади рідновірів. Наприкінці ХХ ст. язичеське капище на горі було відновлене. Нині це своєрідний міні-скансен давньоукраїнського капища. Посеред галявини стоять чотири вкопані в землю циклопічні стовпи, зорієнтовані по сторонах світу, грубо обтесані й стилізовані під язичницьких ідолів. На жертovníку – приношення рідновірів: сир, хліб,

пшенична чи гречана крупа. За давньоукраїнським повір'ям, хлібна офіра була найпоширенішим приношенням давнім богам, її скльовували пташки і таким чином доносили в небесний Вирій людські молитви й прохання.

Змієва гора Києва. Свою назву Змієва гора отримала не випадково. За дохристиянської легендою, саме у її печерах знаходилося лігво Змія! Билини приписують перемогу над київським Змієм Кирилові Кожум'яці. Перемігши його, Кирило (князь Кий) упряг Змія в плуг і зорав на ньому землю – так і з'явилися легендарні київські Змієві вали. З XIX століття на горі височіє Кирилівська церква, названа на честь християнського святого.

У XIX столітті місцеві жителі виявили в горі цілий лабіринт підземних тунелів. Існує переказ, що в них сховав свої скарби гетьман І. Мазепа, хоча відшукати їх так нікому і не вдалося.

Бусова гора Києва. Назву гори – Бусова (Бусовиця) – перекази пов'язують з іменем легендарного правителя антів Буса, якого Велесова книга славословить за перемоги над готами і звільнення русів з під готського поневолення. Імовірно, саме тут – на найвищій горі Києва – покоївся прах Великого князя – вождя антських племен.

Бусова гора знаходиться між вулицями Тимірязєвською та Михайла Бойчука, а Бусове поле – між Залізничним шосе, вулицями Михайла Бойчука і Саперно-Слобідською. Одноименний струмок (нині у колекторі) протікав через поле і впадав у річку Либідь.

Після запровадження в Київській Русі християнства народне святилище на Бусовій горі та печери волхвів на схилі Дніпра були оголошені нечистим, диявольським місцем. З метою викорінювання язичницького вшанування Бусової гори тут заснували три християнські монастирі: Свято-Троїцький,

Звіринецький Архангело-Михайлівський та Видубицький Свято-Михайлівський.

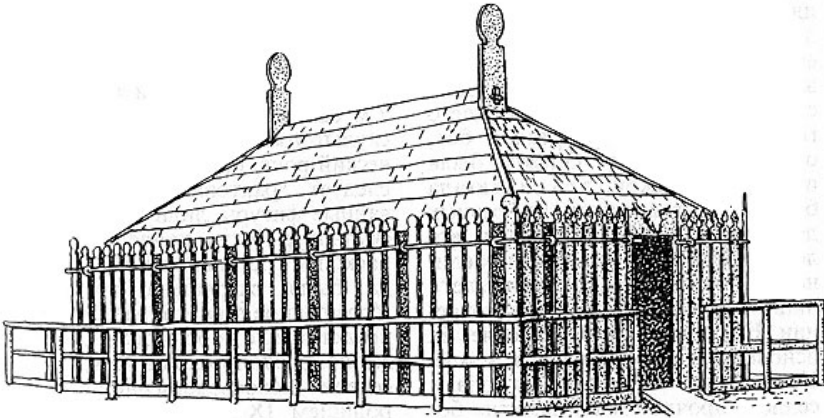

Рис. 2.37. Реконструкція типового обшинного храму у слов'янських городищах VII – IX ст.

Гора Щекавиця – на ній існував культовий центр божества родового вогнища та вшанування пращурів. Тут ховали князів з роду Кия, і сюди ж, за словами Нестора Літописця, 912 року зійшов, щоб померти від укусу змії-щекавиці й був похований за полянським обрядом князь Олег Віщий, славетний переможець над хазарами. Звідси й інша назва гори – Олегівка.

Володимирська гірка (Чортове беремище, Михайлівська гора). До хрещення на ній шумів священний Перунів гай і стояв ідол – той самий, якого князь Володимир наказав скинути в Дніпро. За легендою, цілі десятиліття по тому в священному гаю не вщухали лементи і стогони, через що християни прозвали гору Чортовим беремищем. А втихомирити крикливі бісівські ігрища, на яких кияни оплакували свого стародавнього бога, зміг тільки Архангел Михаїл після побудови тут Михайлівського монастиря.

Проте навіть через п'ять століть – у XVII столітті – чернець Петро Розвадовський описує сад під Михайлівською горою як місце «де відьми зліталися». І в XIX ст. ректор Київського університету Михайло Максимович писав, що тутешній сад «вважається збірним місцем київських відьом».

Гора Красуха у Витачеві. Літописне село Витачів розташоване на правому, високому березі Дніпра. У ясну погоду звідси видно золоті куполи Києво-Печерської Лаври. Осередком дохристиянських вірувань у Витачеві є гора Красуха. Назву гори етимологи виводять зі скандинавського «віта» – вогонь. У X – XI ст. на цій горі знаходилося велике капище Перуна, де невпинно горів вогонь. Варяги називали Витачів по своєму: Вітагольм – вогонь на горі. Археологи підтвердили: ця гора має не природне, а рукотворне походження, і нагорнули її з культовими цілями.

Капище Перуна на горі Красусі – легендарне місце. Адже саме тут востаннє в історії вшановував бога-громовержця Великий князь Київської Русі Володимир Красне Сонечко. Було це в 988 р. перед відплиттям війська у похід на Корсунь. Там завдяки прийняттю християнства й шантажу прямого воєнного вторгнення у Візантію князь домогся престижного шлюбу з візантійською принцесою Анною, що зробив Володимира наймогутнішим монархом Європи, фактично рівним імпера-

торові. І вже з Херсонесу князь повернувся в Київ християнином, коронованим монархом і свояком Візантійського імператора.

Після хрещення Русі на горі з'явився скит від Софійського монастиря в Києві. На горі століттями жили монахи, там же їх і ховали. Зараз на вершині Красухи знаходиться невеликий цвинтар. А навпроти гори Красухи височіє ще один пагорб, на якому стоїть пам'ятний камінь на згадку про місце розташування древнього князівського поселення Витачів. Град Святополч на Витачівській горі заснував Великий князь Святополк Ізяславович в 1096 році для утікачів-переселенців із спаленого половцями міста Юр'єва на Росі.

Іван-гора – круча, підмита водами Канівського водосховища у межах м. Ржищева. Підноситься над рівнем Дніпра на 65-70 м. У XI ст. – 1241 р. на горі, прикриваючи підступи до стольного Києва, височіло неприступне давньоруське місто-фортеця Іван. Археологами відкриті потужні земляно-дерев'яні фортифікації, пам'ятки матеріальної культури.

На жаль, після зведення Канівської гідроелектростанції почався процес ерозії, чільна частина городища підмита річкою і обвалилася в затон. Адже саме там, за розвідками В. Б. Антоновича, у дохристиянську добу стояло капище доби князя Володимира Красне Сонечко, а після запровадження християнства – боярсько-дружинна церковця Св. Іллі.

Місцеві краєзнавці вказують й на інше місце – капище жіночого божества (Змієдіві-Праматері сколотів, Діви-Лелі слов'ян) з доби бронзи до давньоруських часів існувало на мисі при впадінні р. Леглич у Дніпро.

Проведення реконструкції древнього Іван-города дозволить зберегти пам'ятку від подальшого згубного руйнування. І в недалекому майбутньому, цілком можливо, Ржищев стане одним з міст, де завдяки музейно-анімаційному скансену епохи Київської Русі процвітатиме історико-

культурний, фестивально-подієвий та релігійний туризм.

Рис. 2.38. Інформаційний щит поблизу озера "Святе" м. Чернігова. Захист державою природно-сакральних ареалів з присвоєнням їм статусу "заповідне урочище" – одна з дієвих форм збереження сакральних ландшафтів України.

Джерела живої і мертвої води. За даними місцевих краєзнавців, велике язичницьке святилище – святе місце для поколінь паломників – знаходилося в районі виходу джерел живої і мертвої води у с. Уляники, що на південь від м. Ржищева. Від Ржищева до Уляників пролягає заповідна балка Ріпниця, де, за народним повір'ям, трави і зела – найцілющіші. Археологічні розвідки виявили тут сліди жител і артефактів ритуального ужитку від бронзового віку до середньовіччя. Поряд з балкою на околиці села – вали і археологіч-

ний шар давньоруського городища X – XIII ст.

Жодні намагання християнських очільників не зуміли викоренити віру місцевого люду у чудодійні властивості ржищевських джерел живої і мертвої води, що їх оспівано ще в народних міфологічних казках та старокиївських билинах. Саме сюди, за словами ченця-літописця, після повалення stolичного ідола Перуна *«київські волхове розбіглися з плачами та стогонами по ржищівських байраках»*.

Трипілля – праукраїнський сакральний центр в Обухівському районі Київської області. Крім свідоцтва про високий культурно-господарський розвиток прадавніх жителів культури «Кукутень–Трипілля», село відоме кількома сакрально-культурними об'єктами різного періоду розвитку українського етносу.

Поселення II пол. V тис. до н.е. на Посадовій Горі у центрі с. Трипілля дало багато археологічних артефактів про функціонування прадавньої Трипільської цивілізації із великими протомістами і землеробськими культом та обрядами. Цивілізації побудованої на засадах первісного комунізму та керованої мудрими жрецьками. Ще одне поселення того ж часу площею 100 га на околиці с. Трипілля розкопане В. В. Хвойкою на переломі XIX – XX ст. Український археолог чеського походження Вікентій Вячеславович Хвойка (1850-1914 рр.) висунув гіпотезу, згідно якої *«народ, що створив ці [трипільські] пам'ятки, не міг зникнути безслідно і був ніхто інший як гілка арійського племені, котрій по праву належить ім'я протослов'ян і нащадки котрої й донині населяють південно-західну Росію [Україну]»*.

Святилище ранніх слов'ян на Дівич-горі при в'їзді в с. Трипілля. На розрівняній людиною вершині гори, що на 145 м. круто підноситься над Дніпром, у зарубинецьку добу (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) та в подальший антський період (V – VI ст.) функціонувало святилище жіночого божества родючос-

ті (Дана, Жива) із оригінальним жертovníком – піччю з дев'ятьма напівсферичними заглибленнями.

За реконструкцією Б.Рибакoва, цей жертovníк з дев'ятьма гніздами призначався для посудин, в яких під час святкових церемоній проводилися обряди аграрної магії над зерном дев'яти основних сільськогосподарських культур наших пращурів: пшениці, ячменю, проса, гречки, жита, льону, коноплі, бобів і гороху. Священне число «9» асоціювалося і з дев'ятьма місяцями вагітності та служило ідеї духовного освячення акту продовження роду та опіки над породіллями (рожаницями).

З боку, протилежного Дніпру, Дівич-гора сходить нанівець широким пологим спуском, немовби спеціально призначеним для урочистих обрядових процесій від поселення до жертovníка богині-діви на вершині.

Очевидно, на цю гору, до жертovníка, століттями сходилися вагітні жінки та дівчата, яким надходила «пора» ставати матерями, для проведення ритуалів та замовлянь на успішне зачаття й народження дитяти. Варили чар-зілля з любисту для причарування коханих, вершили ряд інших таємних обрядів жіночої фітомагії. Проводилися тут і щорічні календарні ритуали землеробської магії: замовляння на щедрий врожай, своєчасні дощі тощо.

Певна річ, сьогодні від цього унікального святилища майже нічого не залишилося, однак його часткова музейна реконструкція збагатить Трипільля ще одним непересічним туристично-екскурсійним об'єктом.

Святилище сколотів-праслов'ян на Дівич-горі в с. Сахнівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. На її вершині понад р. Россю існувало святилище Змієдіві сколотів-орачів VII – IV ст. до н.е. та їхніх правнуків – ранніх слов'ян зарубинецької культури I – II ст. н.е., антів IV – V ст., укріплений град русичів 1034 – 1240 рр. До козацької доби

поселення і святині на сахнівській Дівич-горі оточували непрохідні праліси. Які, однак, не завжди ставали на заваді ордам кочівників. Під час розкопок прикордонної давньоруської богатирської застави тут знайдено безліч предметів військового спорядження: залишки кольчуги, шаблі, наконечники списів, понад 150 наконечників стріл, дві булави та ін.

Про те, наскільки багатим на пожертви було древнє сколотське святилище, свідчать археологічні знахідки. У Сахнівці поряд з Дівич-горою знайдена славнозвісна унікальна золота пластина із зображенням сколотського свята на честь жіночого божества – Праматері-Змієдіви. Праматір – поважна жінка у багато оздобленому головному уборі – тримає у руках коло (символ новонародженого сонця (сколотського Колакся, українського Коляду).

Звертає на себе увагу одяг і особливо головний убір богині, який майже повністю, навіть у дрібних деталях, нагадує головний убір літньої української жінки минулого. Ліворуч жінки на пластинці зображений літній скіф. Права рука богині дарує воїнові священну царську сокиру для сакралізації його влади над народом. Праворуч від богині молодий скіфський жрець тримає над головою смолоскип, виконуючи ритуал прославляння її як Рожаниці – богині родючості. А біля молодого скіфа зображені два літні воїни-побратими, які, обнявшись, ведуть застільну розмову і тримають священний напій у ритуальному розі.

А 1900 року тут знайдено скарб витончених золотих коштовностей, злитків і візантійських монет, який належав княгині Агнесі, дружині київського князя Мстислава Ізяславовича.

Місцеве населення спрадавен асоціювало Дівич-гору із скарбами пращурів. За легендою, після того, як дівчина кинулася з цієї гори, вдарив грім, гора розкололася навпіл, і прірва поглинула усе чужинське військо, золото, срібло та інші коштовності.

Місце язичницького святилища з часом зайняв жіночий монастир. На самій вершині стояла церква, а на виступах – келії монашок. Однак, час знівелював і цю святиню. Зараз легендарна Дівич-гора заросла непролазними дрімучими чагарниками.

Сахнівські краєзнавці припускають, що на сусідніх із Дівич-горою пагорбах – Пастушій (Волосовій) горі та на Крутому шпилі – у дохристиянські часи також існували святилища Велеса та Перуна.

Городище Чучин (Букринський плацдарм) – це літописна фортеця XI – XIII ст. біля с. Щучинка Київської області, вузол дніпровської оборонної лінії, що прикривала Київ від нападу кочівників, важливий порт на Дніпрі. Біля села виявлено поселення трипільської культури, кургани скіфського часу, давньоруські та кочівницькі кургани. Зараз на території городища розташований меморіальний комплекс «Букринський плацдарм» на честь визволення Києва у 1943 р., внаслідок його будівництва городище було майже повністю знищене, збережено лише невеликий відрізок валу, що підноситься над рівнем річки на 70 м. Тут встановлена інформаційно-меморіальна таблиця і пам'ятник Бояну – автору «Слова о полку Ігоревім». Місце богатирського капища X ст. та гарнізонної церковці XI – XIII ст., що постала на його руїні, нині перекрите плитами меморіалу.

Трахтемирівське гніздо (вузол) поселень і святилищ трипільської культури, індоаріїв доби міді-бронзи, скотів-праслов'ян античної доби та слов'ян раннього середньовіччя.

1. Трипільські поселення IV тис. до н.е. зі слідами храмів на Ігнатенковій горі і в урочищі Хатище виявлені М. М. Шмаглієм та Ю. М. Відейком. Розкопками поселень різних етапів трипільської культури виявлено велику кількість культової антропоморфної пластики.

2. Сліди святилищ XX – X ст. до н.е. археологічно вгадуються на городищі Монастирьок, на Зарубиній горі, на городищі Бучак в урочищі Городок, на городищі Тополева гора в урочищі Чернече.

Підводні некрополі і святилища доби племен трипільської, чорноліської, скототської, зарубинецької і черняхівських культур перебувають нині на дні Канівського водосховища, води якого поглинули безліч скарбів і цінних артефактів минулих епох. Святилище на Зарубиній горі, досліджене В. В. Хвойкою, явило світові пам'ятки культури, яку першовідкривачі назвали зарубинецькою. Осіла в воду прибережна круча Ігнатенкової гори, де археологами також зафіксовано сліди культового характеру тощо.

3. Трахтемирівське городище з жертовниками святилищ скототів-орачів VII – VI ст. до н.е. Було збудоване в другій половині VII ст. до н.е. відразу після появи кочових скіфських загонів у лісостепу. Це найбільше (площа понад 500 га) й наукріпленіше праслов'янське протомісто поліетнічної Великої Скіфії. Вірогідно, столиця залежного від царських скіфів племінного союзу скототів-орачів, описаних Геродотом як заможних хліборобів, що ведуть експортну зернову торгівлю із грецькими колоніями Бористенідою й Ольвією.

Трахтемирівське городище споруджувалося зусиллями великої маси людей, воно було міжплемінним адміністративним і релігійно-духовним центром, зрештою, місцем сховища родів та їхньої худоби під час воєнної небезпеки в ранньоскіфський час.

Потужні укріплення протоміста склалися з глибоких (до 5 м) і широких (до 12 м) ровів і високих (до 7 м) земляних валів, по яких проходила дерев'яна стіна. Довжина укріплень понад 10 км, їх немає лише з боку Дніпра, де високий берег круто уривається і є неприступним. У відслоненнях валу знайдені великі камені, якими укріплювався насип. Кілька в'їздів

до граду захищали дерев'яні вежі. У північно-західному кутку городища існувало внутрішнє укріплення-дитинець площею до 70 га, забудований житлами та релігійними спорудами каркасного типу із жертовниками землеробського культу. Одне з таких праслов'янських святилищ відкрила Г. Т. Ковпаненко.

Осердям просторого каркасного храму, заглибленого в ґрунт, був круглої форми глиняний майдан, посеред якого стояв жертвний стовп з чашею, орнаментований спіральними візерунками. На цьому жертovníку здійснювали складні ритуали аграрної маґії, приносили жертви шляхом спалювання у священній ватрі та узливання. Г. Т. Ковпаненко виявила у праслов'янському святилищі Трахтемирова залишки щедрих дарів-жертвоприношень: уламки коштовної давньогрецької чаші-кілика кінця VII ст. до н.е. та ритуальної кераміки місцевого виготовлення, глиняну ритуальну посудину у формі птаха та велику корчагу для зберігання збіжжя чи меду.

Поza дитинцем інша площа городища була вільною, вона призначалася для численних черед худоби, яку приганяли сюди під час наїздів іноетнічних кочових скіфів. Однак, під натиском царських скіфів в кінці VI ст. до н.е. мешканці змушені були таки залишити це городище і схоронитися подалі вглиб пралісів.

4. Мала Гірка – поселення з жертовниками святилищ сколотів-орачів VIII та IV – III ст. до н.е. знаходиться поблизу колишнього села Зарубинці, на правому березі Дніпра, між високими піщаними горбами: Зарубиною горою та Малою Гіркою, – на яких індикуються археологічні сліди святилищ передскіфського та пізньоскіфського часу. Вони погано збереглися, що відбиває реалії тієї буремної доби. Археологами тут зібрано чимало уламків кераміки чорноліської культури (VIII ст. до н.е.), пізньоскіфського (IV – III ст. до н.е.) і зарубинецького часів (II ст. до н.е. – I ст. н.е.), у т.ч. коштовних античних амфор.

5. Святилище скототів-орачів IV – III ст. до н.е. Маркова гора. У археологічному шарі з вершини цього крутосхилого пагорбу над Дніпром виявлено численні дрібні уламки кераміки пізньоскіфського часу, а також вугілля і перепалені кістки принесених у жертву тварин.

6. Городище Монастирьок зі святилищем періоду зарубинецької культури (кінця III ст. до н.е. – II ст. н.е.) – це адміністративний і духовно-релігійний центр родових общин канівської групи зарубинецької культури, близько 20 пам'яток якої тягнуться вздовж Дніпра на південь до гирла Росі. Монастирьок – найбільше, щільно забудоване (відкрито кілька сотень жител, більшість з них знищені пізнішими будівлями слов'янського і давньоруського часу) та найукріпленіше поселення цієї групи.

Про заможність стольного граду канівської групи зарубинецьких племен свідчать знахідки археологів. Тут виявлено дуже багато декоративно-ужиткових срібних і бронзових оздоб (фібули, браслети, перстні, каблучки та ін.), а також – тисячі уламків і цілих форм якісної кераміки, серед яких значну частку складають дорогі імпортовані амфори і художня кераміка грецьких майстрів Причорномор'я і Малої Азії.

Сакральним осердям городища було святилище, що знаходилося на сонячній найприпіднятійшій придніпровській частині поселення. Від житлової забудови святилище відмежувала стіна з вертикально вкопаних дерев'яних колод, існував вхід з боку городища та сакральні Золоті ворота, обернені до сходу сонця.

Від святилища добре зберігся жертвник. Він складався з ритуальної чаші, вимощеної коров'ячими копитними кістками-астралами (36 штук), ретельно складеними один до одного, основами повернутими до центру ями. Це наводить на думку про вшанування тутешніми родами Велеса (Діда, Дідуха) – опікуна черед худоби й родючості плодів земних.

Обіч вівтаря розташовані дві ями для приношень богу жертовної їжі діаметром до 1 м і глибиною до 1,5 м, вщент заповнені цілими посудинами і уламками від чорнолощених горщиків та мисок, кухонних горщиків з кришками, корчаг та амфор. Відгомін такого древнього ритуалу задобрення їжею божества родючості народна пам'ять українців зберегла у ритуальному замовлянні «Іди, іди, дощику, зварю тобі борщину» та ін.

Сакральні святилища острова Хортиця.

Археологи України суголосо констатують факт сталості сакрально-архітектурно-ритуальної традиції спорудження і функціонування сакральних центрів Наддніпрянщини від доби Трипілля до періоду виникнення Великої Скіфії. «...На території Надпоріжжя перші кам'яні споруди з'являються у похованнях під час пізнього неоліту. Протягом енеоліту-бронзи вони існують та розвиваються в напрямі збільшення кількості та ускладнення архітектурних форм. У період раннього заліза помітно продовження традиції споруд». [Никитенко, с. 127]. Сьогодні найбільше зосередження цих унікальних кам'яних споруд туристи мають змогу оглянути у національному заповіднику «Хортиця».

Острів Хортиця – це національна святиня України на рівні з Софійським собором та Києво-Печерською лаврою. Це кам'яний літопис нашої багатотисячолітньої історії, де збереглися індоарійські поховання доби міді-бронзи, скіфська фортеця V–III ст. до н.е. на Совутиній скелі, пам'ятки ранньослов'янської та давньоруської доби [11]. Про значення цього острова для українців першим згадував ще в X ст. візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (хресний батько княгині Ольги) у своїй книзі «Про управління імперією», де оповідається, що після подолання важких порогів русини зупиняються на перепочинок на священному острові Святий Григорій (Юр-Хорс) і там під величезним дубом вшановують

жертвоприношеннями своїх божеств.

Рис. 2.39. ІКК «Запорізька Січ» на о. Хортиця. Фото: <https://sites.google.com/site/ostrovhortica9b/dostoprimecatelnosti>

Острів Ора-Хорса – Хорсиця-Хортиця – посеред Дніпра споконвіку був священним для наших пращурів – від неоліту до розквіту Київської Русі. Археологами досліджено тут цілу низку унікальних у індоєвропейському вимірі культових центрів і жертовників різних епох. Найвідоміші з них:

1. Чорний камінь V – IV тис. до н.е.
2. Святилище «Січ» кінця V – початку IV тис. до н.е.
3. Святилище-обсерваторія «Генералка-2» початку IV – середини III тис. до н.е.
13. Брила-жертвник III тис. до н.е. (берегове урвище в районі балки Генералка)
4. Святилище-обсерваторія «Брагарня» II тис. до н.е.
5. Святилище-яйце II тис. до н.е.

6. Храм у балці Ганівка XIV – XII ст. до н.е.
7. Фортеця-святилище на о. Байда II тис. до н.е.
8. Святилище на о. Середній Стовп (Стіг) II тис. до н.е.
9. Святилище Музичина (розташоване в балці Музичиній) II тис. до н.е.
10. Святилище-обсерваторія Каракайка (розташоване в балці Каракайка) III – II тис. до н. е.
11. Святилище на о. Кам'яний III – II тис. до н. е.
12. Змієва печера
13. Зорова Могила («Скіфський стан»)

Розвиток мегалітичних споруд в епохи неоліту-бронзи в Європі проходив за близькою схемою і будівництво кромлехів, хенджів, каїрн та дольменів мало відрізняється від Іспанії до Уралу. На всій цій території археологи знаходять кам'яні святилища древньої індоєвропейської спільноти. Проте в різних географічних ареалах мегалітичні пам'ятки поширені асинхронно. Найстаріший ареал – західноєвропейський – датується VII – III тис. до н.е. Окрім Західної Європи він також поширений у Північній Африці, Палестині, Егеїді, Пропонтиді, на Аравійському півострові та на узбережжях Чорного моря. Інші різновиди мегалітизму датуються пізнішими епохами.

Щодо українських мегалітів існує три головні гіпотези: автохтонне, кавказьке та західноєвропейське походження. Очевидно, для різних епох і етноісторичних спільнот кожна з цих гіпотез має право на існування.

В Україні мегалітичні святилища тяжіють до р. Дніпра, і більшість з них через будівництво Дніпрогесу у XX ст. виявилися затоплені. Ця обставина підсилює безцінність унікальних мегалітичних комплексів Хортиці. Переважна більшість культових кам'яних конструкцій Хортиці зафіксована в північній частині острова, в безпосередній близькості до таких еталонних пам'яток, як Середній Стіг, Дурна Скеля, урочище Сагайдачного, острів Байда та ін.

Чорний камінь – брила вагою близько 5-ти тонн, матеріал – габро. На Хортиці поклади габро відсутні, найближчі виходи знаходяться в Черкаській області. Подібно до будівничих Стоунхенджу наші пращури 5-6 тис. років тому волоками і плотами dopravили цю брилу за сотні кілометрів на священний острів і покрили сакральними петролгіфами. Імовірно, Чорний камінь відігравав ключеву роль у мегалітичному святилищі-обсерваторії епохи неоліту. Його рештки – шість менших каменів з того ж матеріалу розкидано неподалік. На окремих з них також збереглися сліди петрогліфів.

Хортицький Чорний камінь – шеститисячолітній предтеча іншого легендарного наріжного Чорного каменя, на якому вибудована одна зі світових релігій – іслам. Пізній мусульманський варіант народженої у неоліті легенди про «Пуп Землі» переповідає таке: Чорний камінь був принесений з Раю під час Всесвітнього потопу, а згодом з ласки ангелів вмурований у стіну святилища-Кааби і з того часу донині є головним символом поклоніння правовірних мусульман Аллахові.

Нещодавно український Чорний камінь і його відламки перенесено у двір Музею історії козацтва. Однак ефективної міжнародної туристичної промоції цього містичного артефакту Україна досі не проводить.

Святилище «Січ» – це унікальний за складністю побудови комплекс кромлехів, датований кінцем V – початком IV тис. до н.е. (мідний вік). Пам'ятка була відкрита під час будівництва історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» у 2005 р. Археологи розкопали тут 12 кромлехів та 6 кам'яних закладів різного розміру та часу, пов'язаних із сусідньою курганною групою поховань жерців-володарів довколишніх земель. Святилище слугувало місцем збору духовно-світської еліти племен Середньої Наддніпрянщини впродовж декількох століть. Його кількаразово розбудовували. Композиційні й архітектурні особливості дають підстави типологічно збли-

жувати українське святилище «Січ» із його імовіною предтечею – прославленим анатолійським святилищем Гебеклі-Тепе (див. Рис. 2.40).

Святилище «Січ» законсервоване під землею. Над ним на поверхні споруджена камяна копія, яка й експонується нині біля історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Однак, оригінальний артефакт заслуговує на те, щоб з гордістю демонструвати його світу. Сьогодні мегалітичні святилища на кшталт Гебеклі-Тепе чи хеджів Британії – це топові, рекламно розкручені об'єкти туристичного притягання, що приносять чималі доходи тамтешнім пам'яткоохоронним структурам і місцевому туристичному бізнесу. Чому ж ми в цивілізованому XXI ст. заховали під землю найстаріший та найвеличніший сакральньо-обрядовий комплекс України? А під стіною ІКК виклали на огляд жалюгідну бутафорську імітацію, що викликає в туриста відчуття розчарування замість гордості, заінтригованості, наполегливого прагнення довідатися більше про таємничий світ мешканців праісторичної Наддніпряни.

У Перу за підтримки уряду й під наглядом експертів ЮНЕСКО регулярно ведуться роботи з реконструктивної археології, комплексного відтворення та музеєфікації загадкових пірамідальних сакральних комплексів доінкських цивілізацій. А в Україні навіть не прийнято озвучувати подібні амбітні наміри, а тим паче розробляти інвестиціо-наукові проекти із залученням міжнародних експертів.

Щороку культовий ансамбль “Січ” спільноти племен середньостогівської культури притягує до себе тисячі європейських та українських туристів. А потенційно здатний заінтригувати і принаджувати десятки і сотні тисяч туристів щокожного року.

*Рис. 2.40. Вгорі: Святинище «Січ» кін. V–поч. IV тис. до н.е.
Внизу: Святинище «Гебеклі-Тепе» IX тис. до н.е., що щороку
приносить туріндустрії Туреччини до 1 млн. дол.*

Святилище-обсерваторія «Генералка-2» початку IV – середини III тис. до н.е. – за твердженням археолога О. Тубольцева це одна з найвеличніших обсерваторій епохи неоліту в Україні. Найближчі аналогії – хенджі Британії і загалом усі європейські святилища типу “causewayed enclosures”. Залучення даних астрономії показує, що стовпи й вали святилища виконували функції маркерів сонячних і місячних фаз, пов’язаних із сезонними й добовими змінами часу, та візирів спостереження за рухом планет і зодіакальних сузір’їв.

Найбільші стовпові ями позначають місця, в яких, треба думати, закріплювалися підніжжя менгірів із відповідними символами та орієнтацією на відповідні об’єкти зоряного неба. Біля них виявлені потужні скупчення решток жертвоприношень. Збереглися кам’яна обкладка, культові ями з вохрою, кільцеві рови, зорієнтовані за сторонами світу, кам’яний вівтар.

Будівничими чітко витримана орієнтація точок спостережень у просторі в напрямках сходів і заходів сонця в дні рівнодень і сонцестоянь. Присутні й місячні напрямки, що мають відношення до положення низько й високого місяця у ті ж сакральні дні року.

О. Тубольцев констатує: “можна припустити, що рови були споруджені для тривалих вимірів. В якості поміток використовувалися камені, які укладалися на дно рову як орієнтири. Після того, як проходив певний період часу – рік або більше – камені замінили стовпами, а самі рови зарили. Протягом часу... [функціонування святилища] до стовпів приносили дарунки й жертви”.

Таким чином, подібно до раннього етапу Стоунхенджу, над уривистим берегом о.Хортиці на поч. IV тис. до н.е. функціонувало святилище з чотирьма концентричними сегментами стін (“gondels”) та навхресними проходами між ними, що сходилися біля центрального кам’яного вівтаря. Сег-

ментарно збереглися рови – історичний залишок протофундаменту, в якому були закріплені стовпові конструкції стін святилища. Вірогідно, конструкція стін святилища-обсерваторії була комбінованою – з реперними стелами-менгірами та палями частоколу між ними. На жаль, масивних кам'яних фрагментів відшукати поки не вдалося – розкоп залягає близько до сучасної поверхні, тож, імовірно, їх могли перемістити і використати як будівельне каміння при спорудженні неподалік фортифікацій XVIII ст.

Рис. 2.41. Брила-жертвник III тис. до н.е. над береговим урвищем о. Хортиці. Опис та фото запозичено з: svit.in.ua.

Неподалік святилища на схилі балки Генералка знаходиться ще один культовий об'єкт – скельна брила-останець, в

якій неолітичні теслі підкреслили риси божества-Тура (Веле-са) – одного з найшанованіших у пантеоні племен ареалу побутування населення трипільської й середньостогівської культур. Досі чітко простежується голова, один ріг (інший відколовся) та штучно відшліфована пласка поверхня жертovníка. Ареал поширення подібних скельних жертovníків в Україні всеохоплюючий – від Карпат до Кам'яної Могили. Зокрема, в один ряд з брилою-жертovníком на о. Хортиці слід поставити широко відомі жертovníк у трипільському святилищі в печері Вертеба та жертovníк в с. Монастирок на Тернопільщині.

Святилище-обсерваторія «Брагарня» II тис. до н.е. – один з найбільших серед виявлених та досліджених на сьогодні сакральних об'єктів дописемної цивілізації України. Мегалітичне святилище збудоване у північній частині Хортиці на плато, що височіє на 31 м над річищем Дніпра, а з трьох інших боків ізольоване глибокими балками Совутною (зі сходу) і Великою Молоднягою (з півдня й заходу).

Мегалітична споруда складалася з трьох кромлехів та сімох закладок. Серед них вивищувалися 15 гранітних стелменгівів зі слідами художнього обтісування, що надали їм антропоморфних та фалічних рис. Вага окремих гранітних плит, з яких викладені кромлехи, сягає 10 тон. В середині святилища археологи на чолі з М. Остапенком дослідили жертovníки різних епох, знайшли десятки артефактів-жертвоприношень (від крем'яних вістрь до ритуальної семантично орнаментованої кераміки) та реконструювали доволі складні ритуали мисливської, аграрної, астрономічно-календарної, погодної магії, обрядів вимолювання родючості та плодючості.

Конфігурація святилища нагадує два двори – чоловічий (менше коло) і жіночий (більший овал площею 7 x 6 м), що поєднуються «калиновим мостом» (алеєю). У народних віруваннях «калиновий міст» сполучає цей світ з потойбічним світом [Пашник, 2016].

Детальне уявлення про будову святилища дає опис Г.Калайди. Осердя більшого двора – округлий жертovníк діаметром 2 м, викладений плоскими брилами граніту. З двох боків жертovníка стоять дві антропоморфні стели. Простір навколо центрального жертovníка оточений кромлехом діаметром 12 м. Кільце викладене брилами граніту і має розрив з північно-східного боку, який править за вхід.

З південно-західного боку на кільці розміщується ще один круглий майданчик діаметром 3 м, викладений плоскими брилами граніту. Навколо цього майданчика встановлено п'ять стел. Одна з них – гранітний брус, прямокутний в перетині, має зверху заглиблення, своєрідний візир. Під каменями цього майданчика в спеціальних ямах ставились ритуальні посудини-курильниці, горщики та ін. При ритуалах використовувалась жорства зеленого кольору та вохра.

Друга частина святилища представляє собою два малих кільця, які між собою перетинаються. Вони розташовані від великого кільця за 10 м. Можливо обидві частини святилища колись були з'єднані між собою коридором з гранітних брил.

Згідно з датуванням виявленої під час розкопок кераміки, святилище використовувалася з кінця III і до початку I тис. до н.е. і було пов'язане з астрально-солярними культами та культами плодючості.

Роздумуючи над феноменом понад тисячолітнього функціонування цього й інших святилищ Надпоріжжя та незмінності ритуальних практик на них, учені М. А. Остапенко і Д. Л. Тесленко підводять нас до такого висновку:

“...населення Степового Подніпров'я, що вело осілий спосіб життя, сформуvalo достатньо самобутні елементи архітектурного вираження обрядності, основною рисою яких було розповсюдження безкурганних форм поховального обряду, та створення традиції будівництва різноманітних кам'яних культових комплексів на рівні давньої поверхні. Цікаво, що ана-

логічний характер розвитку обрядності в середі осілого населення Подніпров'я простежуються і в скіфську добу”.

“...Ритуальна практика виникає у ямний час і спостерігається упродовж усієї бронзової доби, причому різними племенами майже тисячоліття використовуються одні й ті самі об'єкти. Інший звичай – встановлення на культовому місці антропоморфних та фалічних стел – також простежується від ямного до зрубно-сабатинівського часу. Пояснювати ці факти лише привабливістю та живописністю конструкції навряд чи доречно, адже консервативність ідеологічної сфери життєдіяльності сьогодні майже загальноновизнана”.

“Існування подібних тенденцій свідчить про тривале перебування в умовах надзаплавного ландшафту певних етнічних груп, які, не зважаючи на сторонні впливи, зберігали власні тенденції розвитку сакральної архітектури”. [Тесленко, Остапенко, 2000].

Залишки святилища-обсерваторії «Брагарня» законсервовані археологами і відкриті для відвідування туристами.

Святилище-яйце II тис. до н.е. – утілення космогонічного індоарійського міфу про «Світове яйце» (яйце-райце українських казок), зі шкаралупок якого постали земна й небесна твердь, а зсередини висипали й наповнили світ звірі, птахи, риби й усі рослини. Українська казка до деталей ідентична найархаїчнішому космогонічному міфу Рігведи, датованому тим таки II тис. до н.е. [Чмыхов, 1990].

Понад чотири тисячі років випуклі кам'яні могили у формі яйця височіли на Хортиці. “Однак, – наголошує М. Остапенко, – не зважаючи на це, вони не були порушені, або перебудовані в пізній час представниками інших етносів, що свідчить про загальнокультурний статус та універсальне міфосприйняття, закладені в дані споруди”.

Археологи М. А. Остапенко й О. Г. Штепа комплексно дослідили три найзбереженіші святилища, розташовані на

південному схилі балки Велика Молодняга. Яйце №1 – це опукла викладка розмірами 3,5х2,8 м. зі щільно припасованого гранітного каміння. Під гранітною «шкаралупою» яйцевидної конструкції виявлено «жовток» – шар жовтуватого супіску зі слідами жертвоприношення, а в ному знайдено унікальну прямокутну чашу-вівтар, зорієнтовану по сторонах світу. Яйце №2 – це аналогічна кам'яна конструкція, однак більших розмірів (6х4,5 м), розташована за 50 м на південь від яйця № 1. Всередині теж віднайдено уламки ритуальної посудини світло жовтого кольору з орнаментом міфосвітоглядної семантики, датованої ямно-катакомбною добою. У ямі-“жовтку” знайдено “посланця в Ірій” – ритуальне поховання дорослого чоловіка в позі ембріона головою на південний схід.

Яйце №3 – розкопане поряд з №2 і має форму складної сакральної конструкції у вигляді кромлеха діаметром 4,2-4,4 м, в центрі якого викладено овал 2,3х3 м, південний край якого з'єднаний з колом. Внутрішня, незаповнена камінням поверхня між кромлехом та овалом утворює правильну підкову. Центр овалу 2х1,2м, не заповнений камінням. Овал та східна частина кола викладені переважно з округлих плескатих валунів у два ряди, західна частина кола викладена в один ряд. У ямі-“жовтку” також віднайдено фрагменти кістяка “посланця в Ірій”.

Після закінчення археологічних розкопок, святилище-яйце реконструйовано на рівні сучасної поверхні і є визначною пам'яткою національного етнокультурогенезу.

Рис. 2.42. Залишки храму XIV–XII ст. до н.е. у балці Ганівка

Храм у балці Ганівка – культова споруда критого типу, тобто справжній храм доби пізньої бронзи (XIV–XII ст. до н.е.). Храм складається з великої обрядової зали (84 м²) та кількох прилеглих приміщень. Приміщення храму овальної форми, заглиблене у ґрунт. Площа – 240 м². Збереглися залишки кам'яних стін шириною 0,2-0,4 м, викладених на земляному розчині в 3-4 камені. Другий ярус стін храму не зберігся. Припускають, що він був складений із саманної цегли, обмашований глиною та вкритий ритуальними орнаментами і знаками індоєвропейської міфологічної семантики.

На плані центрального приміщення храму стовпові ями утворюють овал, що повторює форму зали, але менших розмірів. Овал витягнутий у довжину на 8 м, у ширину на 5 м. У шести стовпових ямах свого часу були зафіксовані високі де-

рев'яні колони. На ці опорні колони опиралася дерев'яна конструкція високого конічного даху храму, імовірно, із зодіакально зорієнтованими отворами для астрономічних спостережень за рухом головних сузір'їв та фіксації фаз Місяця.

Археологи виявили у храмі дев'ять культових ям – заглибин-підвалин, де свого часу стояли антропоморфні стели-ідоли божеств індоєвропейців та складалися пожертви до їх підніжжя. Відходи жертвоприношень (уламки ритуально розбитого посуду, перепалені кістки тварин, рештки вуглин і вохри) утилізувалися теж у межах сакруму в т. зв. господарських ямах.

Храм у балці Ганівка – це найзбереженіша кам'яна сакральна будівля бронзової епохи на території України. Імовірно, її слід ототожнювати із храмом пеласгів-лелегів. Музеєфікаційна консервація (а в ідеалі – реконструкція на скляній підшві-укритті) цієї величної храмової споруди – ровесниці храмів у Трої й Мікенах – справа честі для України, якщо тільки ми насправді претендуємо посісти належне нам місце у когорті цивілізованих націй-членів ЮНЕСКО – захисників надбань Списку культурної спадщини світу.

Святилище-обсерваторія Каракайка III–II тис. до н. е. було відкрите археологом Д. Никоненком. Пам'ятка мала дві стадії будівництва. У добу бронзи на природному підвищенні було викладено два кромлехи з масивного каміння – внутрішнє вписане в зовнішнє за принципом енеолітичного лабіринту. Основними культовими об'єктами енеолітичного святилища є масивний менгір зі слідами рельєфного обтісування та камінь-жертвник (“кам'яна чаша»), чітко орієнтовані на захід Сонця у день літнього сонцестояння. На підставі цього учений Д. Никоненко встановив, що об'єкт у балці Каракайка використовувався для здійснення релігійних обрядів та астрономічних спостережень.

Рис. 2.43. Відновлена на рівні поверхні копія святилища Каракайка.

В епоху Великої Скіфії на місці святилища було здійснено поховання і після цього площа кам'яної конструкції була засипана дрібним камінням й утворила суцільну кам'яну закладку-курган. Після цього ще певний період закладка-курган могла використовуватися в поминальній обрядовості. Адже на священному острові посеред Дніпра на місці, де покоївся прах пращурів, у скіфську добу могли похоронити не абикого, а винятково людину з найвищим соціальним статусом або ж спеціально обраного посланця з важливою ритуально-комунікаційною місією (із античних джерел відомо, що зазвичай із важливим для племені посланням до богів відправляють сина царя чи когось зі жрецької еліти).

Власне, в 2019 р. Д. Никоненко розкопав ще один панцирний кам'яний курган, і виявилось, що це символічне поховання (без реального кістяка похованого) – а отже йдеться про сакральну споруду, необхідну для відправлення поминальних ритуалів культу царя-першопредка (як варіант – тогочасного правителя-звитяжця, котрий наклав головою десь у

далекому поході, однак заслуговує на могилу-меморіал на батьківщині для обов'язкових щорічних тризн-вщанувань). Під масивним кам'яним панцирем цього кургану-символу знайдено сліди типово скелотської погребальної камери, а в ній – наверх стріл, залишки парадної залізної зброї і вудила кінного упряжу. Тобто, це не курган-поховання, а меморіально-сакральний об'єкт комплексу святилища Каракайка.

2017 року за підтримки ТОВ “Соціальні ініціативи Запоріжжя” святилище реконструйоване на рівні денної поверхні (див. Рис. 2.43). Облаштовано доріжку для екскурсантів, встановлено інформаційний щит зі схемою святилища та фотографіями розкопу.

Однак, скрізь за кордоном нині діють згідно з сучасними принципами автентичної репрезентативності об'єкта культурної спадщини. Святилище Карайка заслуговує на модерний інвестиційний проект із каркасно-скляним павільйоном-саркофагом реконструйованого автентичного комплексу та супутніми приміщеннями із репрезентативним експозиційним матеріалом та мультимедійними графічними реконструкціями з супровідним текстом українською й англійською мовами, також, в ідеалі – із аніматорами-реконструкторами історично-культурного середовища засобами “живої історії”. Саме так сьогодні змагаються за туриста скансени з матеріальними об'єктами експозиції та програмами “живої історії” від Ірландії й Скандинавії до Греції й Ізраїля. Залишатися осторонь від цивілізаційного поступу ми, як європейська нація, не маємо права.

Святилище Молодняга III–II тис. до н. е. було досліджене археологом М. Остапенком. Воно подібне до святилища в балці Каракайка, однак має менші розміри й за сукупністю ознак є архаїчнішим, тобто передувало створенню святилища в Каракайці.

Відсутність поховань та інші ідентифікатори (подвійне кола сакральної семантики і т.і.) дали змогу ученим класифікувати об'єкт як святилище доби бронзи. Тут у камені викладено складний космогонічно-міфологічний сюжет створення світу та реінкарнаційного поступу людини крізь брами життя-й-смерті. Подвійні кам'яні кромлехи локалізовані у просторі з прив'язкою до розташованих поруч об'єктів культу “світового яйця” – унікальних за глибиною семантичного навантаження поховань людей із сакралізованим статусом (гінців бо Неба чи династичних першоцарів) – поховань у жовтуватому суглинку (символічному жовтку-зародку), зусебіч оточеного кам'яною викладкою у формі яйця. Яйцеподібні поховання датовані ХХ–ХV ст. до н.е.

Фортиця-святилище на о. Байда поряд з о. Хортицею II тис. до н.е. За характером кам'яної кладки, розмірами й іншими археологічними деталями має прямі аналогії з городищем легендарної Трої.

Астрально-погодне **святилище на о. Середній Стоп (Сміг)** (раніше це була північна частина о. Хортиці) цікаве, передусім, видовбаними в граніті 7 чашами (найбільша має назву “Козацька миска” – її діаметр – 1,5 м, глибина – бл. 1 м). Скептики твердять, що це природні утворення – вимивини під час водопілля. Вершина високого трискельного уступу колишнього північного берега о. Хортиці у польодовикову епоху, коли Дніпро проламував собі сточище у бік Чорного моря (тоді певно ще озера), та й у пізніші сторіччя могла покриватися водою лише на короткі пікові періоди аномально масштабних водопіль і кригосплавів. Але за писемної історії таких гігантських водопіль уже не траплялося. Принаймні, скрупульозний інженер і картограф Г. Л. де Боплан у книзі “Опис України” у першій половині ХVІІ ст. констатував таке: “На півльє нижче (Кічкаської переправи) починається верх Хортиці (...) Острів дуже великий за розмірами і майже весь оперезаний урви-

щами (...); повені його не затоплюють”. Та й мінерологи опонують: це граніт Українського кристалічного щита – одна з найщільніших порід Землі, яка може з часом розколюватися, але не утворювати сферичні форми водної ерозії.

Археологи ж припускають, що ці рукотворні чаші можуть позначати сім зірок сузір'я Плеяди. Як і в Карпатах на Писаному камені і Сокільських скелях, так і на скельному урвищі о. Середній Стовп такі кульові артефакти століттями використовували в обрядах магії закликання дощу та збору особливої води, енергетично «зарядженої» блискавками.

Рис. 2.44. Жертовники-“миски” ідеально округлої форми, видовбані на пласкій вершині гранітної скелі о. Середній Стовп (до 30-их рр. ХХ ст. – центральний останець-стовп сакрального кам'яного тризуба північної окраїни о. Хортиця).

Змієва печера розташована біля урочища Січові Ворота

(Чорна скеля) в північній частині острова. Над Змієвою печерою височіє кам'яний слов'янський ідол VI–VIII ст., встановлений там першим директором Хортицького музею Арнольдом Сокульським у 1975 р.

Рис. 2.45. “Закодований” у фібулі образ Змієбожества та кам'яний слов'янський ідол VI–VIII ст., встановлений на Чорній скелі о.Хортиці. Запозичено з [Пашник, 2016].

Змієва печера – це розколина в гранітній скелі завдовжки 4,4 м, заввишки 5 м з вузьким (до 1 м) проходом. Легенда про печеру оповідає про те, що Перун, якого варяги скинули з Володимирового капища у Дніпро, доплив сюди, перекинувся Змієм і схоронився у печері, яку з тих часів прозвали Змієвою. Є також підстави припускати імовірність ототожнення Змієвої печери із печерою, в якій Змієдіва породила трьох синів-родоначальників надчорноморських племен: Агатірса, Гелона і Скіфа (цю легенду записав грецький історик Геродот, описуючи Скіфію в книзі «Мельпомена»).

Зорова Могила (меморіально-туристичний комплекс «Скіфський стан») – це курганна група №5 (колись там було 28 курганів, а вціліло лише 3) розташована у найвищій точці Хортиці – висота над рівнем Дніпра 59 м, над рівнем моря – 72 м. У 2005 р. тут відновлено історичний ландшафт. Групу із трьох курганів доповнили ще вісьмома відтвореними. Один з поміж них – це стилізоване святилище скіфського бога війни Арея; інший слугує нині постаментом для реконструйованої козацької вежі. На курганах встановлено стели доби бронзи, половецькі статуї. На західній околиці комплексу розташовано музей кам'яних витворів, який склали гармани (витесані з каменя грановані циліндри), ступи, корита, зернотерки, жорна та хрести козацького типу, виявлені у довколишніх селах і привезені на Хортицю.

Меморіально-туристичний комплекс «Скіфський стан» – це одна з етнокультурно-туристичних візиток України у світі (подібно до того, як піраміди є візиткою Єгипту, Стоунхендж – Великої Британії, а руїни Мікен і Кносського палацу – Греції), це місце масового екскурсійно-туристичного відвідування.

Нині острів Хортиця є відомим релігійно-сакральним та паломницьким центром сучасних неоязичників різних течій. Наприклад, рідновірська громада м. Запоріжжя тут регулярно проводить щонедільні богославлення у святилищі «Брагарня», а також подорожі святилищами і пам'ятними місцями острова, під час яких екскурсанти і прочани дізнаються про світогляд, символіку, богорозуміння слов'ян, легенди предків тощо. Без перебільшення: о. Хортиця – гігантський храм українського етносу просто неба.

Запорозький Дуб. Українські язичники свято шанують Запорозький (Запорізький) дуб, що знаходиться у Верхній Хортиці – правобережного району м. Запоріжжя. Не дивлячись, що зараз понад 700-річний дуб підпертий металевими щог-

лами біля сучасних кам'яниць вулиці Тараса Бульби, – це дерево посідає особливе місце в житті родів. З давніх часів наші предки вірили, що Дуб є деревом Всесвіту, в ньому об'єднуються три сутності: крона – світ божественний, стовбур – світ життя, коріння – світ предків. Священне Дерево поєднує наш Рід – його життя пройшло через багато поколінь. На богослужіннях біля Запорозького дубу рідновіри моляться за духовну силу Природи, за Рід наш, за Україну.

На жаль, на даний час понад дуб практично засох. Живою залишилася тільки одна гілка. Тому пропонується тут же посадити новий дуб (нащепивши пагін із давнього) і здійснити реконструкцію всього історико-культурного комплексу, передбачивши як молитовне місце для язичників так й зручності та атракції для туристів. Крім всього іншого, таке надбання було б досить *символічним*: єдина збережена жива і здорова гілка Родового Дуба, прищеплена у нових сучасних умовах, дасть початок українському етнокультурному та національно-духовному Відродженню, забезпечивши таким чином ріст та розквіт могутнього Українського етносу на багато майбутніх століть.

Молочанське курганне святилище – грандіозний міжплемінний сакральний центр населення степової частини України епохи ранньої бронзи – знаходиться поблизу с. Виноградне Токмацького району Запорізької обл. Унікальне святилище дуже складної конструкції археологи на чолі з С. Ж. Пустоваловим виявили у ході досліджень кургану №3, що височів на плато високого правого берега р. Молочної. Вершина кургану здіймалася над заплавою на 80 м! Це вражає уяву навіть сучасної людини, яка звикла до висот мегаполісів XXI ст.

Справжню степову піраміду (80,5 м по вертикалі, 100 м – у діаметрі при основі) понад 4000 років тому вінчав просторий ритуальний майданчик із центральним вівтарем та,

вірогідно, розставленими по колу стелами інших божеств (чи родових першопращурів) (див. Рис 2.46).

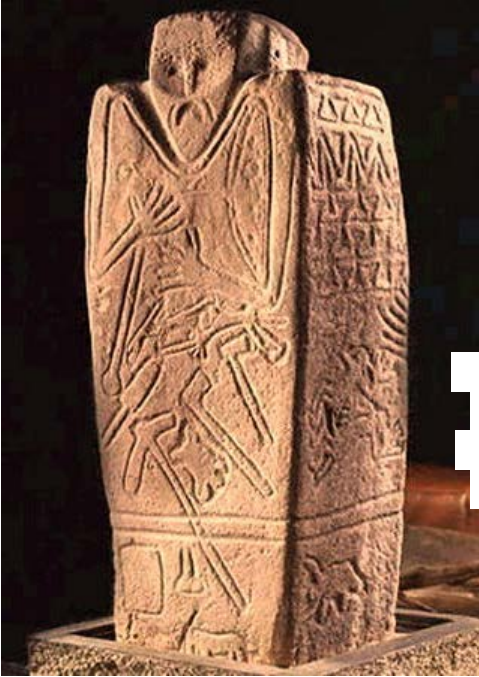

Рис. 2.46. Об'єкт суспільного забуття: Молочанське святилище (на II етапі розбудови) – ровесник святилищ-зіккуратів Месопотамії (археологічна реконструкція С. Ж. Пустовалова) [Пустовалов, 1999, с. 42]; Керносівський ідол, що вінчав в епоху бронзи одне з курганних святилищ індоєвропейської спільноти Степового Надчорномор'я (експонується в Національному історичному музеї ім. Д. Яворницького, м. Дніпро).

Рис. 2.47. Об'єкт масового туризму: відреставрований погребально-сакральний комплекс «Могила Гіганта» нурадичної культури кінця епохи бронзи. Археопарк «Parco Archeologico Naturalistico di Santa Cristina», о. Сардинія, Італія. Фото: Вікіпедія.

Святилище слугувало за консолідуєчий сакральний центр довколишнім спільнотам на протязі сотень років. У написі кургану виявлено велику кількість поховань жерців-вождів різних епох. Нові покоління і нові власники трансформували його згідно з власними уявленнями про вигляд «Гори богів». С. Пустовалов виділив три періоди розбудови степової піраміди. На першому піраміда нагадувала гігантський кекс з гранями-валами та заглибинами-променями, що слугували, треба думати, для складних ритуалів астрономічно-календарної і фенологічної магії. Центральний вівтар-п'єдестал над камерою-похованням родоначальника, о тій

порі був складений з великих глиняних блоків, очевидно, розписаних сакральною орнаментикою. Над вівтарем-п'єдесталом і встановленою на ньому стелою, вірогідно, було перекриття з легких конструкцій під очеретяною стріхою.

Вражає уяву II етап розбудови, коли степова піраміда набула рис, відтворених С. Пустоваловим на Рис. 2.46.

Слово першовідкривачеві: «До вівтарної платформи [тоді] були прибудовані два входи-пандуси: один – зі сходу, другий – із заходу. Кожний із пандусів мав по два заїзди, чи входи, по одному з півночі та з півдня. Таким чином, входи знаходилися один навпроти іншого. Там, де сходилися входи-заїзди, знаходився передвівтарний майданчик. Західний пандус був викладений великими плоскими каменями, потім покритий гравієм із дробленого вапняку, а зверху – глиною. Зовнішнє і внутрішнє узбіччя пандуса були викладені каменем.

У товщі насипу також траплялися камені, уламки оброблених плит. Складалося враження, що це розтроснені стели [населення попередньої] ямної культури. Зовнішні узбіччя мали більш-менш регулярну кладку, де шари каменю чергувалися із шарами чорноземних вальків і утворювали великі сходи. Основи зовнішніх узбіч були викладені гранітними чи вапняковими плитами, деякі з яких мали вигляд стел.

(...) Підйоми до вівтаря і передвівтарних майданчиків були відзначені також стелами чи стелоподібними каменями. У західному пандусі знайдена стела з ледь наміченими обрисами голови і пліч розмірами 1,2 x 0,45 x 0,25 м, виконана з вапняку. Східний передвівтарний майданчик відзначав стелоподібний гранітний камінь розмірами 1,8 x 1,0 x 0,35 м. У цілому східний пандус із зовнішньої сторони був укріплений тридцятьма п'ятьма подовженими каменями, поставленими вертикально» [Пустовалов, 1999, с. 42].

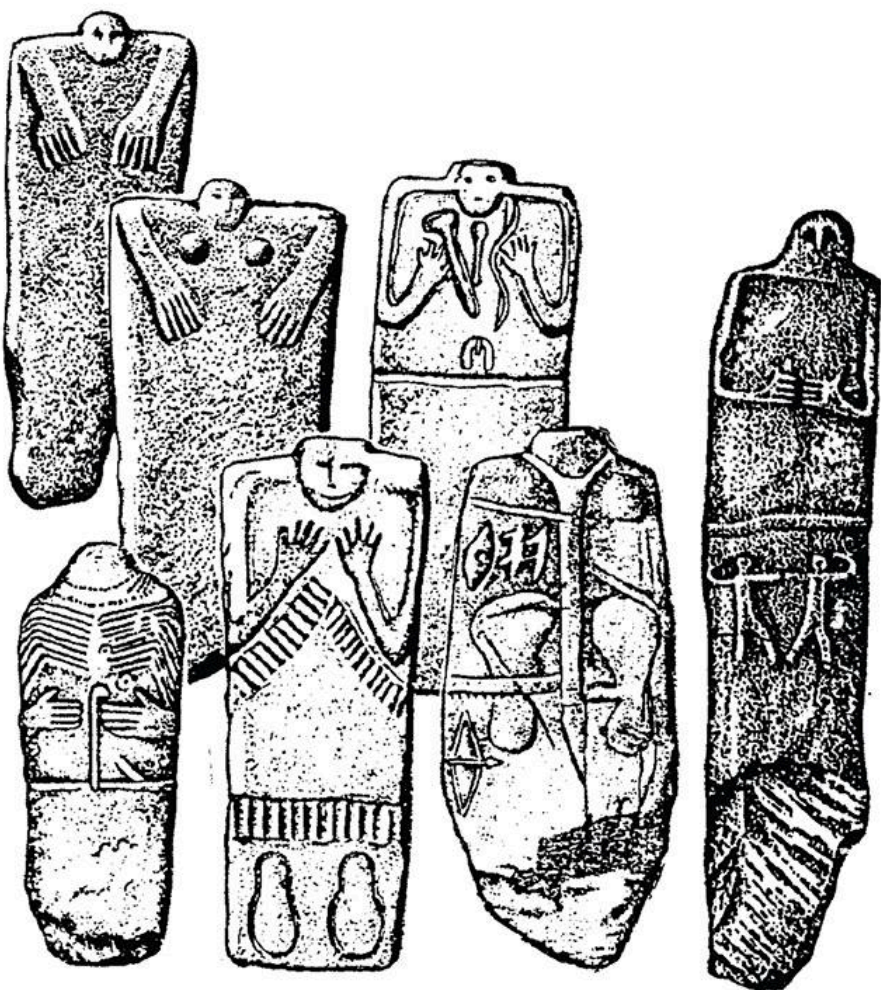

Рис. 2.48. Стели-скульптури богів скотарів-індоевропейців III–II тис. до н. е. (ямної, катакомбної, багатопружкової кераміки та інших археологічних культур), що височіли на горішніх майданчиках курганів-святилищ, видніли за десятки кілометрів і забезпечували опіку Неба і Пращурів прилегливим родоплемінним землям степового Надчорномор'я [Шиллов, 1994; Чмихов, 1994, 2001; Телегін, 1998].

Є тут і свої – чи не найпрадавніше на землях України – геогліфи – не менш загадкові, ніж прославлені геогліфи американської пустелі Наска.

«За даними аерофотозйомки, від кургану в степ на північ, північний захід, захід і південний захід відходить 13 прямих радіальних темних ліній – доріг довжиною від 1200 м до 4566 м. В окремих випадках вони закінчувалися темними чи більш світлими, ніж навколишній ґрунт, плямами. Ці радіальні лінії перетинаються декількома такими ж точно лініями, що йдуть з півночі на південь. Можливо, це сліди давніх доріг, які могли мати побутовий, ритуальний, сакральний чи астрономічний характер (...). Цікаво, що реконструйована чисельність валів збігається з кількістю ліній-доріг, які радіально підходять до кургану з боку плато» [Пустовалов, 1999, с. 43].

За конструктивними й атрибутивними особливостями С. Пустовалов зближує святилища Надчорномор'я та Малої Азії й Месопотамії. І там, і там реалізована ідея платформи зі складними пандусами, галереями стел та іншими однотиповими ритуальними елементами.

«Зіккурати в Урі, Вавілоні передбачають наявність складного пандусу, де головна дорога розходиться на два чи три спуски. Наявність у святилищі стел між північними входами й вівтарем на верхівці нагадують про ритуали, які існували в хетів (...). Стела у вигляді сокири може підказати, кому саме був присвячений культовий комплекс на р. Молочній. Відомо, що сокира – це атрибут верховного бога багатьох релігій Давнього Близького Сходу – Тешшуба, Адада та ін. Тому, можливо, й Молочанське святилище було присвячене богу грози та дощу» [Пустовалов, 1999, с. 42].

Підсумок багаторічних досліджень авторитетного українського археолога С. Пустовалова дає нам змогу не зашореним поглядом глибше осягнути й переосмислити цикли істо-

ричного поступу прадавніх цивілізацій України. Учений констатує: «По-перше, Молочанське святилище входить до центру реконструйованого етносоціального організму катакомбного чи, вірніше, ямно-катакомбного суспільства Північного Надчорномор'я. По-друге, наявність таких монументальних споруд є одною з визнаних ознак державності. Разом з іншими ознаками воно свідчить: катакомбне суспільство Причорномор'я знаходилося на шляху до становлення держави, хоча й не перейшло межю між додержавним та державним утворенням» [Пустовалов, 1999, с. 42].

Неподалік від Молочанського святилища в напрямку півдня від с. Виноградне знаходиться *сакральний комплекс Кам'яна Могила*, що правив за святилище протягом тисячоліть – від палеоліту до середньовіччя. Наявність двох гігантських святилищ в такому відносно компактному ареалі, на думку видатних археологів – М. Чмихова, Ю. Шилова, С. Пустовалова, – є свідомством того, що цей район був сакральним центром індоарійських племен України.

Кургани-обсерваторії епохи бронзи «Гостра Могила» та Старосільський. Гостра Могила – це схожої конструкції курганне святилище ямно-катакомбного періоду епохи бронзи із вітварями під стели богів індоаріїв, оперізане, неначе сонце променями, радіальними ритуальними дорогами – дванадцятьма, за кількістю місяців у календарі і знаків зодіаку на мапі зоряного світоустрою. Конфігурація доріг слугує підказкою, що первісно це були не просто путівці для ритуальних процесій жерців і прочан, а спеціальні «стрілки» складного розрахунково-вимірально пристрою святилища-обсерваторії. Деталізуючими візирами обсерваторії слугували розставлені у спеціальній конфігурації стели-менгіри з гострими верхами, круглими дірками чи іншими реперами для астрономічних спостережень і ведення календарних обчислень.

На сакральний характер комплексу «Гостра Могила» вказують матеріали його багаторічних досліджень К.Шишкіним, Ю.Шилувим, С.Пустоваловим. Останній, зокрема, ідентифікував як святилище-обсерваторію ще один курган – №13 біля с. Володимирівка. Видатний археолог Ю. Шилув за матеріалами розкопок Старосільських курганів представив факти існування тут прадавньої обсерваторії, де лінії-дороги, що розходилися в різні боки від кургану, були спрямовані на точки кульмінації головних зірок зодіакальних сузір'їв. Щодо низки курганів Криворіжжя схожого висновку дійшли О. Мельник та І. Стебліна [Мельник, Стебліна, 2012].

Космогонія Старосільської курганної обсерваторії описана Ю. Шилувим так: «Першу, вказану вище дорогу, було зорієнтовано на нижню кульмінацію Альдебарану (кінець вересня, осіннє рівнодення), яка, мабуть, вказувала на початок року. Другу (за ходом Сонця) – на скупчення зірок у сузір'ї Рака (кінець листопада, тобто початок року), третю – на α та β Великої Ведмедиці (кінець грудня, близько зимового протистояння), четверту – на Волосся Вероніки (кінець січня, близько середини зими), п'яту – на Арктур (кінець лютого, тобто початок весни), шосту та сьому – на Антарес (кінець березня, весняне рівнодення), восьму – на α Змієносця (середина квітня, середина весни), дев'яту – на α та β Цефея (початок червня, близько до літнього сонцестояння), десяту – на α Водоля (початок липня, близько середини літа), одинадцяту – на α Кита (початок вересня, тобто кінець літа), дванадцяту, як і першу – на Альдебарана».

Нещодавній експертний аналіз С. Пустоваловим аерофотозйомок (засобами Google Earth) виявив, що «подібні святилища є не скрізь на території степової України, а лише в окремих місцях. Картографування таких курганів показало, що вони утворюють незамкнене коло. Воно починається у верхів'ях р. Молочної, спускається по правому берегу Молоч-

ної до Присивашся. Потім низка цих курганів повертає на захід та північний захід. Перетинає Дніпро в районі Каховки. Звідси одна низка святилищ з променями-дорогами йде вздовж Інгульця, друга – вздовж правого берега Дніпра. Останнє святилище подібного типу знаходилося між с. Володимирівка та станцією Мирове (курган № 13 с. Володимирівка). Окремі святилища подібного типу зустрічаються в північному Криму та на правому березі Дніпра нижче Херсона.

Загалом, за супутниковими фото, знайдено 46 курганів з променями-дорогами. Не можна бути впевненим, що це остаточна кількість таких курганів. Промені не завжди видно під різними кутами зору, за умов різної освітленості та інших чинників. Фото в Google змінюються, що дозволяє знаходити нові кургани з променями (хоча на нових фотографіях деякі знайдені раніше кургани бувають непомітні). Отже з часом кількість подібних курганів може зрости. Цікаво, що спроби знайти подібні кургани з променями-дорогами в інших місцях Східної Європи, Сибіру, Близького Сходу поки марні. Ця ознака є унікальною для Українського степу.

За кількістю променів можна виділити три групи. До першої можна віднести кургани з дев'ятьма та більше променями-дорогами. У другу групу потрапляють кургани з шістьма – вісьмома променями. В третій групі – кургани з п'ятьма та меншим числом променів. Найменша кількість променів на курганах – три» [Пустовалов, 1999, с. 44].

Технічний арсенал українських археологів досі вельми скромний. Аерофотозйомка і навіть космозйомка в оптичному діапазоні просто-напросто не дає змоги побачити все те, що час «затер» у ландшафті. Українська земля криє ще сотні sensationних мікро- і макроформ (у т. ч. геогліфів (композиційно згрупованих курганних груп, насипів, доріг), мегалітичних обсерваторій і т. п.) археологічних об'єктів, які

можна виявити лише за допомогою модерних геофізичних сканерів.

Рис. 2.49. Сучасне святилище громади рідновірів поблизу Синього озера.

У 2019 р. дослідники «National Geographic» оприлюднили черговий фільм-сенсацію “Lost Treasures of The Maya», суть якого – репрезентувати світові тисячі нових, до того невідомих науці об’єктів майя (у т. ч. понад сотню нововіднайдених пірамід), ідентифікованих за допомогою зйомки атмосферним ладарем (англ. Light Identification Detection and Ranging) та відповідної комп’ютерної обробки відсканованих даних. Це топ-сенсація світової археології останнього десятиріччя. Тож наступні покоління археологів України, безумовно, очікують ще сотні нових відкриттів, здатних критично переписа-

ти старі месопотамоцентричні академічні канони інтерпретації прадавньої історії людства.

«Місце Сили» **Синє озеро** розташоване у Державному ботанічному заказнику «Пристіни», що знаходиться біля с. Григорівка Запорізького району. Це місце богославлення рідновірів громади «Внуки Велеса» Руського Православного Кола; відомий релігійно-туристичний і паломницький центр. А також: об'єкт сакрально-екологічного туризму та рекреації. Інші, більш новітні, назви озера: Панське, Ханське, Ментівське. Синє озеро має форму стопи, оздоблено для зручного купання сходами; джерела, що її живлять, розташовані у «п'ятці». Температура в озері і в мороз, і в спеку становить від 8 до 10 градусів тепла. Тому у місцях, де проникає вода, серед зими зеленіє трава. Синюватий колір озеру надають ґрунти, з яких б'ють джерела. Приблизні розміри озера 40х20 м, а найбільша глибина досягає 4-х метрів. В цьому ж урочищі з джерел можна набрати цілющої води.

Мавринський майдан – це гігантська земляна споруда неподалік с. Межиріч (Павлоградського району Січеславської області) павукоподібної форми, близька до одного з зображень у пустелі Наска. Перший дослідник пам'ятки – археолог А. А. Бобринський – ще у 1898 р. писав: *«З висоти пташиного польоту всі насипи майдану мають представляти щось схоже на величезного павука... Відсутність могил під майданами, його своєрідна форма..., все це виправдовує припущення, що такі споруди необхідно відносити до насипів, які мали служити не як захоронення, а як обрядово-релігійні»* [1].

Ймовірно, що Мавринський майдан – це велетенський храмовий комплекс та календарно-астрономічна обсерваторія населення Придніпров'я доби міді-бронзи. Між вусами-валами були (згідно класичного визначення майданів) пагорбки і лунки, можливо і стовпи, вони відігравали роль орієнти-

рів, коли Сонце з'являлось із-за горизонту або ховалось на ніч. А ще велись спостереження за Місяцем. Сонце рухалось по небосхилу зі сходу на захід, а Місяць – з заходу на схід. Спостерігали за Сиріусом: після семидесятидодової перерви перед сходом Сонця на горизонті з'являлась найяскравіша зірка – Сиріус і сповіщала про літнє сонцестояння.

На Мавринському майдані традиційно зустрічають давні українські свята: Сонцестояння, Ярила, Івана Купала та ін. Майдан вважається окрасою Павлоградського району, є пам'яткою архітектури, що охороняється законом. Це місце аж дихає сильною енергетикою. Тому приваблює не лише неоязичників, а й екскурсантів та туристів.

Рис. 2.50. Фрагмент кромлеху-святилища індоєвропейців ямної культурної спільноти у РЛП «Дніпрові Пороги». Фото: <http://porohy.org>.

Святилище в с. Микільське-на-Дніпрі – це мегалітичне святилище-кромлех III – II тис. до н.е. на кшталт кромлехів Франції і Великої Британії. Святилище нині також відоме під назвою «Храм семи воріт». Кромлех викладений з велетенських брил від 4 до понад 10 тон кожна у вигляді вісімки. Така конфігурація головного кромлеху діаметром 9 м. та меншого кромлеху, вочевидь, мала сакральне значення – адже символізувала поєднання двох космогонічних начал.

Дослідник святилища Д. І. Яворницький описав його так: “...То мегалітичний пам’ятник надзвичайної рідкості; всередині його поставлено стійма 24 великі плоскі камені кругом, один за одним, заввишки як росла людина, 16 сажнів навкруг; всередині круга покладено людину, але кістяк остільки перетлів, що його ні взяти, ні виміряти ніяк не можна було...” [Яворницький, 1989].

Кромлех знаходиться під охороною держави в складі регіонального ландшафтного парку «Дніпрові Пороги».

Неподалік від святилища є пам’ятна плита про загибель князя Святослава, що поставлена Дмитром Яворницьким напроти порогу «Ненаситець». Саме тут, за однією з версій, у битві з печенігами загинув славетний київський князь Святослав Ігоревич (945-972 рр.). Обидва об’єкти є історичними пам’ятками національного значення.

Храм Матері-Землі трипільського поселення Сабатинівка – відкритий археологами на території селища IV–III тис. до н. е. над р. Південним Бугом поряд із с. Сабатинівка Кропивницької обл. Це був просторий наземний храм площею 70 м², вибудований з дерева й глини та пишно розписаний барвами, візерунками і символами трипільського ужитково-сакрального мистецтва (див. Рис. 2.51).

Вхід має вигляд вузького коридору, винесеного назовні споруди. Всередині споруда святилища чітко розділена на дві

половини. Зала, ближча до входу – це передпокій (нартекс) язичницького храму.

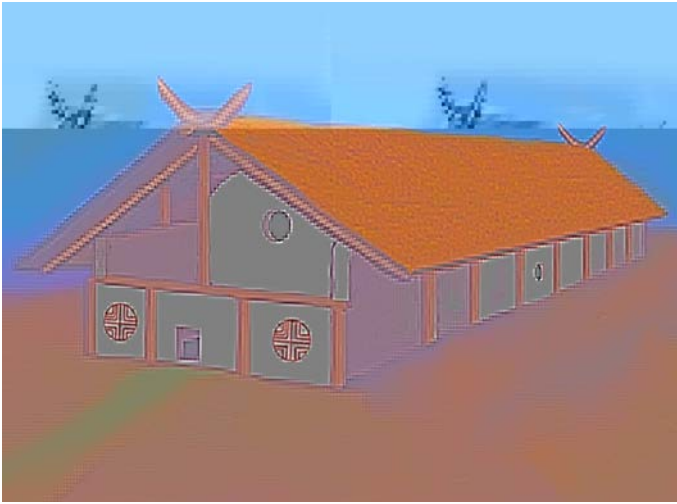

Рис. 2.51. Археологічна реконструкція зовнішнього вигляду типового трипільського храму IV тис. до н. е. (за Н. Бурдо, М. Відейко).

На іншій половині (подалі від входу і не відділеній перегородкою) розміщено три характерні елементи: велика піч на круглому постаменті (а біля неї посудину, декоровану стилізованим скульптурним зображенням жіночих грудей), прямокутний вівтар (глинобитний, із обпаленої обмазки; завдовжки 6 м) і «рогатий трон» (розташований в кутку, найдовшому від входу, поблизу вівтаря і печі; виготовлений із глини, значного розміру).

За два моря від Сабатинівки у на тисячоліття молодшій матриархатній культурі мінойців о. Крит у свого часу А. Еванс відкопав і відтворив навдивовиж схоже за стилістикою святилище Конського палацу з подібною конфігурацією у ритуаль-

ній залі трону для верховної жриці, віваря-жертovníка та кольорової гама сакрального розпису стін, стелі і долівки. Уже одна ця паралель за умови реставраційної музеєфікації здатна відродити із забуття над р. Південним Бугом топ-дестинацію масового міжнародного археологічного туризму.

Сабатинівський храм композиційно асоціюється із священним будинком богинь-рожаниць та жриць-заклинательок дощу, врожаю та приплоду. У ньому випікався ритуальний хліб, проводилися складні календарно-ритуальні містерії.

За даними східнослов'янської етнографії, обрядове випікання хлібів було обов'язковим при святкуванні врожаю (обжинковий хліб випікали із щойно обмолоченого зерна) та в період зимових новорічних святкувань: магічні заклинання природи, ритуальні посівання зерном з загадуванням на новий щедрий урожай та багатий приплід [31, 35].

Один з авторів пригадав показовий випадок із радянських колгоспних щорічних обжинків у с. Стоянові (колгосп «Жовтень») Радехівського району Львівської області, що знаходиться за сотні кілометрів від Придніпров'я і за тисячі років від розквіту праукраїнських вірувань. Початок обжинкових урочистостей був під загрозою запізнення із-за, здавалося, тривіальної проблеми: господиням, які випікали обрядовий коровай, вчасно не завезли муки із нового врожаю. Муки із минулорічного врожаю було вдосталь. Але громада села (переважно: показово-атеїстична й номінально-християнська) розуміла: *не можна* пекти новий обрядово-ритуальний хліб із муки старого врожаю. «Зась»! Тільки із зерна нового врожаю. Шкода, що у теперішньому українському суспільстві все менше залишається людей, які розуміють такі природні речі життя як прості аксіоми, – без особливого доведення... Але повернімося до Сабатинівського святилища.

На основі аналізу археологічних матеріалів дослідники

дійшли висновку, що піч у трипільських помешканнях була особливим священним місцем. Це засвідчують знайдені біля печі вівтарі прямокутної або хрестоподібної форми, а поряд з ними – глиняні фігурки, курильниці, чаші на антропоморфних підставках і орнаментовані спіралями посудини для зерна.

Архелог Т. Мовша так описує найсвятіше для хліборобів обрядодійство, яке чинили старші жінки поселення Сабатинівка у храмі: «святинище було призначене для ритуального випікання хліба, яке проводили сім жінок: п'ять розтирали зерно і замішували тісто, шоста випікала хліб, а сьома – головна, можливо, жриця – сиділа на троні-сідалищі біля вівтаря і керувала обрядом» [Мовша, 1971].

За обрядодійством наглядали богині трипільського світу. На вівтарі у Сабатинівському храмі розташувалися 16 статуеток богинь-жінок, змережених сакральними орнаментами, із широкими стегнами, які сидять на рогатих тронах. Одна із жіночих фігурок тримає у руках змію, голова якої притулена до обличчя жінки. Зі знакових символів, витатуйованих на тілі богинь, найперше привертає увагу орнаментация фігурки Матері-Сирої-Землі – прокраяний (наче рілля ралом) ромб на місці живота-й-лона, розділений навхрест на чотири частини, у кожній з яких символічна заглибина-відбиток зерна (символ засіяного поля). Ноги прокреслені лініями (символами руслових і підземних (криничних) вод), як ніби зорані поля трипільського світоладу оплітає ПраЗмія підземного ярусу світобудови – опікунка ґрунтової вологи і плодючої сили сирої землі (див. Рис. 2.52).

Рис. 2.52. Археологічна реконструкція інтер'єру трипільського храму поселення Сабатівка (праворуч).

Глиняна статуетка богині-Праматері трипільців (Матері-Землі з символічними зображеннями закручених у тузі спіралі дощових хмар на місці грудей, меандрів руслових і підземних (криничних) вод на ногах та зораного й засіяного поля на місці живота-й-лона богині родючості-і-плодючості).

Рис. 2.53. Мозаїчний декор колон Червоного храму шумерського м. Урук (3300 рр. до е.) – стилістично ідентичний декору стін приміщень та ритуальної й ужиткової кераміки трипільської культури V–IV тис. до н. е., окремі елементи якого навіть через 6000 років збереглися як узори традиційної вишивки українських рушників і сорочок.

Рис. 2.54. Реконструкція інтер'єру й розпису стін трипільської хати IV тис. до н. е. в Тальянках. Фото: spadok.org.ua

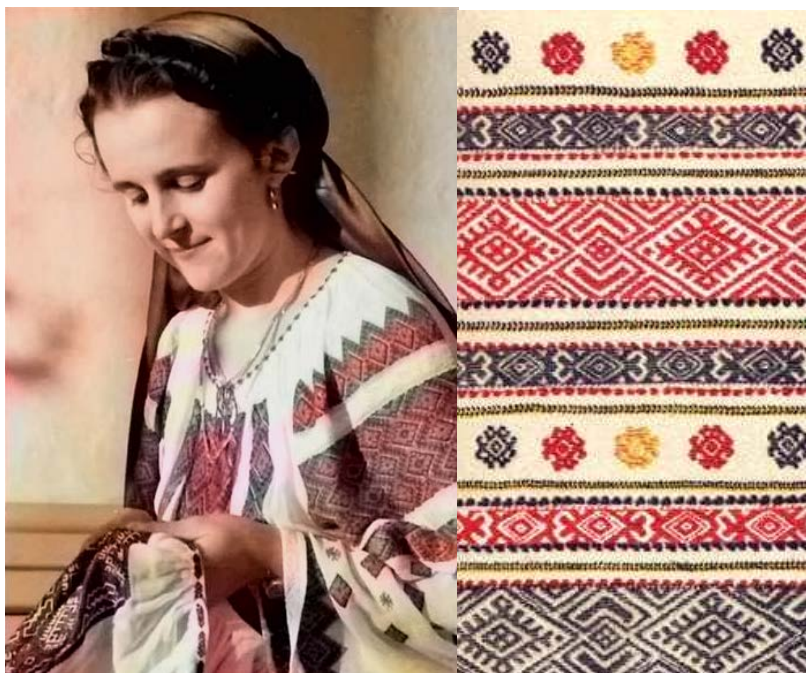

Рис. 2.55. Вгорі: типово-«трипільські» чотирисегментні ромби з цятками («засіяні поля»), геометричні меандри та інші символи трипільської культури V–IV тис. до н. е., що збереглися навіть через 6000 років як узори-обереги традиційної вишивки антських сорочок (див. на фігурку князя з Мартинівського скарбу) та українських сорочок і рушників. Внизу: Браслет-оберіг епохи палеоліту (18 000 р. до н. е.) – одна з найпрадавніших прикрас історії людства – із художньо довершеним геометричним декором, традиційним для мешканців України, із поселення біля с. Мізин на Чернігівщині.

Сарматське святилище I ст. до н. е. біля м. Кривого Рогу Кропивницької області – унікальна пам’ятка духовної культури одного з етносів, що залишив помітний слід в історії України. Святилище величезне – 116 метрів у діаметрі, воно наслідує предковічні індоєвропейські традиції і за формою нагадує змія-праящера, тіло якого змережене сакральними геогліфами. Символи-геогліфи наведено білою глиною на чорноземній основі. Голова змія покоїться на насипові з морських водоростей і раковин. За індоєвропейськими міфами, саме так, із праху морського, богом-творцем була створена земля [Шилов, 2002].

Верховне божество сарматів – змій/змієкінь – на стягах могутніх аланів облетів усю Європу і в пізньоримську добу наводив жах на жителів Іспанії, Франції й Великої Британії. У давньоруських літописах його знають під іменем Семаргл, а іконографічне зображення непоодинокі можна зустріти у світських і церковних декорах XII – XIII ст.

Святиню сарматів оперізує ритуальний рів завглибшки 5,5 м. із залишками багаторічних жертвоприношень. Заправляли тут, очевидно, жриці – найвища каста материнського роду сарматського суспільства [Шилов, 2002, Мельник, 2012].

Археологічний комплекс біля м. Кривого Рогу – найвеличніша сарматська пам’ятка на території України. За умови її належної консервації і часткової реконструкції тут можна відтворити скансен сарматської культури – непересічного рівня об’єкт міжнародного туризму.

Мегаліти Умані можна відшукати в одному з найгарніших і найстародавніших парків України – у дендрологічному парку «Софіївка», який занесено до об’єктів всесвітньої культурної спадщини людства ЮНЕСКО. На території парку дослідниками знайдено ритуальні площадки, жертovníк, дольмени, кам’яні природні гроти, зразки прадавнього піктографічного письма на камені тощо. Доісторичну рукотворність мега-

літів та дольменів парку підтверджують знайдені тут таки чисельні фрагменти кераміки доби бронзи і раннього середньовіччя. Трапляються тут і поодинокі зразки, що за часом виникнення сягають часів розквіту трипільської цивілізації.

Прадавній жертovníк у дендрологічному парку «Софіївка» вагою у десятки тон із типовим заглибленням нагорі дуже нагадує подібні жертovníки, які знаходяться у печері Вертеба та с. Монастирок, що над р. Серет. На древньому поселенні у парку «Софіївка» та поблизу мегалітів у землі було знайдено великі кусні кварцу насиченого синього кольору. Такі великі і чисті кристали кварцу в одному місці і в такій кількості з'явитися не могли. Знахідка коштовних (для неолітичної людини) кристалів кварцу поблизу мегалітичних споруд підтверджує, що на останніх проводилися ритуальні дієства.

Кам'яна Могила – це природний пагорб із брил пісковику, що за часів танення льодовика був порогом, згодом – острівцем, а нині горою стоїть у заплаві р. Молочної поблизу смт. Мирне у Запорізькій області. У печерах, навісах і гротах Кам'яної Могили час від часу ховалися від негоди мисливці, згодом скотарі й хлібороби, і завжди – жерці. Їх поселення знаходилося поруч, на високому березі – Червоній Горі.

Світову славу Кам'яній Могилі забезпечили сотні зображень і петрогліфів, викарбувані й прокреслені на плитах. Люди залишали тут свої «автографи» починаючи з епохи кам'яного віку (XXII – XIV тис. до н.е.) [34]. Розмальовували стіни і в добу бронзи, і пізніше. Тут знайдено залишки стародавніх жертovníків. Тут виявлені зображення божеств, починаючи від мезолітичних тотемів – змієголових божеств, грубо витесаних з піщаника. За малюнками можна простежити первісні релігії: тотемізм, магію, анімізм, фетишизм, культ предків... Роль храму, що об'єднував три світи (небесний, земний і підземний), ця степова пам'ятка поблизу Мелітополя у Запорізькій області виконувала упродовж багатьох тисячоліть

для різних племен і народів, що пройшли теренами сучасної України [15-17, 19].

Рис. 2.56. Кам'яна могила: загальний вигляд сегменту ансамблю та фрагмент петрогліфів-протописьмен епохи індоаріїв.

Українську **Гору богів** (аналогічну г. Олімпу у Греції) історики називають кам'яним літописом життя і космогонічно-світоглядних уявлень племен індоарійської спільноти. Нині це національний історико-археологічний заповідник, місце масового етнокультурно-туристичного паломництва.

Кам'яна могила займає площу близько 3-х гектарів, висота останця сягає 12 м, кількість плит пісковіку перевищує 3 тисячі. Багаторічні дослідження Кам'яної могили привели до відкриття 65 гротів і печер, на стелях яких виявлено кілька тисяч найрідкісніших наскельних зображень різних історичних епох (від пізнього палеоліту і мезоліту до середньовіччя).

Гроти - в основному невеликі (до 5-8 м), невисокі (1,2-1,5 м) скельні розколини з плоскими (або близькими до них) стельовими плитами. У наш час значна частина гротів заповнена піском (законсервована) для забезпечення збереження давніх петрогліфів.

Серед більшості малюнків, розташованих на тлі лінійно-геометричних композицій, добре простежуються зображення людини, диких і домашніх тварин, сцени полювання, танцю, злягання, чаклунства, солярні знаки тощо. Поряд з наскельними малюнками в окремих гротах збереглися барельєфи і кам'яна скульптура (дракон, риби, лев, голова людини тощо).

Російський шумеролог, проф. А. Г. Кифішин стверджує, що деякі написи з гротів Кам'яної могили, які він датував VII–III тис. до н. е. мають паралелі з пізнішими написами на глиняних табличках міста-держави Ур в Месопотамії (нині – Ірак) та шумерського міста Шуруппак на р. Євфрат [15-17, 19].

Ні у самій Кам'яній могилі, ні в безпосередньому сусідстві від неї не виявлено людських поселень, які можна пов'язати з пам'ятником. На підставі цього дослідники роблять висновок, що Кам'яна могила використовувалася виключно в культових цілях, як святилище. Окрім цього, практично всі зображення Кам'яної могили нанесені на внутрішні поверхні кам'яних глиб, їх можна спостерігати лише, проникаючи всередину гротів, лазів і печер, що також свідчить про їх сакральність.

Кам'яні Могили – природно-археологічний заповідник на стику Розівського і Більмацького районів Запорізької та Нікольського району Донецької області. Заснований 5 квітня 1927 р. як особлива природоохоронна територія місцевого значення, зараз посів чільне місце як історична й природна пам'ятка України. Загальна площа заповідника складає близько 400 га (з них майже 300 га входить до складу Донецької області й 100 га – Запорізької), велика частина якої, біля 200 га, приходить на виходи граніту. Інша частина вкрита різнотравно-типчачово-ковильним та кам'янистим степом.

Пасмо гір представлено Західною і Східною рівнобіжними грядами з відносною висотою окремих вершин до 100 метрів (у геологічному минулому їх висота досягала до 3 км). Кожна з гряд має вид ланцюжка, що простягнулися з південно-сходу на північний захід уздовж правого берегу р. Каратиш. Ланками кожної гряд є гранітні останці, різні по висоті і розмірам, зустрічаються обриви, скелі з різкими обрисами і найрізноманітнішими формами вивітрювання.

Гранітні виходи знаходяться під впливом вивітрювальних, ерозійних процесів. То ж кожна брила виглядає неповторною і дивовижною. Протягом тисячоліть сонце, вітер і вода додали їм найрізноманітніші обриси, у м'яких вечірніх сутінках ці кам'яні химери особливо вражають. Можливо, саме тому кожна з п'яти вершин Кам'яних Могили має свою назву і навіть властивості, власне як і багато скель та звисаючих брил. Урочище «Кам'яні Могили» – це гірська країна в мініатюрі. Вона вражаюче контрастує з навколишніми степами своєю величною монументальністю. Тут можна побачити цілу низку природних скульптур і витворів з каменю, які сприймаються як скамянілі химери з прадавніх міфів.

Рис. 2.57. Праісторичні й сучасні сакральні скульптури заповідника «Кам'яні Могили»

Кам'яні Могили відомі своїми містичними скелями, печерами і гротами, які на протязі багатьох тисячоліть служили культовим центром для степових етносів України. Археологи, проводячи тут розкопки, відкрили кілька давніх поселень, вік яких сягає 4-5 тис. років. У цих поселеннях жили представни-

ки археологічних культур, які змінювали одна одну: ямної, катакомбної, зрубної. Все це були наші предки – арії. Навкруги збереглося багато курганів жерців-вождів. Згодом, Кам'яні Могили служили релігійним центром – місцем перебування і славлення божеств – кіммерійських, скіфських і сарматських племен.

По всьому периметру заповідника розташовані похоронні кургани та височіють антропоморфні скульптури індоорійських божеств місцевих племен V – I тис. до н.е. В центральній садибі заповідника також виставлені численні «баби» – безцінні середньовічні культові кам'яні скульптури [див. 7].

Найбільшою пам'яткою заповідника Кам'яні Могили, безумовно, є камінь на вершині *гори Гостра*, західна сторона якого вкрита загадковими письменами. Лінійні розміри каменя: 130x80 см. Борозни, що становлять надписи, шириною біля 1 см і глибиною до 1 см. Основною загадкою є яскраво виражений тризуб з симетричними розмірами в центрі композиції.

На полях біля заповідника знаходять кераміку приблизно IV ст. до н.е. Скіфське поселення, до якого відноситься ця кераміка, за розмірами й чисельністю жителів не поступалося античному місту Ольвії. Існує гіпотеза, що тут знаходився вівтар бога стародавніх скіфів – Арея (Ареса). Про зв'язок сакрального центру із солярним божеством-родоначальником скіфів – Колаксаєм – свідчать віднайдені петрогліфи із язичеським хрестом – символом сонцевороту й безсмертя.

Серед істориків популярною є версія, що саме в районі «Кам'яних Могил» 31 травня 1223 року відбулася сумнозвісна битва на Калці за участі збірного війська руських князів та монголо-татарської орди. За свідченнями літописів, у ній загинув кожен четвертий русин, а саме кровопролитне бойовище тривало 10 діб.

Стало традицією кожної весни в останні вихідні травня

влаштовувати спомини за загиблими у тій страшній битві. Тоді тут згромаджуються тисячі краян і іноземних туристів, паланкове козацтво України. За усталеною традицією, тут проводять посвяту в козаки, а молодих хлоп'ят — в джури. Окрасою дійства є демонстрація козацьких єдиноборств та бойових вмінь.

Кам'яні Могили мають виняткову сакральну-релігійну, геологічно-природну, історико-археологічну й художньо-емоційну цінність. Щорічно заповідник Кам'яні Могили відвідують близько 15 000 туристів та паломників.

Святилище “Мергелеве пасмо” – це комплекс земляних та кам'яних споруд, розташованих на площі 1,3 км² поблизу с. Степанівка в Перевальському р-ні Луганщини. За обсягом робіт, які довелося виконати, щоб збудувати цей комплекс, вчені порівнюють об'єкт з єгипетськими пірамідами. Тим паче, що окремі плити святилища мають вагу до 2 тон.

За функціональним призначенням Мергелеве пасмо – це язичницьке святилище-обсерваторія. Крім власне культурного шару археологи знайшли тут залишки кам'яних конструкцій, рештки кам'яного муру, кам'яні та земляні насипи курганів.

Як засвідчив радіовуглецевий аналіз, святилище датоване кінцем IV–III тис. до н. е. Тобто – старіше і за британський Стоунхендж, і за найдавнішу із пірамід Єгипту. За обсягом виконаних робіт, за геометрично-композиційною складністю, за кількістю кам'яних плит, оброблених та майстерно вмонтованих одна при одній, археологи вважають цей об'єкт міжрегіональним культовим центром численного союзу індоарійських племен Надчорномор'я.

Рис. 2.58. Індодарійське святилище “Мергелеве пасмо”, що датується кінцем IV–III тис. до н. е. Стели богів індодарійських спільнот Надчорномор’я IV тис. до н. е., знайдені на місці степових святилищ, а нині розпорошені по лапідаріях історичних музеїв країни.

Адже для його спорудження потрібна була титанічна праця тисяч і тисяч дужих чоловіків – вирубувати 0,5 – 2,0-тонні брили, потім обтісувати їх, надаючи правильної форми, відтак, невідомо в який спосіб за півтора кілометра зтягували на гору та рівненько викладали у гігантську мегалітичну конструкцію.

Кільце-кромлех зовнішньої стіни святилища складають вапнякові плити, що стоять вертикально – утворюють суцільну стіну завдовжки до 300 м. Висота плит сягає двох метрів, причому, вони простягаються у два ряди, між якими у триметровому проміжку теж покладені плити — до 25-30 сантиметрів завтовшки.

Всередині святилища – складна конструкція із кількох концентричних кіл-кромлехів. Вірогідно, саме тут височіли величні стели богів-першопращурів етнічних спільнот Дніпро-Донського межиріччя (див. Рис. 2.58). До культового центру ведуть вимощені тесаними кам'яними плитами радіальні священні дороги-промені.

Поряд з культовим центром височіють кургани. Вікова різниця між святилищем та курганними насипами сягає близько трьох тисяч років. Тож цю Гору богів місцеві племена (починаючи від катакомбної культури) вважали священним на протязі понад п'яти тисяч років.

Дослідник пам'ятки проф. Віктор Клочко виступив з ініціативою провести тут комплекс консерваційно-реконструкційних робіт, а відтак підготувати документи для включення пам'ятки у Список культурної спадщини людства ЮНЕСКО та відкрити світові не менш унікальний, ніж святилище Гебеклі-Тепе, археологічно-туристичний комплекс.

2.6. Замість висновків та післямови.

Ми розглянули ледве сотню сакральних центрів та ок-

ремих сакральних об'єктів України із кількох сотень відомих. Отже, перелік згаданих нами пам'яток дохристиянських часів далеко не повний і включає об'єкти, які, на думку авторів, першочергово заслуговують на археологічну консервацію, часткову реконструкцію, музеєфікацію та перетворення у центри міжнародного екскурсійно-етнокультурного туризму. Крім того: більшість із розглянутих сакральних центрів чи об'єктів або вже використовуються українськими нативістами як релігійно-паломницькі, або претендують на таку роль у найближчому майбутньому. Тому без тісної співпраці із корінними українськими автохтонними релігійними організаціями нативістів (рідновірів, родовірів, язичників тощо) відновлення і впорядкування сакральних місць буде неповне. Незалежно від того, яке ставлення до неоязичників в українському суспільстві побутує і переважає.

А що таке відновлення і впорядкування обов'язкове, – підказує як власний здоровий глузд (добрий господар не знищує, а примножує суспільне надбання), так й досвід ззовні: багатьох держав світу. Як казав Пророк: *«І чужого научайтесь, і свого не цурайтесь»*. Дуже важливі слова у контексті збереження материнських витоків українського етносу про рече звучать нижче:

*Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.*

Яким же досвідом у збереженні сакральних об'єктів може поділитися із Україною світ?

Як показує міжнародна туристична статистика, кожного року мільйони туристів непереможно ваблять пам'ятки загадкових древніх цивілізацій, доісторичні міста, центри містичних язичницьких культів. Деякі сакральні об'єкти включені у Світову культурну спадщину ЮНЕСКО та в національні пам'яткоохоронні каталоги. Це об'єкти національної гордості багатьох держав і джерело суттєвих валютних надходжень від масового міжнародного туризму [57, 59-61].

У XXI столітті цивілізовані країни здійснюють комплекс археологічної консервації з частковою реставрацією та музеєфікацією видатних пам'яток древніх цивілізацій. Після цього такі об'єкти включаються в екскурсійні маршрути масового туризму і починають приносити неабиякі прибутки.

Наприклад, Президент сусідньої Туреччини Р. Т. Ердоган проголосив 2019-ий «Туристичний роком Гебеклі-Тепе». Так на рівні перших осіб держави нині ініціюються міжнародні PR-стратегії туристичної популяризації пам'яток древніх цивілізацій, так об'єкти археології отримують статус топ-дестинацій масового туризму.

Серед «Місць Сили», які є не лише сакральними релігійними та паломницькими центрами для відповідних язичницьких конфесій, а, перш за все, туристичними візитками багатьох країн світу, назвемо лише кілька *всесвітньовідомих*:

- Тіуанакو – найдревніше, на переконання багатьох археологів допотопне (12 тис. років тому) місто-загадка в Болівії поблизу озера Тітікака; його циклопічні споруди (у т. ч. підземні піраміди) складені з гігантських кам'яних блоків, вага яких часто перевищує сотню тонн (найбільший важить 131 тону), підігнаних настільки щільно, що між ними не можна просунути голку.

- Баальбекська тераса – доісторична циклопічна споруда-загадка, складена з кам'яних блоків-монолітів вагою до 750 тонн. З північно-західної сторони тераси вбудовано три найбільші у світі оброблених моноліти вагою 1000 тонн, підігнаних настільки щільно, що між ними, знову ж таки, не можна просунути голку (у м. Баальбек, Ліван).

- Стоунхендж – наймагічніше сакральне місце Великої Британії.

- Мегалітичні храми Бретані – наймагічніше сакральне місце Франції.

- Циклопічні мегалітичні храми, на декілька тисячоліть старіші за піраміду Хеопса, – релігійно-туристичні об'єкти Мальтійської республіки.

- Хал-Сафлієні – підземний 34-камерний храм доісторичної цивілізації – найдревніший і найзагадковіший храм планети (у м. Паола Мальтійської республіки).

- Дольмени забутих цивілізацій – сакральні центри Північного Кавказу.

- Чатал-Гююк – археопарк одного з перших міст-святилищ людської цивілізації (7500 – 5700 рр. до н.е.) у Туреччині.

- Сакральньо-храмовий комплекс Карнак-Луксор – найбільший за площею і наймонументальніший у світі комплекс храмів Амона-Ра (XX – XI ст. до н.е.) у Єгипті.

- Археопарки на місці міст III тис. до н.е. на грецькому о. Тіра (Санторіні) – єдині матеріальні залишки, які більшість світових істориків пов'язують із легендою про Атлантиду.

- Кносський сакральньо-палацовий комплекс величної мінойської цивілізації (бл. 2600 – 1400 рр. до н.е.) на о. Крит.

- Парфенон в Афінах та низка інших грецьких святилищ античних богів у Дельфах, Епідаврї, під г. Олімп та ін.

- Пірамідальні храми майя і ацтеків – релігійно-туристичні та паломницькі центри Мексики і Гватемали.

- Мачу-Пікчу – священне місто інків Перу, паломницький та релігійно-туристичний центр світового рівня.

- Ритуальні комплекси пустелі Наска – наймагічніше місце Перу сакральнотуристичного відвідування.

- Печерні храми древньої цивілізації Індії – релігійно-туристичні та паломницькі центри.

- Ангкор-Ват – гігантський храмовий комплекс Камбоджі, центр наймасовішого туризму та паломництва (причому як індуїстського, так й буддистського) в Південно-Східній Азії.

Даний перелік можна продовжити. І навіть там, де не збереглися монументальні археологічні пам'ятки, народи, які поважають свою історію та спадщину предків, відтворюють сьогодні їхні культурні надбання у формі анімаційно-туристичних скансенів, перетворюючи їх у центри масового історико-етнокультурного туризму.

Наведемо лише один-єдиний приклад: слов'янські скансени Німеччини. Відомі своїм національним патріотизмом німці, предки яких прославили себе хрестовими походами проти численних західнослов'янських племен, нині скрупульозно відтворюють культуру давно підкореного й асимільованого етносу та створюють «живі» музеї – скансени слов'янських старожитностей із традиційними житлами, фортифікаціями та язичницькими храмами IX – XI ст.

Так, наприклад, центрами масового туристичного притягання мешканців ЄС уже давно стали слов'янські скансени Грос Раден (Gross Raden), Замок слов'ян Радощ (Slawenburg-Raddusch), Дюппель (Das Museumsdorf Düppel) під Берліном та ін.

Особливе значення для українців мають археопарк на місці Аркони – міста-святилища рюан на о. Рюген та поселення-музей «Ukranenland» в Передній Померанії. Останній, зокрема – це археологічно відтворений адміністративно-духовний центр слов'янського племені укрів (укранів), від ет-

ноніму яких ця область отримала назву Уккермарк (нім. Landkreis Uckermark). Чимало істориків схильні вважати, що літописні згадки про переселення на Дніпро із західних земель племені полян ґрунтуються на реальній історичній міграції в Україну західнослов'янського племені укранив внаслідок загострення німецької експансії у VIII ст.

А що маємо у нас в Україні? У державі, яка за кількістю пам'яток дохристиянських цивілізацій, посідає одне з перших місць у світі, сьогодні діяльність із археологічної реконструкції й музеєфікації у форматі археологічних скансенів фактично не проводиться. Ті, хто гордовито називає себе нащадками древніх аріїв і скіфів, до XXI ст. не спромоглися облаштувати для екскурсійного відвідування жоден з величних багатокамерних курганів царів Великої Скіфії VII – IV ст. до н. е. чи курганних святилищ-обсерваторій індоаріїв ямної етнокультурної спільноти III-го тисячоліття до н.е. А кожен такий відтворений археологічний скансен за умови належного рекламно-інформаційного піару здатний щороку притягувати десятки тисяч туристів з усього світу. Залишається вірити, що справа зрушиться, і Україна долучиться до загальносвітового цивілізаційного поступу в царині музеєфікації та популяризації пам'яток древніх язичницьких цивілізацій. І систематизований нами у монографії потенціал *основних*¹ пам'яток дохристиянських культових об'єктів України “проросте із забуття” у центри масового релігійно-етнокультурного туризму та національної гордості українців.

Як впливає із попередніх підрозділів, різновікові сакральні об'єкти і центри притаманні всій території України, а

¹ Перелік згаданих нами пам'яток дохристиянських часів далеко не повний і включає лише об'єкти, які, на думку автора, першочергово заслуговують на археологічну консервацію, часткову реконструкцію, музеєфікацію та перетворення у центри міжнародного екскурсійно-етнокультурного туризму.

найбільше їх є у Карпатах, Поділлі, Подніпров'ї. Ми можемо говорити про **сакральні вузли** (як об'єднання сакральних центрів на суміжній території): Київський, Зручанський, Покутсько-Буковинських Карпат, Запорозький та ін.

Всього на території сучасної України знаходиться понад 200 більш-менш відомих язичницьких релігійних об'єктів. А скільки ще є маловідомих чи невідомих? *Майже всі вони можуть стати релігійно-туристичними об'єктами* при належній спільній праці музейників, місцевих органів влади та всього суспільства. А праці треба не так вже й багато. Язичницькі релігійні центри за своєю природою невибагливі, включають максимальне ненашкодження природі і мінімальне антропогенне втручання. Тому їхня реставрація чи побудова копій меморіальних артефактів-прототипів не вимагають багато коштів, часу і зусиль. Головне – залучити науковців і інвесторів та починати діяти.

Язичницькі культові об'єкти засновували у значимих місцях, серед мальовничої природи, у ландшафтах, де найбільш виразно проявляли себе «Місця Сили» зі значною енергетикою, що використовувалася волхвами та відунами. Пізніше у цих місцях часто з'являлися християнські об'єкти, частково через беззаперечну значимість цих місць, а частково, щоб «заглушити» пам'ять про дохристиянські часи. І сьогодні ми дуже добре пам'ятаємо, наприклад, про козацький Трахтемирівський монастир чи монастир у Підкамені, але майже нічого не згадуємо про прадавні язичницькі святилища у цих же місцях. Майже всі давні християнські святині з'явилися на місці ще давніших праукраїнських сакральних центрів.

Гори, окремі скелі, ріки, джерела, ліса, окремі дерева та інші «Місця Сили», в яких проявляються сакральні явища чи ефекти, з давніх-давен притягували і притягують до себе віруючих різних релігій та конфесій. Тому такі святі місця на-

справді є полірелігійними, – незважаючи на спроби деяких конфесій «приватизувати» їх.

Показовим прикладом може виступати язичницький скельно-печерний храм із дольменом-жертвником у с. Монастирок Борщівського району на Тернопільщині, в якому зараз знаходиться християнська каплиця. Незважаючи на таке малозвичне поєднання, цей культовий об'єкт виступає паломницькою святинею як для християн, так й для язичників. Це мальовниче і віддалене поганими дорогами «Місце Сили» добре відоме для сакральних туристів. Поширенню інформації про це місце серед українських рідновірів, можливо, сприяла назва пам'ятки природи місцевого значення – «Печера «Язичницька». А також знаходження неподалік печери Вертеби (із давньослов'янського «вертеп» – печера, яр), широко відомої серед «екологічних» язичників.

Але такі приклади релігійної толерантності радше є винятком, – як правило, українські язичники зустрічаються скоріше із негативним ставленням зі сторони представників інших конфесій, а нерідко – зі сторони всього суспільства. Відомі непоодинокі випадки спалення (Київ, Хортиця, Тернопільщина та ін.) язичницьких святинь християнами, – наочний приклад «толерантності» та «неагресивності» представників авраамічної релігії! Якщо представники панівних релігій руйнуватимуть об'єкти, – ж тоді показувати туристам та екскурсантам?

Для того, щоб такі факти (і позитивні, і негативні) були відомі широкому загалу, треба просто-напросто розгорнути рекламно-інформаційну кампанію із просування цієї групи пам'яток етнокультурної спадщини України. Неодноразове висвітлення етнічно-релігійного та культурно-цивілізаційного значення українських язичницьких святинь підсилуватиме вже відому про них інформацію і додаватиме до потоку

мандрівників дедалі більше релігійних туристів з усього світу та збільшуватиме кількість паломників.

Язичницькі громади становлять менше 0,5% релігійних громад України. І вони поділені на декілька конфесій. Але на місцевому рівні кожна нативістська громада може не лише побудувати і зберегти свою місцеву святиню, а й сприяти поширенню інформації про національно-культурну самобутність українського народу. Українському суспільству треба змінити байдужо-вороже ставлення до власної історії та корінної релігії, а навпаки, щиросердо знайомити молодь з її етнічним корінням. Як урядовцеві будь-якого рівня, так й пересічному громадянину України слід дбати про тисячолітні святині, що мають світову славу.

Правда, частина з цих прадавніх центрів вже є релігійно-туристичними чи паломницькими, але не як язичницькі, а як православні, католицькі чи загальнохристиянські. Чи внаслідок відновлення поруч із аввраамічними святинями язичницьких об'єктів підсилюватиметься їх паломницька цінність, чи, навпаки, призведе до конфліктів і спільного занепаду, – покаже час. Вищенаведений приклад із скельно-печерним храмом у с.Монастирок дає надію на перемогу любові до ближнього та на готовність до компромісу заради спільної вигоди, заради процвітання Батьківщини.

Традиція проведення паломництва неоязичників України не настільки розвинута, як в аввраамічних релігіях. Та й саме паломництво як явище у світовому язичництві не набуло активності. Віруючих язичницьких конфесій в нашій державі відносно небагато. Тому при відродженні язичницьких паломницьких об'єктів, збільшенні кількості цих об'єктів та при пропагуванні їх значення кількість паломників-язичників зросте небагато.

Натомість, переконані: при цілеспрямованих заходах, спрямованих на відродження у форматі скансенів багатотися-

чолітньої спадщини України, з кожним роком значно збільшуватиметься кількість туристів і екскурсантів, які цільово обиратимуть релігійно-етнокультурно-пізнавальні тури до розпіарених “Місць Сили” України. Що, в свою чергу, збільшить надходження від туризму у бюджети місцевих громад і зробить успішними місцеві туристичні кластери. А нові кошти, отримані уже від відвідин туристів, “працюватимуть” на подальшу реставрацію й екскурсійну адаптацію релігійно-туристичних атракцій, що репрезентують світові сакральні етнокультурні центри України дохристиянських епох.

Література

1. Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. Серія історія. – 1971. – № 5. – С. 65–76.
2. Бандрівський М. С. Про «поганські камені» в Карпатах / М. Бандрівський // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 109–116.
3. Бандрівський М. С. Сварожі лики / М. Бандрівський // Археологічно-релігієзнавчі нариси з історії Західної України. – Львів : Логос, 1992. – С. 53–73.
4. Бандрівський М. С. Святилище Ареса в Коцюбинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства скототів / М. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 13. – 2009. – С. 113–126.
5. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
6. Вуд Дж. Солнце, Луна и древние камни / Дж. Вуд. – М.: Мир, 1981. – 270 с.
7. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / АН України. Ін-т археології; Відп. ред. В. Ф. Генінг. — Київ: Наук, думка, 1991,— С. 132.
8. Держипільський Л. М., Залізняк О. Л. Календарно-астрономічні святилища Карпат / Л.М. Держипільський, О.Л. Залізняк // Зелені Карпати. – Рахів : КП «Ужгородська міська друкарня», 2012. – № 1-2. – С. 79–85.
9. Держипільський Л. М. Древні скельні святилища Гуцульщини, як об'єкти археоастрономічного туризму // Стратегія розвитку туризму у XXI столітті у контексті сталого розвитку : Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 31 березня 2016 р.). – Львів : ЛІЕТ, 2016. – С. 194–204.

10. Держипільський Л. М. Древні скельні святилища та топоніміка Косівщини / Л.М. Держипільський. – Косів : Писаний Камінь, 2015 – 140 с.

11. Завгородній Ю.Ю., Остапенко М.А. Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання) // Культурологічні студії: Зб. наук. праць. – К.: Видавничий дім: «KM Academia», 1999. – Вип. 2. – С. 247–275.

12. Іларіон, митрополит (Огієнко І). Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон (І. Огієнко). – Київ : Обереги, 1992. – 424 с.

13. Капица Ф. С. Тайны славянских богов / Ф. С. Капица. – М. : РИПОЛ классик, 2007. – 416 с.

14. Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества / Л. С. Клейн. – СПб. : Евразия, 2004. – 480 с.

15. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII – III тыс. до н. э. / А.Г. Кифишин. – Дрогобич : Коло, 2013. – Т. 1. – 872 с.

16. Кифишин А. Г. Жерці з Чатал-Гюк на Кам'яній Могилі 6200 р. до н.е. // Український Світ. – 1996. – № 4/6. – С. 6–7.

17. Кифишин А. Г. Мифоритуал древности : в 3 т. / Прикарпат. нац. пед. ун-т ім. Василя Стефаника, Ін-т історії, етнології і археології Карпат, Междунар. Центр реконструкції древ. цивілізацій. — Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т. ім. В. Стефаника, 2014. — Т. 1, ч. 2: Дошумерський мифоритуал. — 223 с.

18. Кифишин А. Г. Пра-шумерські палеолітичні наскальні храми Завоєли – Урич і «Вінок трав богині Ішхари» // Альманах «Духовні корені вічного буття українців». – Івано-Франківськ : Пагорб, 2013 – Вип. 3. – С. 5–12.

19. Кифишин А. Г. Шумерські та протошумерські написи Кам'яної Могили. // Український Світ. – 1995. – № 1/3. – С. 9–10.

20. Ковальчук А. С. Історико-географічні особливості паломницько-релігійної ситуації у Стародавньому світі / А. Ковальчук // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід. Матеріали X міжнар. наук. конф. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. – С. 171–177.

21. Козак Д. Н., Боровский Я. Е. Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины: сб. науч. тр. – Киев, 1990.

22. Котляр М. Ф. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Ф. Котляр. – К.: Заповіт, 1995. – 288 с.

23. Кугутяк М. В. Бубнище. Скельне святилище Великої Богині в Карпатах / М.В. Кугутяк. – Львів : Манускрипт, 2015. – 144 с.

24. Кугутяк М. Жертовні камені на горах Гаршиці й Греготі [біля с. Космач] / М. Кугутяк // Грегит. – 2009. – 5. – С. 21–25.

25. Кугутяк М. В. Кам'яні старожитності Космача / М.В. Кугутяк. – Івано-Франківськ : Лілея, 2007. – 99 с.

26. Кугутяк М. Сакральна спадщина Гуцульщини // Старожитності Гуцульщини. Джемела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ; Львів, 2011. – Т. I. – С. 134–183.

27. Кугутяк М. Скельні святилища Покутсько-Буковинських Карпат // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – 2009. – Вип. 1. – С. 134–151.

28. Кугутяк М. Скельні святилища сокільських вершин / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 2008. – 127 с.

29. Кугутяк М. В. Старожитності Гуцульщини / М.В. Кугутяк. – Львів : Манускрипт, 2011 – Т. 1. – 447 с.

30. Кугутяк М. В. Терношорське скельне святилище в Карпатах / М.В.Кугутяк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 72 с.

31. Лозко Г. С. Українське народознавство. 3-є вид., доп. та перер. / Г. С. Лозко. – К. : АртЕк, 2006. – 472 с.
32. Лозко Г. С. Українське язичництво / Г. С. Лозко. – К. : Український центр духовної культури, 2009. – 92 с.
33. Мансикка В. Й. Труды по религии восточных славян / В. Й. Мансикка. – М. : Форум, Неолит, 2016. – 688 с.
34. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили: Семантика. Хронологія. Інтерпретація : монографія. – Запоріжжя, 1999. – 218 с.
35. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 88 с.
36. Павленко Ю. Етапи та шляхи розвитку дохристиянських вірувань давнього населення України / Ю. Павленко // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія». Том 9. – К., 1999.
37. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство : навч. посібник / за ред. проф. Ф. Д. Заставного. – Київ: Знання, 2006. – 575 с.
38. Піддубний С. П. Найдавніші пам'ятки України / С.П. Піддубний. – Кіровоград : Поліграф-сервіс, 2011 – 102 с.
39. Пушик С. Скельно-печерні святилища / С. Пушик // Перевал. – 2001. – № 1–2.
40. Релігієзнавчий словник / за ред. проф-ів А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
41. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1979. – 607 с.
42. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 783 с.
43. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України : монографія / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 440 с.
44. Рутинський М. Й. Сини Бористена. – Київ: Центр духовної культури, 2004. – 378 с.

45. Рутинський М. Й. Метризація екологічних станів ландшафтних систем : монографія / за ред. С.І. Кукурудзи. – Львів: Фенікс, 2002. – 244 с.

46. Русанова И. П. Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. / И. П. Русанова. – Чернівці : Прут, 2002. – 172 с.

47. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимощук. – СПб. : Ладос-га-100, 2007. – 228 с.

48. Сапелкіна З. П. Релігія і культура: релігійний туризм : навч. посібник / З. П. Сапелкіна. – К. : Вид-во Академії праці і соціальних відносин ФПУ, 2012. – 187 с.

49. Свирин К. М. Языческие святилища лесной полосы Восточной Европы VI – XIII вв. Автореф. дисс. канд. истор. наук. – М., 2006. – 20 с.

50. Срезневский И.И. Архитектура храмов языческих славян // Чтения Общества истории и древностей российских. – М., 1846. – Т. III.

51. Срезневский И. И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян, по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков: Университетская типография, 1846. – 110 с.

52. Тимощук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ / Б. А. Тимощук // Древние славяне и Киевская Русь. Сб. науч. тр. – Киев, 1989.

53. Толочко П., Боровський Я. Язичеське капище в «городі Володимира» // Археологія Києва: дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 3-7.

54. Чудинов В. А. Священные камни и языческие храмы древних славян. Опыт эпиграфического исследования / В. А. Чудинов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 165 с.

55. Шилов Ю. О. Джерела витоків етнокультури XIX тис. до н.е. – II тис. н.е. / Ю. О. Шилов – К.: Аратта, 2002. – 272 с.

56. Шнирельман В. А. «Внуки Дажьбога»: идейные и историографические основы украинского неоязычества // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006. – М. : Индрик, 2008. – 424 с.

57. Global Perspectives on Religious Tourism and Pilgrimage / Ed. by El-Gohary, Hatem, Edwards, David John, Eid, Riyadh. – Hershey : IGI Global, 2017. - 236 p.

58. Zinko J., Mamčur Z., Rutynskyj M. Krajobrazy religijne Ukrainy Zachodniej // Krajobraz sakralny: Monografia zbiorowa pod red. ks. M. Ostrowskiego, J. Partyki. – Kraków – Lwów : Wyd. UPJP II, 2014. – S. 85–94.

59. Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe: History, Religious Tourism and Contemporary Trends / Ed. by Mario Katic, Tomislav Klarin, Mike McDonald. – Münster : LIT Verlag Münster, 2014. – 232 p.

60. Religious Tourism and Pilgrimage Management, 2nd Edition: An International Perspective / Ed. by Razaq Raj, Kevin A Griffin. – New York : CABI, 2015. - 342 p.

61. Stausberg M. Religion and Tourism: Crossroads, Destinations and Encounters / Michael Stausberg. – New York ets. : Routledge, 2012. – 292 p.

Наукове видання

Михайло РУТИНСЬКИЙ,

Андрій КОВАЛЬЧУК

**ПАЛОМНИЦТВО І РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ:
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА САКРАЛЬНІ ВИТОКИ**

Монографія

**Авторська підготовка
Відповідальний за випуск – Олег ДУК**

Формат 60x90 1/16. Підписано до друку 01.03.20 р.
Папір офсетний. Гарнітура "Calibri". Ум. п. л. 16,7. Наклад 300 пр.

Видавництво "СПОЛОМ". 79008 Україна,
м. Львів, вул. Краківська, 9. Тел. /факс: (380-32) 297-55-47.
E-mail: spolom_lviv@ukr.net. Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності:
серія ДК, № 2038 від 02.02.2005 р.

Друк ФОП Гуменецький М. В. 81630 Львівська обл.,
Миколаївський р-н, с. Гонятичі, вул. Польова, 10.
Свідоцтво фізичної особи підприємця: № 083613 від 18.08.2008 р.